

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Τεύχος 121 • Ιανουάριος - Μάρτιος 1993 • δρχ. 500

Ίσλαμικός Φονταμενταλισμός

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, 10558
τηλ. 3239645

	5	Καί τό ἄλλοθι τρύπιο...
Γεράσιμου Μακρίδη	6	Εὐκολες προφητεῖες
Γιώργου Μαργαρίτη	7	Τά κίτρινα μας ἄστρα
Ἄγγελου Ἐλεφάντη	8	Ἡ καταστροφή τῆς πολιτικῆς
Ἄντρεα Πανταζόπουλου	10	Ἄντίσταση καί πάλι, καί πάλι
Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου	13	Ἰσλαμικός φονταμενταλισμός καί νέα τάξη

ΜΙΚΡΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΣΛΑΒΟΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

	19	Ἡ φαντασίωση στήν ἐξουσία
	20	Ἡ Μακεδονία μία καί ἑλληνική;
	23	Καί οἱ «ἄλλοι» ἔχουν ἱστορία
	25	Καί ὅμως. Ὑπάρχουν καί αἰσιόδοξες σιγιμές στήν ἱστορία
	27	Ἐχει ὁ καιρός γυρίσματα

Κάρλ Κάουτσκι	29	Τά ἐθνικά καθήκοντα τῶν σοσιαλιστῶν ἀνάμεσα στους Σλάβους τῶν Βαλκανίων
Ἐρνέστ Ρενάν	32	Τί εἶναι ἔθνος
Γιώργου Οἰκονόμου	39	Ἡ ἀρχαία δημοκρατία
Διονύση Καγάλη	44	Τά μέτρα καί τά σταθμά
Μιχάλη Πιερῆ	53	Ἀπό τίς σημειώσεις τοῦ διδάσκοντος
Δημήτρη Γεωργιόπουλου	56	Γιά τό βιβλίον τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη, Ὁ δρυμματισμένος κόσμος
Βαγγέλη Αὐδίκου	57	Γιά τό βιβλίον τοῦ Βασίλη Νιτσιάκου, Παραδοσιακές κοινωνικές δομές
Χρίστου Παπαγεωργίου	60	Ἀπό τήν ἦπτα στά ὄπλα στή συντριβή τῆς προσωπικότητας
Βάσω Κιντή	63	Γιά τό βιβλίον τοῦ Γ.Κ. Λίχτενμπεργκ, Ἀφορισμοί
Α.Π.	66	Νέες ἐκδόσεις

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ: Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιαμπούρα, Διονύσης Καγάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιθαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Ἀριστείδης Μπαλιῆς, Παντελῆς Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Ἄντρεας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Ἀπροκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσινόρεμα

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ἄγγελος Ἐλεφάντης, **ΕΚΤΥΠΩΣΗ:** Θανάσης Γκόνης, Χαρ. Τρικούπη 18, τηλ. 3620383. **ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:** Νίκας, Ἀγ. Σοφίας & Καλλιπόλεως 53-55, τηλ. 7653483. **ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΜΟΝΤΑΖ:** Τάσος Εὐσταθίου. **ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ:** Γεωργία Μπαρούδου, Ἀλίκη Πελεκάνου. **ΔΙΟΡΘΩΣΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:** Γιάννα Κατσιαμπούρα.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐτήσια (12 τεύχη) 5.000 δρχ., ἔξαμηνιαία (6 τεύχη) 2.500 δρχ., φοιτητική (12 τεύχη) 3.000 δρχ. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:** Εὐρώπης, ἐτήσια (12 τεύχη) 6.000 δρχ., Εὐρώπης ἔξαμηνιαία (6 τεύχη) 3.000 δρχ., ΗΠΑ, Καναδά, Αὐστραλίας (12 τεύχη) 7.000 δρχ.

Τεύχος 121 • Ἰανουάριος - Μάρτιος 1993 • δρχ. 500

Καί τό ἄλλοθι τρύπιο...

Ε νῶ στήν ἐξωτερική πολιτική οἱ κυβερνητικοί στόχοι παρουσιάζονται ἄσαφεῖς, κλυδωνιζόμενοι ἀνάμεσα στή «Μεγάλη Ἑλλάδα» καί στό «ὁ σώζων ἑαυτὸν σωθήτω», στά ἐσωτερικά πράγματα κυριαρχεῖ φαινομενικά ἡ διαύγεια τῶν προθέσεων. Ἕνας «τεχνικός» στόχος κυβερνᾶ ἐδῶ καί ἐπικαλύπτει τίς «λεπτομέρειες»: ἡ ἀνόρθωση τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν πού, ὅπως πιστεύεται, θά «ἐξυγιάνει τήν οἰκονομία», θά ὀδηγήσει στή «σύγκλιση» μέ τά εὐρωπαϊκά μεγέθη καί στήν πολυπόθητη «ἀνάπτυξη».

Τό παραπάνω, ὡς ἀπόλυτο ἄλλοθι, καλύπτει τίς ἐπί μέρους ἀνομίες: τήν ἀνεργία, τή σύνθλιψη τῶν εἰσοδημάτων τῶν μισθωτῶν καί ἐργαζομένων, τήν ὕφεση, τήν τυχοδιωκτική καί πανικόβλητη ἐκποίηση δημόσιου πλούτου... Ὅλα ἐπιτρέπονται, στό ὄνομα κάποιου μελλοντικοῦ καί μυθικοῦ Ἑλντοράντο!

Φαινομενικά ὄλ' αὐτά, γιατί οἱ ἀριθμοί ἄλλα πράγματα μαρτυροῦν. Τό ἐσωτερικό δημόσιο χρέος, γιά παράδειγμα, βρίσκεται στά δεκαεπτὰ τρισεκατομμύρια δραχμές καί, σέ καθημερινή πλέον βάση, τρέφεται μέ νέες ἐκδόσεις ἐντόκων γραμματίων, ὁμολόγων μέ ρητρες ἢ χωρίς, πλειστηριασμῶν κ.λπ. Μέ τούς ρυθμούς αὐτούς θά βρίσκεται στά δεκαεπτὰ ἢ στά δεκαοκτώ τρίς. στό τέλος τοῦ 1993. Καί τά ἀπίστευτα αὐτά μεγέθη ἀποκαλύπτουν πολύ συγκεκριμένα πράγματα. Δηλαδή:

Μέ ἐπιτόκια στό 20% καί στό 24%, στό χρέος αὐτό προστίθενται ἀπό μόνα τους τρία μέ τέσσερα τρισεκατομμύρια τό χρόνο. Τά τρίς. αὐτά γίνονται εἰσόδημα καί κέρδος ἀφορολόγητο γιά τούς δανείζοντες τό κράτος, γάρ τούς ἔχοντες κεφάλαιο δηλαδή — μικρό ἢ, προπαντός, μεγάλο. Οἱ ἄλλοι, οἱ τήν ἐργασία τους προσφέροντες, στίβονται μεθοδικά γιά νά ἀμειφθοῦν οἱ πρῶτοι.

Ἡ εὐαγγελιζόμενη «ἀνάπτυξη» παραμένει πρακτικά μηδενική, καθώς οἱ ἐπιχειρήσεις πρέπει νά δανείζονται μέ ὑπερβολικά ἐπιτόκια γιά νά ἀνταγωνιστοῦν τό διανεμόν εἰσοδήματα κράτος. Ἐτσι, σέ γιγαντιαία κλίμακα, ἡ οἰκονομία γίνεται προβληματική, ἡ ἀποβιομηχάνιση προχωρεῖ καί ἡ χώρα διολισθαίνει σέ τριτοκοσμικούς δρόμους, σέ ὄφελος διαφόρων παντσαβολτικοῦ ἢ κορεατικοῦ τύπου «κεφαλαιούχων».

Τά ἐπτὰ ἢ τά δέκα τρισεκατομμύρια τοῦ ὅποιου «πακέτου Ντελόρ», δέν μποροῦν, ἀριθμητικά, νά δώσουν ἀπάντηση στό ἀδιέξοδο. Καί καθώς τό κράτος δέν μπορεῖ νά κηρύξει πτώχευση, ἕνας δρόμος φαίνεται νά τοῦ ἀπομένει: ἡ ἀπαξίωση τοῦ ἐσωτερικοῦ δημόσιου χρέους διά τοῦ πληθωρισμοῦ. Γιά νά συμπληρωθεῖ ὁ κύκλος τῆς ἐξαθλίωσης τῆς οἰκονομίας καί τῶν ἀνθρώπων — πλήν κεφαλαιούχων φυσικά, τῶν μόνων πού εὐκόλα ξεπερνοῦν τέτοια προβλήματα.

Τό ἄλλοθι εἶναι, λοιπόν, τρύπιο καί ψεύτικο. Οἱ προσδοκίες ἐμφανίζονται πλαστές στό φῶς τῶν γεγονότων. Καί οἱ χειρότερες μέρες, γιά τούς πολλούς, περισσότερο ἀπό ποτέ, μπροστά μας...

Αν καί ἡ ἱστορία ἄρ-
χισε σιγά σιγά καί
γιά καιρό ἀγνοήθη-
κε ἀπό τά λαλίστα-
τα ΜΜΕ, πού περι-
ἄλλα «ἐθνικά» τυρ-
βάζουν, γίνεται σήμερα
φανερό ὅτι τό πρόβλημα
τῆς Θράκης ἔχει ἤδη μπεῖ
σέ πολύ ἐπικίνδυνους δρό-
μους. Τό ζήτημα τῶν σχολικῶν βιβλίων καί ἡ γύρω ἀπό αὐ-
τό ἀναμέτρηση ἔδειξε τίς δυνατότητες συντονισμοῦ καί κινη-
τοποίησης πού διαθέτουν οἱ ὀργανώσεις τῶν μειονοτικῶν μου-
σουλμάνων, καθὼς ἐπίσης καί τήν ἔκταση τῶν συμμαχιῶν
τους, στόν χώρο τῶν Πομάκων ἰδιαίτερα. Ἡ προβολή δέ
ἀπό μέρους τους προσεκτικῶν ἀλλά συγκροτημένων αἰτημά-
των — ὅπως ἡ γνώση τουρκικῆς γλώσσας ἀπό τόν νομάρχη
καί ἡ σύνταξη διοικητικῶν ἐγγράφων στά τουρκικά, πού ἀπο-
τελεῖ μὲν προχωρημένο αἶτημα, στηρίζεται ὅμως σέ διεθνῶς
παραδεκτό πλαίσιο σεβασμοῦ μιᾶς τοπικῆς μειονότητας—
δείχνει συνειδητή καί ἐλεγχόμενη μεθόδευση τῶν στόχων τοῦ
κινήματος.

Οἱ σχέσεις τοῦ κινήματος καί τῆς μουσουλμανικῆς κοινω-
νίας στό σύνολό της μέ τή γειτονική Τουρκία οὔτε εἶναι κρυ-
φές οὔτε καί προσπαθεῖ κανεῖς νά τίς κρύψει. Πέρα ἀπό πολι-
τικές προθέσεις, οἱ σχέσεις αὐτές στηρίζονται σέ σταθερές οἰ-
κονομικές παραμέτρους. Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Θράκης δέν
ἐλκονται πλέον οὔτε ἀπό τήν σέ πλήρη ὑφεση οἰκοδομική δρα-
στηριότητα τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν πόλεων — ὅπου ἐξάλ-
λου συναντοῦν καί τόν ἀλβανικό ἀνταγωνισμό— οὔτε ἀπό
τά σέ ἐκκαθάριση μεταλλεῖα τῆς Χαλκιδικῆς οὔτε ἀπό τή συρ-
ρικνούμενη βορειοελλαδική βιομηχανία. Ἐναντίον, ἡ γει-
τονική Τουρκία, ὅπου παρά τή νομισματική ἀναρχία καί τήν
πολιτική ἀστάθεια τά ἔργα ὑποδομῆς καί οἱ ρυθμοί ἀνάπτυ-
ξης ἐξελίσσονται ἰκανοποιητικά, προσφέρει ὀλοένα καί με-
γαλύτερες εὐκαιρίες.

Πρόκειται, δηλαδή, γιά σχέσεις καί ἐξελίξεις πού δέν στη-
ρίζονται σέ πρόσκαιρους ἐνθουσιασμούς ἢ πετυχημένες προ-
παγάνδες, ἀλλά ἀκολουθοῦν στέρεες οἰκονομικές τάσεις καί
σημαντικές ἀνατροπές τοπικῶν καί γενικῶν ἰσορροπιῶν. Σύμ-
φωνα δέ μέ ὅλες τίς γνωστές καί ἀντιληπτές ἐνδείξεις, οἱ τά-
σεις αὐτές θά ἐνισχύονται συνεχῶς στό κοντινό ἢ στό ἀπώτε-
ρο μέλλον. Ὅλ' αὐτά εἶναι εὐδιάκριτα.

Ἐκεῖνο πού δέν εἶναι εὐδιάκριτο εἶναι ἡ πολιτική τῆς ἰδιαί-
τερα δραστήριας (;) περι τῶν ἐθνικῶν ἑλληνικῆς πολιτείας.
Ἐπάρχει ὅπωςδήποτε ἀκόμη ὁ παλαιός ἐφησυχασμός, ὁ στη-
ριγμένος στή Συνθήκη τῆς Λωζάννης. Στή συνθήκη αὐτή,
τοῦ 1923, ἡ μειονότητα ὀρίζεται ὡς θρησκευτική-
μουσουλμανική — πράγμα πού, ὅπως πιστεύεται, τήν ἀπο-

Εὐκόλες προφητεῖες

τοῦ Γεράσιμου Μακρίδη

μακρύνει ἀπό τυχόν τουρ-
κικές στηριγμένες στήν ἐ-
θνική ταυτότητα, διεκδι-
κήσεις. Ἡ συνθήκη, ὅμως,
—κι ἕνας πρωτοετής φοιτη-
τής θά τό γνώριζε αὐτό—
ἐκφράζει ἰσορροπίες τοῦ
1923 καί ἐβδομήντα χρό-
νια ἀργότερα πολλά πράγ-
ματα ἔχουν ριζικά μετα-

βληθεῖ στήν περιοχή. Τόσο ὥστε νά θυμίζει τακτική στρου-
θοκαμήλου ἢ ἀπλή ἀναγωγή τοῦ ὄλου προβλήματος σέ θέ-
μα ὀνομασίας. Ἐν δηλαδή οἱ μειονοτικοί μποροῦν νά λέ-
γονται Τοῦρκοι ἢ ἀπλῶς μουσουλμάνοι. Προφανῶς οἱ κάθε
εἶδους ὀνομασίες ἀσκοῦν μιᾶ ἰδιαίτερη ἔλξη στούς διαμορ-
φωτές τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί ἴσως νά ἀπο-
δίδονται σ' αὐτές ἀποτροπαϊκές καί ἐξοριστικές ιδιότητες
πού σίγουρα, στήν πραγματικότητα, δέν ἔχουν.

Ἐπειδή τά παραπάνω δέν πείθουν ὅτι ἀποτελοῦν ὀλοκλη-
ρωμένη πολιτική ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος, οὔτε ἴσως ἀπό
τούς ἴδιους τούς ἐμπνευστές τους, καί ἐπειδή ἄλλη ἐπίσημη
πολιτική δέν φαίνεται νά ὑπάρχει, παρατηρεῖται καί στήν ἐδῶ
περίπτωση τό φαινόμενο τῆς ἐκχώρησης τῆς πολιτικῆς πρα-
κτικῆς στόν ἰδιωτικό τομέα. Ὅσο ἀστεῖο κι ἄν φαίνεται αὐ-
τό, ἡ Ἐκκλησία ἀπό τή μιᾶ καί ποικιλώνυμα «ἐθνικά σω-
ματεῖα» ἀπό τήν ἄλλη ἀναλαμβάνουν τόν ἀγῶνα κατά τῶν
θρησκευτικῶν καί ἐθνικῶν «ἀπίστων». Τά κρατικά ΜΜΕ πε-
ριορίζονται στό νά διαφημίζουν τά συλλαλητήρια τῶν μητρο-
πολιτῶν ἢ τίς μηνύσεις πού τοπικοί ἐθνικόφρονες καταθέτουν
κατά δικαίῶν καί ἀδίκων. Πράγματα γνωστά καί δοκιμα-
σμένα καί σέ ἄλλες περιοχές: στήν Κύπρο, στή Βόρειο Ἡπειρο
κ.λπ., μέ ἀμφισβητούμενη σίγουρα ἐπιτυχία.

Πραγματικά, θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι δύσκολα θά μποροῦσε
νά ἐφευρεθεῖ πιό ἀφελῆς καί ἀναποτελεσματικός τρόπος ἀν-
τίδρασης. Καμία ἀπό τίς προσπάθειες τοῦ κυρίου Σαδίκ ἢ
τῆς MIT, στήν κατεύθυνση τῆς συσπείρωσης τῶν μειονοτι-
κῶν σέ συμπαγές κίνημα, δέν θά μποροῦσε νά φέρεי τόσα θε-
τικά γι' αὐτούς ἀποτελέσματα ὅσα προκαλεῖ μιᾶ ἐκκλησια-
στική διαδήλωση ἢ μιᾶ ἐκδήλωση φανατικῶν. Γιατί ἀκόμα
καί στήν περίπτωση πού ἕνα τμήμα τῆς μειονότητας ἐπιθυ-
μεῖ νά μείνει ἀμέτοχο ἢ καί νά ὑποστηρίξει τίς ἑλληνικές θέ-
σεις, οἱ ἀπειλές πού οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές κάνουν νά αἰωροῦν-
ται στόν ἀέρα ὑποχρεῶνουν τούς πάντες νά κλειστοῦν σέ στρα-
τόπεδο. Κι ἐπειδή εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νά προκύψουν μαζικοί
ἐκχριστιανισμοί καί πολυπληθεῖς βαπτίσεις ἀπ' ὅλ' αὐτά, γί-
νεται σαφές ὅτι αὐτή ἡ ἐκχώρηση σέ φανατικούς ἰδιῶτες τῶν
εὐθύνων τῆς ὑπεύθυνης (;) πολιτείας εἶναι ὁ ἀποτελεσματι-
κότερος καταλύτης γιά διεργασίες ἐναντίον στίς ἑλληνικές θέ-
σεις.

Φαίνεται ἀπίστευτο, ἀλλά οἱ ἐνδείξεις συνηγοροῦν καί πληθαίνουν. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι στή χώρα μας ὑπάρχουν κάποιοι κύκλοι, στίς παρυφές τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, πού ἀδημονοῦν νά ὀδηγήσουν ὅλες τίς «ἐθνικές» ἢ καί κοινωνικές ἐκκρεμότητες στήν «τελική τους λύση». Στήν ἔκρηξη, δηλαδή, πού στήν περίπτωσή μας σημαίνει ταραχή καί πόλεμος. Τό ἑλληνικό κράτος φαίνεται ὅτι πληρώνει στίς μέρες μας τήν πολύχρονη ἀδυναμία του νά διαχωριστεῖ ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς μηχανισμούς καί τή θρησκευόμενη ἱρρεαλιστική ἰδεολογία τους, ἀλλά καί τό χτίσιμό του μέ ἄξονα τή νίκη τῶν «ἐθνικῶν» ἐπί τῶν «προδοτῶν κομμουνιστῶν». Ἡ τρομερή ἀδυναμία τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων — μέ μία σύντομη ἴσως ἀναλαμπή στίς ἀρχές τῆς μεταπολίτευσης—

στό νά ἀσκήσουν πολιτική δεμένη μέ τήν πραγματικότητα, μέ τίς γύρω ἰσορροπίες καί μέ κάποια στοιχειώδη σταθερότητα ὀφείλεται ἴσως σ' αὐτόν τόν ἐξαρτημένο χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς κρατικῆς ὑπόστασης. Καί καθώς πουθενά στόν ὀρίζοντα δέν φαίνεται κάποια λυτρωτική, ἀπό τόν βραχῆνά αὐτό, διάθεση, οἱ ἐκτιμήσεις γιά τό πού βαδίζει ἡ χώρα δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀπαισιόδοξες.

Σέ καιρούς ἰσορροπιῶν στόν διεθνή καί στόν γειτονικό μας χῶρο, οἱ φανατικοί τῶν μητροπολιτῶν καί τῶν «ἐνώσεων Θρακομακεδόνων» θά μπορούσαν νά εἶναι ἀνώδυνες γραφικότητες. Σήμερα, ὅμως, ἐξελίσσονται σέ τρομερό ἐπιᾶλη. Καί καθιστοῦν τίς σκοτεινές προφητεῖες ὀλοένα καί πιό εὐκολές.

Σέ καιρούς ὄχι καί τόσο μακρινούς ταξινομοῦσαν τούς ἀνθρώπους μέ βάση τόν Θεό τόν ὁποῖον πίστευαν καί τιμοῦσαν. Γιά ἐκείνους εἰδικά πού ἐπέμεναν σέ θρησκείες διαφορετικές καί μὴ ἄριες, ἡ ταξινόμηση αὐτή ἦταν ἐπαρκῆς αἰτία θανάτου. Τό ξέρομε ὅλοι αὐτό πού συνέβη πρὶν πενήντα μόλις χρόνια. Σημάδευαν τούς Ἑβραίους μέ τό κίτρινο ἀστέρι. Τό ἀποτύπωναν στά σπίτια τους, στά μαγαζιά τους, στά σχολεῖα τους καί στίς συναγωγές τους. Τό κένταγαν στά ροῦχα τους καί τό χάραζαν στό κορμί τους. Φρόντιζαν νά φαίνεται τό σημάδι σέ κάθε στιγμή, σέ κάθε γωνιά τοῦ κόσμου, ὥστε ὅλοι νά ξέρουν τό στίγμα πού κουβαλοῦν οἱ ἄπιστοι καί νά τούς φέρονται ὑποχρεωτικά ὅπως στούς λεπρούς τόν Μεσαίωνα.

Γνωστά ὄλ' αὐτά. Οἱ ναζί νικήθηκαν καί τά ἔργα τους, ἀπό τότε, μύριες φορές ἐξορκίστηκαν καί καταδικάστηκαν. Τά βλέπουμε πλέον σέ διάσημα τηλεοπτικά σήριαλ, φτιαγμένα εἰδικά γιά νά μᾶς γεμίζουν μέ ἀποστροφή γιά τίς τότε πρακτικές. Καί καλά κάνουν. Ἀπό τά πολλά ἐγκλήματα τῶν ἀνθρώπων, αὐτό ἐδῶ ἀνήκει στά πιό φρικιαστικά καί παράλογα. Καί ἡ ἐμπειρία αὐτή ἐπιβάλλει στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες νά πάρουν ὅλα τά δυνατά μέτρα γιά νά μὴν ξανασυμβοῦν ποτέ παρόμοια πράγματα.

Ἦταν ὅμως ἡ πρακτική τοῦ ἀνθρώπινου «σημαδέματος» ἰδέα μόνο τῶν ναζί; Ἦταν μία πρακτική πού χάθηκε μαζί τους; Φαίνεται πῶς ὄχι! Στό πολύ εὐρωπαϊκό καί δημοκρατικό μας κράτος, σήμερα, πενήντα χρόνια μετά ἀπό τό μεγάλο κακό, ἡ λογική τοῦ «σημαδέματος» βρῖσκει ὄπαδούς καί κάτι περισσότερο: φανατικούς ὑποστηρικτές. Οἱ πολίτες τῆς χώρας αὐτῆς πρέπει καί θά πρέπει, ἀκούγεται, νά κυκλοφοροῦν μέ τό στίγμα στήν τσέπη τους. Ἄ, ναί! Ὑπάρχει πρόδος! Δέν θά χαράζεται πιά ἓνα κίτρινο ἀστέρι στούς ἀπίστους. Θά ἀναγράφεται ἀπλά τό ἀμάρτημά τους ἢ ἡ ἀμφι-

Τά κίτρινά μας ἄστρα

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

βολία τους — γιά ὅσους τίποτα δέν δηλώσουν: μεγαλύτερο ἀμάρτημα αὐτό — στό μικρό διοικητικό ἔγγραφο πού παντοῦ στήν κοινωνία μας ὑποχρεοῦνται νά παρουσιάζουν: στίς ταυτότητες. Ἐκεῖ, μαζί μέ τό ὕψος, τό χρῶμα τῶν ματιῶν καί τήν ἡμερομηνία γέννησης. Ἐκεῖ, γιά νά φοβᾶται ἡ ψυχὴ καί νά γνωρίζουν οἱ κάθε εἶδους ἀνθρωποφύλακες.

Βγάλανε καί θεωρία γιά ὄλ' αὐτά. Κάτι γαλλικές ἐπαναστάσεις, κάτι χάρτες ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων δέν ταιριάζουν, λέει, στήν ἑλληνοχριστιανική παράδοση καί ἰδιαιτερότητα. Γιά τό «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν» πρόκειται καί σίγουρα δέν εἶναι μόνο τά φιλεύσπλαχνα αἰσθήματα πού σπρώχνουν τήν «Ἱερά» Σύνοδο στό αἴτημα γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν βρικολάκων τοῦ 1967. Τό «Ἱερά» σέ εἰσαγωγικά γιατί —ὅπως τό ἐννοοῦν— καμιά σχέση μέ τή θρησκευτική διάσταση δέν ἔχει στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ἔννοια. Αὐτοῖ ἐννοοῦν τό δικαίωμα νά ἀσκοῦν ἐλεύθερα χουντική, μισαλλόδοξη καί ὀλοκληρωτική προπαγάνδα καί νά τήν ἀποδίδουν στή θέληση τοῦ Θεοῦ, ὥστε νά ἀποποιηθοῦν οἱ ἴδιοι κάθε εὐθύνη. Προσωπικά θά μέ ἄφηνε ἐκπληκτο ἡ περίπτωση τοῦ νά εἶναι ὁ Θεός ὑποστηρικτής τῶν ναζί καί τῆς χούντας, ὑπάρχουν, ὅσο νά 'ναι, πιό ἐνδιαφέροντα πρότυπα σέ τούτη τή γῆ. Ἐχω δέ πάντα τήν ἀπορία τοῦ εἶδους τῆς ἐπικοινωνίας πού ἔχουν οἱ ἀρχιερεῖς τῆς χώρας μας μέ τό Θεό, ὥστε νά ἐρμηνεύουν μέ τόν δικό τους τρόπο τίς θεῖες βουλήσεις. Αὐτοῖ ξέρουν!

Ἴσως μᾶς σώσει ἡ Ἑσπερία καί τούτη τή φορά. Ἴσως, πάλι, τό πρότυπο τοῦ Χομεϊνί ἀποδειχθεῖ ἰσχυρό σέ μία χώρα πού ἀγαπᾶ τόν Μεσαίωνα. Ὅπως καί νά 'ναι, ἄς κάνουμε προληπτικά ἓναν ἀντιτετανικό. Μέ τήν ταχύτητα πού κινεῖται ἡ χώρα πρὸς τήν πρόοδο, ἄς εἴμαστε ἔτοιμοι γιά τό καυτό σίδερο. Γιά τό σημάδεμά μας μέ τό ὅποιο κίτρινο ἀστέρι μᾶς ἀναλογεῖ.

Ο κτώ διανοούμενοι, ἀπ' τὰ πιό γνωστά καί σημαντικά ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, μέ ἐπιστολή τους, πού δημοσιεύτηκε στὸν Τύπο, ζήτησαν ἀπὸ τὸν Πρό-

Ἡ καταστροφή τῆς πολιτικῆς

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

εδρο τῆς Δημοκρατίας νά διευκρινίσει ὅτι, παρά τὰ λεχθέντα ἀπὸ τὸν κ. Γλύξμπουργκ, δέν ὑπάρχει ζήτημα πολιτειακό. Τοῦ ζήτησαν δηλαδή νά ἀναγνωρίσει ὅτι ὑπάρχει ζήτημα πολιτειακό. Διότι ὅταν διαφεύδεις κάτι πού δέν ὑπάρχει εἶναι σάν νά ἀναγνωρίζεις ὅτι ὑπάρχει. Τό δημιουργεῖς ἐκ τοῦ μῆ ὄντος. Διότι ζήτημα πολιτειακό δημιουργεῖται ὅταν τὸ ὑπάρχον πολίτευμα ἔχει φθαρεῖ, ὅταν δυσλειτουργεῖ, ὅταν ἔχει ἐκπέσει στή συνείδηση τῶν πολιτῶν, ὅταν οἱ πολιτικές δυνάμεις δέν τὸ ἀποδέχονται, ὅταν, κυρίως, κάποιες νέες καί δυναμικές πολιτικές δυνάμεις, ἐκφράζοντας σεβαστὰ τμήματα τῆς κοινῆς γνώμης, εἶναι σέ θέση νά ἐπιβάλουν, ἂν ὄχι τίποτ' ἄλλο, τουλάχιστον τή θεματικὴ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ πολιτεύματος.

Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ δέν συνέβαινε ἐτοῦτο τό χειμῶνα τοῦ 1993. Κι ὡστόσο, μιά δήλωση τοῦ τέως σέ μιά τηλεοπτικὴ συνέντευξη προκάλεσε ταραχὴ μεγάλη. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἄγριος ἀνταγωνισμὸς τῶν ΜΜΕ γιὰ τὴν περιπόθητη ὑψηλὴ ἀκροαματικότητα —βλέπε ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς μερίδας τοῦ λέοντος στή διαφήμιση— «ἔστησε» τὴν ἐντυπωσιακὴ συνέντευξη μέ τὸν Γλύξμπουργκ, κι ἀπὸ κεῖ καί πέρα ὄλοι, κόμματα, κυβέρνηση, Τύπος, προσωπικότητες, αἰσθάνθηκαν ὑποχρεωμένοι νά «πάρουν θέση». Εὐτυχῶς δέν τοὺς ἀκολούθησε στὸν ἴδιο δρόμο καί ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Ὁ κόσμος, ὅμως, ἔζησε γιὰ τρεῖς-τέσσερις μέρες τὸ θέαμα καί τὸν θόρυβο μιᾶς ἀπολιτικῆς πολιτικῆς.

Κι ἐγὼ τὸ γλεντάω», δήλωσε ὁ πρωθυπουργὸς μέ «Κτό γνωστὸ σαρδόνειο καί ἀλαζονικὸ του ὕψος. Κόρωςαν αὐθορεῖ καί παραχρῆμα γελοιογράφοι, εὐθυμογράφοι, οἱ «Μῆτσοι», τὰ κόμματα, οἱ ἀναλυτές, οἱ ἐκφωνητές: πείνα καί δυστυχία στήν Ἑλλάδα, εἶπαν, ἀκρίβεια καί ξεπούλημα, ἀνεργία καί ἐθνικὴ ὑποτέλεια, σκάνδαλα καί διάλυση, ἐκεῖνος τὸ χαίρεται καί τὸ γλεντάει

στά μπουζούκια καί στά καμπαρέ. Κι ὡστόσο ἡ ἀλαζονικὴ δήλωση τοῦ πρωθυπουργοῦ εἶχε στόχο τοὺς ἐσωκομματικούς καί ἐξωκομματικούς του ἀντιπάλους, οἱ ὁποῖοι ἐνῶ τὸν καταριοῦνται δέν τολμοῦν νά τὸν ρίξουν. Ὁ κ. Μη-

τσοτάκης, ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα πού ἀνέλαβε πρωθυπουργὸς μέ τὴ δανεικὴ φῆφο τοῦ Κατσίκη, εἶχε δηλώσει ὅτι ἡ κυβέρνησή του θά κρατήσει ὀλόκληρη τὴν τετραετία. Ἦδη συμπληρώνονται ἔτη τρία καί τίποτε δέν δείχνει ὅτι θά διαφευθεῖ στοὺς ἐπόμενους μῆνες. Ὁ ἴδιος «κρατáει καθυστέρηση»· κι οἱ ἀντίπαλοί του τό ἴδιο. Ποῦ βασίζει τὴν αἰσιοδοξία του; Στόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του δέν ἐπιθυμοῦν νά πάρουν αὐτοὶ τὴ θέση του: νά βγάλουν αὐτοὶ τὰ κάστανα ἀπ' τὴ φωτιά. Κι εἶναι πολλά: τὸ «σκοπιανό», ὁ πληθωρισμὸς, ἡ ὑπερφορολόγηση, οἱ ἰδιωτικοποιήσεις —γιὰ νά ἀναφερθοῦμε στά πιό χοντρά προβλήματα. Ὁλοὶ ἐπιθυμοῦν νά δοθεῖ μιά κάποια λύση, νά πάρουν τὰ πράγματα τὸ δρόμο τους, ἔστω κι ἂν δέν εἶναι τῆς ἀρεσκείας τους, κι ὕστερα νά ἔρθουν αὐτοὶ, μετὰ ἀπὸ μιά τετελεσμένη κατάσταση πραγμάτων, νά συνεχίσουν μ' ἐκεῖνο τὸ ἀφοπλιστικό: φταίει ὁ Μητσοτάκης πού ἄφησε πίσω καμένη γῆ. Κι ὁ μὲν Μητσοτάκης φταίει ὅσο λίγοι ἔφταιξαν πάνω σέ τούτη τὴν ταλαίπωρη γῆ, ὡστόσο, τὴν ὥρα πού συντελεῖται ἡ καταστροφὴ, ὁ ὑπόλοιπος πολιτικός κόσμος ἀρκεῖται σέ ἀναθέματα καί καταδίκες. Στό μεταξὺ τὸ κενὸ πολιτικῆς —τὸ κενὸ τῆς ἐναντίας πολιτικῆς— γεμίζει μέ λόγια: εἴκοσι τέσσερις ὥρες τὸ εἰκοσιτετράωρο τὰ μεγάλα κανάλια ἐκπέμπουν μιὰν ἀκατάσχετη λογόρροια, εἴκοσι τέσσερις ὥρες τὸ εἰκοσιτετράωρο μιλοῦν ἀκατάσχετα τὰ FM, κάθε ἐφημερίδα πού κυκλοφορεῖ δεκάδες οἱ σελίδες τῆς, μαζί μέ τὰ «μαγκαζίνα», τὰ ἔνθετα καί τὰ διαφημιστικὰ ζυγίζουν ὀλόκληρα κιλά. Τόσα λόγια χωρὶς λόγο· χωρὶς λόγο ἀλλά καί χωρὶς ἕναν λόγο μεστό, λιτό, δραστικό. Τόσα λόγια χωρὶς λόγο πολιτικό. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀπέραντη ἀδολεσχία περὶ πολιτικῆς ἐκεῖνο πού λείπει εἶναι ἡ πολιτικὴ

Τά θέματα κρατοῦν λίγες ὥρες, δύο τρεῖς μέρες τὸ πολὺ: ὁ ἐθνοπροδότης Μίχας πού ἐξύβρισε τὰ ἄγια τῆ φυλῆς ξεσήκωσε μεγάλη ταραχὴ ἀλλά σκεπάστηκε ἀπ

τόν Γλύξμπουργκ, ὁ Γλύξμπουργκ ἀπ' τὰ γλέντια καί τὰ χωρατά τοῦ Μητσοτάκη, τὰ γλέντια λησμονήθηκαν μετά τήν προτροπή τοῦ Καραμανλή οἱ δικαστές νά μιμηθοῦν τούς Ἴταλούς συναδέλφους τους, ἡ προτροπή αὐτή ἐνῶ εἶχε ξεσηκώσει θύελλα σοσιαλισμῶν χλόμιασε μπροστά στήν ἀρχηγική ἐμφάνιση τοῦ Σαμαρά, ὁ Σαμαράς μπαίνει κι αὐτός στή ρουτίνα, ἡ ρουτίνα γίνεται πεμπτουσία τῆς πολιτικῆς. Κι ὅσο πιό ρουτινιέρικη ἡ πολιτική, τόσο ἀγχώδης ἡ προσπάθεια νά βρεθεῖ κάτι καινούργιο, κάτι ἐντυπωσιακό, μήπως καί ξυπνήσουμε ἀπ' τό λήθαργο τέλος πάντων.

Ὅμως ἡ πολιτική τοῦ λήθαργου δέν μπορεῖ νά φέρει τήν ἀφύπνιση. Τό θέλει δέν τό θέλει, ὑπνάκο φέρνει. Ἡ πολιτική τῆς ἀφύπνισης προϋποθέτει πολίτες, τούς ἐνεργούς πολίτες. Οἱ ἐνεργοί πολίτες, ὅμως, δέν εἶναι κάτι περίεργα ὄντα πού πηδᾶνε τό πρωί ἀπ' τό κρεβάτι τους καί βγαίνουν στό δρόμο μέ ἐνεργητικότητα καί ἀποφασιστικότητα, γεμάτοι δύναμη, ιδέες, πείσμα κι ἀγωνιστικότητα, ὅπως τούς θέλει καί τούς ζωγραφίζει ἡ μεταμοντέρνα θεωρία τῆς αὐτονομίας ἢ μιᾶ «ἀδύνατη σκέψη» περί «κοινωνίας τῶν πολιτῶν». Οἱ πολίτες μπορεῖ νά εἶναι ἐνεργοί μέσα σέ συγκεκριμένα πολιτικά ὄργανα, μέσα σέ κόμματα καί ὀργανώσεις, μέσα σέ σώματα ὅπου ὁ ἕνας βρίσκει τόν ἄλλο ἀλληλέγγυο κι ὅλοι μαζί, καθῶς τούς ἐνώνει ὁ κοινός σκοπός, ἀναλαμβάνουν αὐτοπροσώπως ρόλους πολιτικούς. Δέν εἶναι δυνατόν ἀπό τή μιᾶ νά διατρανώνεται σέ ὅλους τούς τόνους τό τέλος τῆς ἱστορίας, ἡ ματαιότητα τῶν κομμάτων, τό ἀλυσιτελές τοῦ συνδικαλισμοῦ, ἡ ἀλλοτριωτική γιά τήν προσωπικότητα λειτουργία τῆς ὀργάνωσης, δέν εἶναι δυνατόν ὅλες αὐτές οἱ πολιτικές μορφές, πού ἔβγαλαν, τουλάχιστον τὰ τελευταῖα διακόσια χρόνια, τούς ἀνθρώπους ἀπό τήν κατάσταση τῆς συνεχῆς πολιτικῆς κηδεμονίας, ἀπό τή μιᾶ νά στηλιτεύονται ὡς ἀπαρχαιωμένα σύνεργα κι ἀπό τήν ἄλλη νά ὑπάρχει πολιτική πού νά δίνει τό λόγο στους πολίτες. Ἀκόμη κι ἡ πιό ρηξικέλευθη κι ἀκραία διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη δέν εἶναι σέ θέση νά ζωογονήσει τήν πολιτική ἐφ' ὅσον καταργοῦνται τὰ μέσα ἢ δέν διαμορφώνονται καινούργια, διά τῶν ὁποίων παρέχεται στόν καθένα ἡ κατ' ἀρχήν δυνατότητα ν' ἀσχοληθεῖ αὐτοπροσώπως μέ τὰ κοινά. Νά ἀσχοληθεῖ δηλαδή μέ τόν ἑαυτό του μ' ἕναν τρόπο πού δέν θά τόν σφραγίζει ὁ ἀτομικισμός, μ' ἕναν τρόπο πού ἡ ἀτομική του ἐπιτυχία δέν θά σημαίνει ἀποτυχία τοῦ διπλανοῦ του.

Ἄ ἐν εἶναι ἰδιαιτερότητα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ βίου ὁ μαρασμός τῆς πολιτικῆς. Ὅλη ἡ Εὐρώπη — ἄσε τήν Ἀμερική — σαπίζει ἀπ' αὐτό τό μαράζι. Σ' ὅλη τήν Εὐρώπη τό λόγο ἔχουν οἱ σόουμαν, οἱ σοῦπερ πρωταθλητές, οἱ ἄνθρωποι τοῦ θεάματος, οἱ ἐπαγγελματίες τῆς πολιτικῆς, οἱ δυναμικές ἀκροδεξιές

μειοψηφίες. Παράδειγμα ἡ Γαλλία: τήν ὥρα πού τό Σοσιαλιστικό Κόμμα καταρρέει καί ἡ Δεξιά ἐπανέρχεται στήν ἐξουσία, ἕνας ἱστορικός ἡγέτης τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὁ Μισέλ Ροκάρ, βρῆκε τό περιβόητο μπίνγκμπάνγκ ὡς λόγο παραμυθίας καί ἀφύπνισης. Κάτι σάν κι αὐτά πού κατά καιρούς ἐκσφενδονίζει ὁ Κύρκος περί «Μεγάλης Ἀριστερᾶς». Ἰδιαιτερότητα ἑλληνική εἶναι ὅτι ἐνῶ σ' ὅλη τήν Εὐρώπη οἱ ἀριστερές, οἱ σοσιαλιστικές, οἱ σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις βρίσκονται σέ ὑποχώρηση, κι ὅπου εἶχαν τήν ἐξουσία τή χάνουν ἢ μιᾶ μετά τήν ἄλλη μέσα σέ ἕνα τοπίο πλήρους πολιτικῆς χρεοκοπίας, ἀντίθετα μέ μᾶς ἐδῶ, τήν ὥρα πού ἡ Δεξιά, κατά πῶς φαίνεται, χάνει τήν πλειοψηφία κι ὁ κόσμος μετατοπίζεται πρὸς τό ΠΑΣΟΚ, ξανάρχεται πάλι ἡ ὥρα τοῦ πασοκικοῦ «σοσιαλισμοῦ». Ἰδιομορφία ἑλληνική εἶναι ὅτι τό ἐκκρεμές, ἀνά τετραετία, πάει ἀπ' τόν νεοφιλελευθερισμό στόν «σοσιαλισμό». Ἰδιορρυθμία ἑλληνική εἶναι ὅτι σέ μᾶς ἐδῶ οἱ λέξεις ἔχουν χάσει τελείως τό νόημά τους.

Ἄν ὅμως οἱ λέξεις ἔχουν χάσει τό νόημά τους, τὰ προβλήματα βρίσκονται ἐδῶ καί μᾶς ἀναγκάζουν σέ σκληρές ἀφυπνίσεις. Ἐκεῖνοι οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς πού, ὅπως ὅλοι εἶδαμε, ἐξαγριωμένοι προσπάθησαν νά ἐμποδίσουν τή δενδροφύτευση στή Βουλιαγμένη καί στόν Ἅγιο Στέφανο, ἐπικαλούμενοι τούς συμβολαιογραφικούς τους τίτλους, εἶναι σίγουρο ὅτι θά κερδίσουν τελικά τό γέρας τῆς βίβλας μέσα στό δάσος πού ἐποφθαλμιοῦν. θά κερδίσουν γιατί εἶναι πολλοί καί πίσω τους ἔρχονται περισσότεροι. Γιατί δέν εἶναι δυνατόν ἀπό τή μιᾶ μεριά ὁ SKY καί ὁ Ταχυδρόμος νά προπαγανδίζουν καί νά ζοῦν ἀπό τόν ὑπερκαταναλωτισμό, δέν εἶναι δυνατόν ἀπό τή μιᾶ μεριά ὁ SKY νά εἶναι ὁ πρῶτος σταθμός στίς προτιμήσεις τοῦ κοινοῦ κι ἀπό τήν ἄλλη μεριά νά ἔχει κάποια ἀποτελεσματικότητα ἡ δενδροφύτευση πού γίνεται ὑπό τήν προστασία τους. Τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς προστασίας ἴσως ἀφυπνίσουν τὰ πνεύματα καί ἐρεθίσουν τὰ νεῦρα. Ἀλλά μιᾶ «αἰσιοδοξία» ἢ μιᾶ προοπτική πού στηρίζεται στήν προσμονή τῆς ἀκράειας ἐξαθλίωσης δέν εἶναι αἴσθημα πού ἀξίζει τόν κόπο νά τό ζήσει κανείς. Ὁ καθένας, ὅμως, μπορεῖ ἀπλῶς νά κλείσει τό κουμπί τοῦ SKY, τοῦ Antenna, τοῦ Mega, τῶν διαφημιστῶν τους καί τῶν πολιτικῶν προστατῶν τους. Δέν χρειάζονται πολλά. Κλείνει κανείς τό κουμπί γιά νά ἡσυχάσει τό κεφάλι του καί νά ἡρεμήσει τό μάτι του. Κατ' ἀρχήν. Ὑστερα μπορεῖ νά πεῖ καί καμιά κουβέντα μέ τόν διπλανό του.

Ἀντίσταση καί πάλι, καί πάλι

τοῦ Ἀνδρέα Πανταζόπουλου

Οκονιορτός πού σηκώνεται ἐδῶ καί καιρό ἀπό τό ἐθνικό ποδοβολητό γιά ὅλη αὐτή τήν ἀνήκουστη ἱστορία τῆς Σλαβομακεδονίας ἀποκαλύπτει, ἀργά ἀλλά σταθερά, κάποιες ἀμετάβλητες σταθερές πού διαπερνοῦν τήν ἑλληνική κοινωνία. Ἄν τό καλοσκεφτοῦμε, ἡ ἀντίδραση αὐτή φαίνεται νά ἀποκτᾶ μονιμότητα, μιά διάρκεια στό χρόνο, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ νά συντρίψει κάθε ἄλλη κοινωνική ἢ ἀτομική πρακτική, πού ὄχι μόνο τῆς ἐναντιώνεται, ἀλλά καί ἐπιχειρεῖ νά θέσει στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός της διαφορετικοῦ τύπου προβλήματα.

Αὐτό πού διαγράφεται μπροστά στά μάτια μας δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό μιά ἐνοرمητική ἀνασύσταση τῆς ἐθνικῆς κοινότητας. Ἡ πρώτη ὕλη γιά τήν ἐργώδη αὐτή προσπάθεια βρίσκεται ἐν ἀφθονία σέ ἕναν παμπάλαιο ἰδεολογικό ἀρχαϊσμό, πού ἀπαξιώνει κάθε ἀρχή πρὸς ὄφελος μιᾶς νεοελληνικῆς καθαρότητας. Τέτοιου εἴδους μετατοπίσεις, βέβαια, δέν εἶναι ἄγνωστες σέ ὅλες τίς χώρες πού, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, συμβιδιώνουν σήμερα μέ ἐθνικιστικά καί νεορατσιστικά φαινόμενα. Ἐντούτοις, ἡ «ἐλληνική ἰδιαιτερότητα» διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τοῦτο: ὁ νεοελληνικός ἐθνικισμός φαίνεται νά ἀπειλεῖ διαρκῶς τό σύνολο σχεδόν τῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν, τῆ διάταξή τους καί τόν μεταξύ τους συσχετισμό δυνάμεων.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε τίς μορφές μέ τίς ὁποῖες ἐκφράζεται τό «ἐθνικό φρόνημα» ἐνός λαοῦ, πού θεωρεῖ ὅτι «γιά μιά ἀκόμα φορά» βρίσκεται στριμωγμένος στή γωνία, «προδωμένος» ἀπό φίλους, καί μισούμενος, ἴσως ὅσο ποτέ ἄλλοτε, ἀπό ἐχθρούς. Νά δοῦμε, δηλαδή, τίς ἀποκρυσταλλώσεις μιᾶς πρωτοφανοῦς πολιτικῆς κινητοποίησης, τά συμπτώματά της. Καί μάλιστα, σέ μιά στιγμή κατὰ τήν ὁποία τίποτα δέν δείχνει ὅτι ἡ γραμμὴ τοῦ μετώπου κινδυνεύει νά διαρραγεῖ, ἔστω καί ἂν κάποιες πολιτικές «κορυφές» ἀποφασίζουν νά υἱοθετήσουν μιά πιό διαλλακτική γραμμὴ ὡς πρὸς τό ἐθνικό ζήτημα.

Νέα Δημοκρατία: κόμμα ἢ κίνημα;

Ὁ πολιτικός χώρος τῆς Νέας Δημοκρατίας, θά λέγαμε ἀντικειμενικά, τόσο ἐπειδὴ τό ὁμώνυμο κόμμα διαχειρίζεται τήν κυβερνητική ἐξουσία, ὅσο καί ἐπειδὴ σέρνει μαζί του μιά ἀπροσδιόριστη μορφή ἐθνικοῦ χρέους, ὡς το κατ' ἐξοχήν «ἐθνικό» ἑλληνικό κόμμα, βρίσκεται αὐτὴ τῆ στιγμή ἀντιμέτωπος μέ μιά σειρά πολιτικῶν ἀντιφάσεων, πού ἴσως ἀποδειχθοῦν τελικά ἄλυτες. Σέ αὐτό τό πλαίσιο ἐγγράφεται καί τό πολιτικό

διάδημα τοῦ πρώην ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Α. Σαμαρά. Πέρα ἀπό τίς κινήσεις τακτικῆς τῶν κύριων κομματικῶν παραγόντων (Μητσοτάκης-Ἐβερτ-Σαμαράς), πού ὄλοι ὁμνῶν στήν κομματική ἐνότητα, κατανοώντας, βέβαια, ὁ καθένας διαφορετικά τήν κομματική νομιμότητα πού αὐτὴ ὑποβάλλει, ἔχουμε νά κάνουμε μέ τρεῖς διαφορετικῆς στρατηγικῆς στοχεύσεις, τρία διακριτά πολιτικά καί ἰδεολογικά ρεύματα σέ ἕναν κομματικό χώρο. Θά μπορούσαμε, μάλιστα, νά ἰσχυρισθούμε ὅτι, συγκριτικά μέ ὅ,τι συμβαίνει ἄλλοῦ, π.χ. στή Γαλλία, τό καθένα ἀπό αὐτά ὑποκειμενικά δείχνει μιά λανθάνουσα τάση μετεξέλιξής του σέ αὐτόνομο κομματικό σχηματισμό, στόν λεγόμενο χώρο τῆς Κεντροδεξιᾶς. Ὅπως κι ἂν ἔχει, ὅ,τι κι ἂν συμβεῖ, τό σίγουρο εἶναι ὅτι ἕνας νέος τύπος κομματικῆς ἐνότητας ἐγκαθιδρύεται στό χώρο τῆς Δεξιᾶς, κάτι πού, ἀργά ἢ γρήγορα, θά προκαλέσει καί τίς ἀντίστοιχες ὀργανωτικές δομήσεις στό ἐσωτερικό της. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὁ σημερινός πολιτικός κατακερματισμός τῆς Νέας Δημοκρατίας ἴσως προσημαίνει καί τούς εὐρύτερους μετασχηματισμούς τοῦ ἑλληνικοῦ κομματικοῦ συστήματος, ὅπως τό γνωρίσαμε στή Μεταπολίτευση. Ἔστω καί ἂν ἡ σημερινή φάση τῶν ἐσωκομματικῶν ἐξελίξεων φαίνεται νά παγιδεύει τούς πρωταγωνιστές της ἀνάμεσα στό δίλημμα ἐνσωμάτωση ἢ ὑπέρβαση, ἢ βαθιὰ ἰδεολογική διαφοροποίηση τοῦ χώρου, πού ἀναγκαστικά ὑπερφορτίζεται καί ἀπό «προσωπικές στρατηγικές», ἔχει ἐγγράψει ἤδη τίς ὑποθήκες της: ἂν δέν συμβεῖ τό χειρότερο, ἢ διάσπαση, ἢ νέα μορφή κομματικῆς συγκρότησης, λήψης ἀποφάσεων, πολιτικῆς σύνθεσης, ἡγετικῶν μορφῶν, βρίσκεται ἤδη πρό τῶν πυλῶν.

Ἐδῶ, δέν θά ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερα μέ αὐτὴ τῆ διαδικασία ἀποσύνθεσης/ἀνασύνθεσης τοῦ νεοδημοκρατικοῦ χώρου. Θά σταθοῦμε στό διάδημα Σαμαρά καί στίς πολιτικές του σηματοδοτήσεις. Θά ὑποστηρίξουμε τὰ ἀκόλουθα: *Γιά πρώτη φορά, τουλάχιστον μετά τῆ Μεταπολίτευση, ὁ συντηρητικός πολιτικός χώρος μπολιάζεται μέ μιά «κινηματική λογική» καί ριζοσπαστικοποιεῖται. Ἐνας μέρος τῆς Δεξιᾶς, μέ ὄχημα τό ἐθνικό πρόβλημα, ἐπαναπνευματώνεται, ἀναζωογονεῖ τίς πολιτικές του λειτουργίες, ἐπιχειρεῖ νά συνάψει νέου τύπου σχέσεις μέ τό «λαό». Ἐνα μέρος τῆς Δεξιᾶς ἀναζητᾶ τό λαό «του», καί συναντᾶται μαζί του.*

Ἡ ὁμιλία τοῦ πρώην ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν στή Θεσσαλονίκη¹ ἀποτελεῖ, ἀπό κάθε ἀποψη, τό πλέον πρόσφορο μέσο γιά νά προσεγγίσουμε τῆ διαδικασία τῆς ἰδεολογικῆς ἀνατροπῆς πού λαμβάνει χώρα. Ὅμιλία θυμικῆς ἔξαρσης, ἐμπαθῆς, πειθαρχημένης ρητορικῆς· φράσεις καί λέξεις πού «ἐκλαϊκεύουν»

τήν πολιτική πράξη, εργαλειοποιούν φαινόμενα και διαδικασίες. Ίδού:

γενικό σιωπητήριο αισθήσεων · κατάκοπη εποχή μας · παρακμή · έσωτερική κατοχή · υποχώρηση από τή μάχη · ένδοτικότητα · ελληνικό βασίλειο τής παραπλήντης · πολιτικοί έκφωνητές τών μικροσκοπιμοτήτων · ψυχή του έλληνισμού · τό γερασμένο θέατρο στά έθνικά θέματα · ελάχιστη ντροπή · εύσυνειδήτες πολιτικές τηλεφωνήτριες · έλεινό νεοσύμμαχο του Γκλιγκόρφ · προσωπικό ιδεολογικό σκουπιδοτενεκέ · πειρατική κλοπή · φραγμός έναντίον κάθε απόπειρας έπιμειξιάς στήν έθνική μας ταυτότητα · τά Σκόπια λαθρεπιδάτης τής διεθνούς κοινότητας · αλήθεια · ήθος · φιλότιμο · δακτυλικό αποτύπωμα τής αξιοκρατίας, τής συνέπειας, τής διαφάνειας, τής αξιοπιστίας · ήθικη πληγή τής υπογεννητικότητας · συνάθροιση άκαταμάχητων ήθικών δυνάμεων.

Οι φράσεις αυτές, άν και άποσπασμένες από τό κύριο σώμα του κειμένου, προιθεάζουν, άν δέν άποκαλύπτουν, τό ιδεολογικό στίγμα του φορέα τους. Περιγράφουν μία κατάσταση, συμπυκνώνουν τά κύρια σημεία τής, προβάλλοντας μία θεματική πού αναγνωρίζει τόν έαυτό της σέ μία αντιδραστική πολιτική ιδεολογία, καθαρά αντιδραστική, πού αντικειμενικά πλαισιώνει μία άκροδεξιά πρακτική πολιτική. Λόγος έναντι στο «κατεστημένο», μετατροπή του αντίπαλου σέ έχθρό, άπόλυτος «άνενδοτισμός», διεκδίκηση τής έθνικής καθαρότητας, κινδυνολογία, ήθικη καταγγελία. Λόγος, δηλαδή, καθαρός, μονοσήμαντος, πού έξαρχής συγκροτεί τά στρατόπεδα, δημιουργεί τούς απαραίτητους συμβολισμούς, χρωματίζει μέ μανιχαϊστικό τρόπο τίσ αντιθέσεις, μέσα στο άπόλυτο σκοτάδι τής «παρακμής», τής «έσωτερικής κατοχής». Λόγος, τελικά, πού άποκαθιστά, για τόν έαυτό του, τήν άναγκαία σχέση άνάμεσα στόν έξωτερικό και τόν έσωτερικό έχθρό, λόγος βαθύτατα παραδοσιακός, λόγος πού αναγορεύει τήν *ψυχή και μόνο* στο ύψέρτατο κριτήριο στάθμισης του έθνικού συμφέροντος: ή κυριαρχία του μεταπολιτευτικού «Η Ελλάδα στους Έλληνες» επανεπικαιροποιείται, έστω και άν άποφορτίζεται από τό συγκεκριμένο ιστορικό περιεχόμενο, μετατοπίζεται λεκτικά στο *Πρώτα ή Ελλάδα*. Τό σύνθημα μπορεί νά μίν έμφανίζεται — άκόμα — μέ αυτή τή μορφή, έντούτοις βρίσκεται διάχυτο ως κώδικας επικοινωνίας για τήν κατανόηση του έγγειρήματος. Τό έθνος συνιστά τήν ύψέρτατη αξία, στήν όποία τό κάθε μέλος τής κοινότητας όφείλει νά υποκλιθεί. Έπλεόν, συγκροτεί μία άδιαπραγμάτευτη πολιτισμική δομή, πού διαφοροποιεί και άποκλείει:

«Άλλά διαπράξαμε και έμεις τό λάθος. Άκολουθήσαμε και έμεις άκριτα τήν έπιδημία του άτομισμού τής Δύσης, ξεχνώντας πώς άνθρωποι, παράδοση και θεομοί πάνε χέρι χέρι. Διαφορετικά προκαλείται κρίση ταυτότητας. Και άν δέν ξέρεις ποιός είσαι, δέν ξέρεις πού πās, τί θέλεις και τί μπορείς. Και έτσι ούτε Εύρωπαίοι γινόμαστε ούτε ζοϋμε σάν Έλληνες, πράγμα πού επιτρέπει σέ τρίτους νά περιφρονοϋν ή και ν' άμφισβητοϋν τό ιστορικό μας πρόσωπο. (...) Έκείνο πού τραυματίστηκε βαρύτατα τό τελευταίο αυτό διάστημα ήταν τό φιλότιμο. Η ελληνική αυτή άποκλειστικότητα πού στηρίζει από μακρούς αιώνες τήν κοινωνία μας ύπέστη τέτοιο τραυματισμό, ώστε νά παραλύσουν οι έσωτερικές άντιστάσεις τών ανθρώπων. Γιατί τό φιλότιμο άποτελεί τή συγκολλητική οϋσία του Έλληνα μέ τόν κοινωνικό του κύκλο. Είναι ο μηχανισμός πού επιτρέπει στόν Έλληνα νά βρίσκει τόν καλύτερό του έαυτό. (...) Τό φιλότιμο άναδλύζει όχι από τό νόμο αλλά από τό παράδειγμα. Από τή στιγμή πού οι διακεκριμένοι τής κοινωνίας δώσουν τό παράδειγμα, έξίσου ραγδαία μέ τήν κατάπτωση μπορεί ν' άρχισει ή άνάκαμψη. (...) Πάρτε παράδειγμα τήν Αθήνα. Πώς έξηγείται τό φαινόμενο μιας πόλης πού έφτασε νά συγκεντρώνει δίκην "κακοήθους όγκου" τό 40% του πληθυσμού τής χώρας; Πώς έξηγείται αυτή ή

μαζική φυγή από τήν ύπαιθρο και ή έγκατάσταση τών ανθρώπων σ' ένα λεκανοπέδιο; Νά ποϋμε τήν αλήθεια: "Ένα τέτοιο φαινόμενο δείχνει λαό ύφιστάμενο έσωτερική κάμψη και άνασφάλεια, τήν όποία εύτυχώς άντισταθμίζει ή Θεσσαλονίκη, πόλη υπό τή σκιά του Αγίου Όρους, μέ πρόσωπο, παράδοση και πίστη...».

Στό έκτεταμένο αυτό άπόσπασμα περιέχεται ο σκληρός πυρήνας όλης τής άκροδεξιάς προβληματικής. Κατ' άρχήν μās επιτρέπει νά τή χαρακτηρίσουμε ως έξαιρετικά άπλουστευτική. Τά προβλήματα και οι κοινωνικές άντιφάσεις τακτοποιούνται και άναγνωρίζονται στο πεδίο του λαϊκού *sens commun*. Άντιστοιχούν, δηλαδή, από κοινού, μέ τίσ άπαντήσεις πού προσφέρονται, στο μηχανισμό τής λαϊκής λογικής, στίς ταξινομήσεις τής «κοινής παραδοχής». Ο φορέας ύποκλίνεται άνυστερόδουλα στίς προκλήσεις τής εποχής, έπιχειρεί νά ταυτισθεί μέ τό θυμικό τών μαζών «του», ενώ ταυτόχρονα τό διαμεσολαβεί πολιτικά: τό ιστορικό παρελθόν καλείται νά συγκροτήσει μία νέα πολιτική μυθολογία, ικανή νά πλαισιώσει τό νέο άντιστασιακό διάδημα του παραγκωνισμένου, του πεπτωκότος λαού. Όλη ή οϋσία του έγγειρήματος έγκείται στήν επαναπνεύματωση τής κοινότητας:

«Η παιδεία του έπιθυμητου μας αλληλέγγυου άτομου δέν μπορεί νά είναι απλώς παιδεία πληροφοριών και βασικών γνώσεων. Πρέπει νά συνδυάζει τήν ευθύνη μέ τό αίσθημα, τή λογική μέ τήν πίστη, τήν πειθαρχία μέ τήν έλευθερία, τήν κατάρτιση μέ τή μόρφωση, τήν ένεργοποίηση τών δυνατοτήτων του παιδιού μέ τήν αξιοκρατία. Πάνω άπ' όλα, όμως, πρέπει νά διαθέτει ίθαγένεια, νά είναι δηλαδή παιδεία ελληνική, χωρίς νά περιφρονηεί άνώριμα ο, τι άλλοι έχουν κατακτήσει. Άποκτήσαμε περισσότερους ικανούς συνδικαλιστές, αλλά όχι άντιστοιχους παιδαγωγούς. Άφθονους καταληψίες κτιρίων, αλλά κανέναν καταληψία όραμάτων».

Έδώ, ή ίθαγενής παιδεία δέν μπορεί παρά νά σημαίνει άγκυρωση στήν παράδοση και, κατά συνέπεια, έκφορά ενός πολιτικού και ιδεολογικού αρχαϊσμού, αρχή, κυριολεκτικά, όργάνωσης στάσεων και λειτουργιών. Η έρμητικά κλεισμένη στόν έαυτό της κοινότητα είναι τό όραμα, πού περιγράφεται και πολιτικά, γιατί βαθύτατα πολιτική είναι και ή οϋσία τής κίνησης:

«Γι' αυτό χρειαζόμαστε μία πολιτική πού μέ τολμηρές πρωτοβουλίες θά παλέψει σκληρά ώστε ή ένωμένη Εϋρώπη νά είναι Εϋρώπη τής αλληλεγγύης.

— Νά είναι Εϋρώπη χωρίς μικρούς και μεγάλους μετόχους

— χωρίς πλούσιες και φτωχές χώρες.

Χρειαζόμαστε μία πολιτική πού θά έργαστεί σκληρά ώστε ή ένωμένη Εϋρώπη νά έχει θεσμούς πού θά κατοχυρώνουν τό σεδασμό

— τής ιστορίας

— τής πολιτιστικής κληρονομιάς

— τής γλώσσας

— και, βεβαίως, τής θρησκείας μας, όπως και όλων τών λαών της.

Χρειαζόμαστε μία πολιτική πού θά ξεκαθαρίζει σέ όλους τίσ άπαραβίαστες αρχές της:

— Έκσυγχρονισμός ναί, άφελληνισμός όχι.

— Άνθρώπινα δικαιώματα ναί, κατάργηση τής έθνικής ταυτότητας όχι.

— Δημοκρατικός διάλογος ναί, ύποταγή στους ισχυρούς όχι.

Πρέπει όλοι νά συνειδητοποιήσουμε ότι έμεις, ή νεώτερη γενιά πολιτικών, δέν έχουμε λόγους νά διαζόμαστε για νά έλθουμε στήν έξουσία. Αϋτός πού διάζεται είναι ή Ελλάδα.

Γιατί πρέπει νά σταματήσει άμέσως ή πολιτική τής ύποταξης, ή πολιτική τής μή ένόχλησης».

Η πολιτικοποίηση του λόγου φτιάχνει τίσ άναγκαίες πολιτικές κατηγορίες: μικροί - μεγάλοι, πλούσιοι - φτωχοί, έκσυγ-

χρονισμός - αφελληνισμός, ανθρώπινα δικαιώματα - εθνική ταυτότητα, διάλογος - ύποταξη. Έδω συνοψίζεται όλη ή ουσία του έγχειρήματος, από εδώ πηγάζει ή *έθνικολαϊκιστική ριζοσπαστικοποίηση της Δεξιᾶς*. Αν οι ιδεολογικές προϋποθέσεις μιᾶς νέας Δεξιᾶς συνίστανται, όπως αναφέρθηκε, στην πολιτισμική παρακμή καὶ τὸ κενό ἀξιών πού αὐτή προκαλεῖ, στόν ἀντί-κατεστημένο λόγιο, δηλαδή στήν «ἀποδέσμευση» ἀπό τήν πολιτική μέσα ἀπό τήν υἱοθέτηση μιᾶς κυνικής στάσης ἀπέναντί της, τέλος, στήν ἐκφορά κάποιων ἠθικῶν ἀρχῶν, μέσα ἀπό τήν ἐργαλειοποίηση τῶν ἀξιολογικῶν κριτηρίων τους, τά πολιτικά της ἀποτελέσματα κρυσταλλώνονται σέ ἕνα ἀτυποβοναπαρτιστικό σχέδιο: δραματίζεται ἕνα αὐταρχικό, δημοκρατικό καί λαϊκό καθεστῶς πολιτικής ἐπικοινωνίας, ἕνα καθεστῶς δημοψηφισματικῆς δημοκρατίας.

Αὐτή τήν προοπτική τήν ἐκφράζει ἀνάγλυφα ὁ βουλευτής Στ. Στεφανόπουλος σέ πρόσφατη συνέντευξή του²:

Ερ.: «Τί φταίει στά δύο μεγάλα κόμματα, ή ιδεολογία ή οἱ πολιτικοί ἡγέτες;».

Απ.: «Τά πρόσωπα ἐκφράζουν τήν ιδεολογία. Ἀλλά οἱ ιδεο-

λογίες τελειώνουν. Τώρα υπάρχουν οἱ νοοτροπίες».

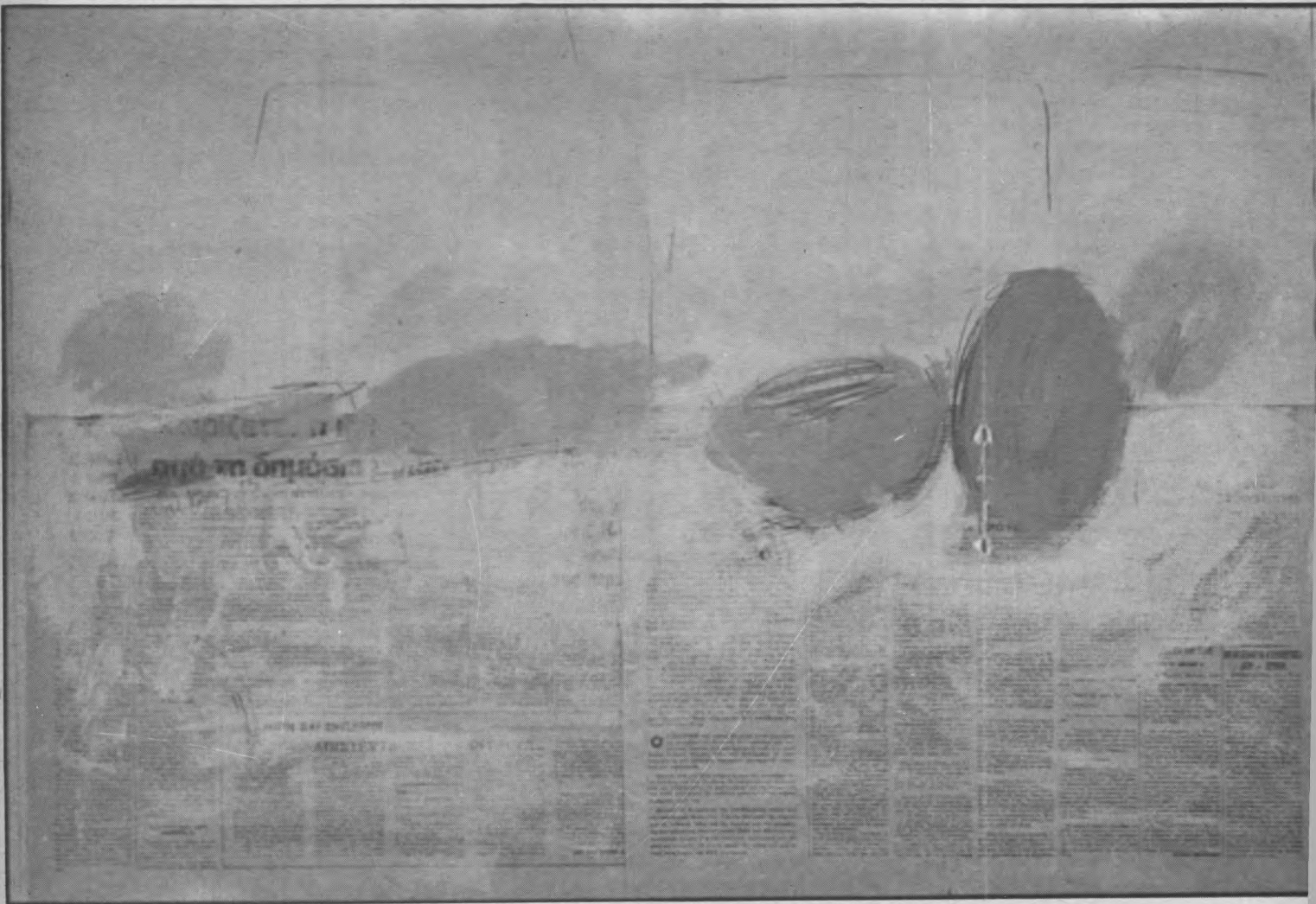
Ερ.: «Μπορεῖ νά γίνει ἕνα κόμμα πού θά ἐκφράζει νοοτροπίες;».

Απ.: «Ἄσφαλῶς. Ἀφοῦ δέν μπορεῖ καί δέν πρέπει νά ἐκφράσει ιδεολογία».

Τό «κόμμα νοοτροπίας», τό κόμμα τῆς πολιτικῆς δούλησης δηλαδή, τοῦ παραδείγματος καί τῆς ἰσχύος, ἐνσαρκώνει τήν «κινηματική λογική» τῆς νέας Δεξιᾶς, κατοχυρώνει τήν αὐθεντικότητα τοῦ διακυβεύματός της. Ὁ νέος διαταξικός συνασπισμός, πού γιά τήν ὥρα σέ κοινωνιολογικό ἐπίπεδο εἶναι δύσκολο νά διακριθεῖ, ἀπειλεῖ στό σύνολό της τή συντηρητική παράταξη μέ εὐρύτερους μετασχηματισμούς. Ἐστω καί ἂν ἀποτύχει στά ὑψηλά του σχέδια, γιά τή Νέα Δημοκρατία τό παρελθόν θά φαντάζει σάν ἕνα ἀδύνατο παρόν.

1. Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία, 21.2.1993.

2. Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία, 7.3.1993.

ΙΣΛΑΜΙΚΟΣ ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΤΑΞΗ

του Δαμιανού Παπαδημητρίου

Μοιάζουν κάπως μεταφυσικά τὰ ἐρωτήματα πού ἀπασχολοῦν τόν σημερινό κόσμο, τόν δυτικό κόσμο. Ὁ «ἐρυθρός ὀλοκληρωτισμός» καταστράφηκε, ο διπολισμός ἀποσαθρώθηκε, ἡ «μεγαλύτερη ἀπειλή κατά τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ» ἐξέλιπε ἐν ἔτει 1989. Ποιός θά εἶναι, λοιπόν, ὁ ἐπόμενος ἐχθρός, ὁ ἐπόμενος «θεσμικός» ἀντίπαλος, ποιά θά εἶναι ἡ ἀπειλή τοῦ 21ου αἰώνα;

Ὅσο κι ἂν φαίνεται παράδοξο, μέ τό ἐρώτημα εἶχαν καταπιαστεῖ εἰδικά ἐπιτελεῖα, κυρίως στίς ΗΠΑ, ἤδη πρὶν ἀπό τήν κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ. Μεθοδικοί καθὼς εἶναι οἱ ἄνθρωποι, θέλησαν νά δώσουν ἀπό πρὶν μιά ἀπάντηση στήν ἀπορία περί τοῦ τί θά ἀκολουθήσει ἐφ' ὅσον πετύχουν τόν κυριότερο σκοπό τους, πού τότε βέβαια ἦταν ἡ ἴητα τοῦ κομμουνισμοῦ. Σήμερα τό ἐρώτημα ἔχει πρό πολλοῦ ξεφύγει ἀπό τό στενό πλαίσιο τῶν εἰδικῶν ἐπιτελειῶν, ἔχει περάσει στήν τρέχουσα πολιτική, στίς σελίδες τῶν ἐφημερίδων, ἀπασχολεῖ δηλαδή τούς πολιτικούς, τούς διανοομένους, τούς δημοσιογράφους, τούς κρατικούς μηχανισμούς, ἀπασχολεῖ κάθε δυτική κοινωνία.

Καί πραγματικά ἔχει ἀρχίσει νά ξεπροβάλλει μιά ἀπάντηση, ταυτόσημη σέ Εὐρώπη καί Ἀμερική, μιά ἀπάντηση γύρω ἀπό τήν ὁποία συσπειρώνονται οἱ δυτικές κοινωνίες, ἔχοντας ἤδη ἀρχίσει νά ἀσκοῦν προληπτική πολιτική γιά τήν ἀντιμετώπισή της. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων ἔχει λοιπόν ἕναν, ἔστω ἀσαφή καί ἀδιόρατο γιά τήν ὥρα, ἀντίπαλο, θά λέγαμε μάλιστα ὅτι στό βαθμό πού προσπαθεῖ προληπτικά ἐν τῇ γενέσει του νά τόν ἀντιμετωπίσει, στό βαθμό πού διατάσει τίς δυνάμεις της ἐναντίον του, ταυτόχρονα τόν δημιουργεῖ κιόλας, τόν φτιάχνει, προ-ἀγει τή σύγκρουση μαζί του. Δέν θέλω, βέβαια, μέ αὐτό νά πῶ ὅτι τό φαινόμενο μέ τό ὁποῖο ἐτοιμάζεται νά συγκρουσθεῖ ἡ Δύση εἶναι δημοῦργημα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς προετοιμασίας, ὅτι εἶναι φαινόμενο ἐξ ἐπαγωγῆς καί ὄχι αὐθύπαρκτο. Θέλω μόνο νά σημειώσω ὅτι προάγοντας τή σύγκρουση προάγεται καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀντιπάλου.

Τό φαινόμενο καί ταυτόχρονα ὁ ἀντίπαλος εἶναι ὁ *ἰσλαμικός φονταμενταλισμός*. Σ' αὐτή τήν ἐξειδικευμένη του μορφή ὑπάρχει μιά ἰσχυρή σύμπτωση στή δυτική ἀρθρογραφία καί τίς σχετικές ἀναλύσεις, ἕνας διάχυτος φόβος, θά λέγαμε, ἀπέναντί του, πού

ὀδηγεῖ στήν καθολική ἐπισήμανσή του ὡς ἀντιπάλου καί στήν ἐπίσης καθολική ἀποδοχή τῶν ἀντίστοιχων πολιτικῶν ἀντιμετώπισής του. Ὁ ἰσλαμικός φονταμενταλισμός εἶναι ἕνας σαφῆς ὅρος πού περιγράφει ἕνα ἐξίσου σαφές φαινόμενο στόν κόσμο τοῦ Ἰσλάμ, ἕνα φαινόμενο πού το ἀργότερο ἐμφανίστηκε τό 1979 μέ τήν πτώση τοῦ Σάχη στό Ἰράν καί τήν ἀνοδο τῶν ἀγιατολάχ στήν ἐξουσία, μέ τήν πλήρη ταύτιση δηλαδή τῆς θρησκευτικῆς μέ τήν πολιτική ἐξουσία. Περίπου μιά δεκαετία ἀργότερα καί παρ' ὅτι στό ἐσωτερικό τοῦ Ἰράν ἐμφανίζονται ἰσχυρές ἀντιφάσεις, τό κίνημα διαδίδεται σέ ὄλο σχεδόν τόν ἰσλαμικό κόσμο, ὑπερβαίνοντας μάλιστα τίς διαφορές ἀνάμεσα σέ σιίτες καί σουνίτες. Ὁ βαθμός διάδοσής του, βέβαια, εἶναι διαφορετικός ἀπό χώρα σέ χώρα, ὅπως ἐπίσης διαφορετικός εἶναι καί ὁ τρόπος πρόσληψής του. Ἄλλου ὑπάρχουν ἀπλῶς φονταμενταλιστικές ὁμάδες, θρησκευτικές ἢ καί τρομοκρατικές, ἀλλά ἐν πάση περιπτώσει ἀκόμα κλειστές, ἀλλοῦ ὑπάρχει πρωτοφανῆς διάδοση, ὥστε νά μιλάμε πλέον γιά μαζικά κινήματα καί μάλιστα πλειοψηφικά. Μιά τέτοια χώρα εἶναι ἡ Ἀλγερία, ὅπου τό ἰσλαμικό μέτωπο, κερδίζοντας στίς περσινές ἐκλογές σχεδόν τό 50% τῶν ψήφων, θά βρισκόταν στήν ἐξουσία ἂν δέν τό ἐμπόδιζε τό στρατιωτικό πραξικόπημα πού ἀκολούθησε, λίγες μέρες ἀργότερα. Τό κίνημα ἔχει ἐξαπλωθεῖ καί στήν Αἴγυπτο, τό πολυπληθέστερο ἰσλαμικό κράτος: οἱ δολοφονικές ἐπιθέσεις ἐναντίον Εὐρωπαίων (Δυτικῶν) τουριστῶν αὐτόν τό χειμῶνα εἶναι μιά μόνο ἀπό τίς ἐκφάνσεις τοῦ φαινομένου. Στό ἐσωτερικό τῆς χώρας ἀμφισβητεῖται ἔντονα καί ἐμπρακτα τόσο ἡ κατεστημένη θρησκευτική ὡς καί ἡ κατεστημένη πολιτική ἐξουσία.

Παρ' ὅτι τό ἴδιο τό κίνημα διατείνεται τό ἀντίθετο, ὁ φονταμενταλισμός εἶναι μιά πρόσφατη ἰδεολογία, δέν ἐνσαρκώνει δη-

λαδή κάποια επιστροφή στις ρίζες. Πρώτη προτεραιότητα είναι ο ίδιος ο μουσουλμανικός κόσμος, ή συνένωση όλων των μουσουλμάνων σε ένα θεοκρατικό κράτος, ένα κράτος υπό τη μοναδική κυριαρχία του νόμου του Ίσλάμ. Ανώτερη επιδίωξη είναι η παγκόσμια κυριαρχία του ισλαμικού νόμου, μία οικουμενική ισλαμική κοινότητα ως μέσο για τη σωτηρία της ανθρωπότητας: τό τζιχάντ, ο ιερός πόλεμος, ξαναγίνεται βασική έννοια στις φονταμενταλιστικές θεωρίες.

Ώστόσο, τό κίνημα στρέφεται κατ' αρχήν έναντιόν του ίδιου του ισλαμικού κατεστημένου και της πολιτικής εξουσίας των αραβικών κρατών. Βρίσκει τούς οπαδούς του στις εξαθλιωμένες ισλαμικές μάζες των ανέργων και υποαπασχολούμενων, των άναριθμητων μεταναστών που εγκαταλείπουν την ύπαιθρο για να συνωστισθούν στις πόλεις, κυρίως δέ στους νέους που βλέπουν πολύ καθαρά ότι δέν έχουν στην ήλιο μοίρα: ούτε οί ίδιοι στις χώρες τους, ούτε οί χώρες τους στην παγκόσμια, υπό δυτική κυριαρχία, «κοινότητα».

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζουμε τή θρησκευτική διάσταση, ότι ο φονταμενταλισμός, εκτός από μία κοινωνική και πολιτική θεωρία, είναι επίσης ένα κοινωνικό και πολιτικό κίνημα. Αν μάλιστα κρίνει κανείς όχι τόσο από τήν πλευρά των θεωρητικών στοιχείων όσο από τήν πλευρά του ρόλου του φονταμενταλισμού στις κοινωνίες του Ίσλάμ, θά μπορούσε να συγχωρεθεί ή παρομοιώσή του, ή περιγραφή του, ως «ισλαμικού κομμουνισμού». Ένός κομμουνισμού που δέν διαθέτει τά όρθολογικά-επιστημονικά στοιχεία του δυτικού κομμουνισμού, αποτελεί όμως μία έμβρυακή πολιτικοθρησκευτική ιδεολογία (ή «ισλαμική θεωρία») ταξικής πάλης.

Δέν είναι τυχαίο που ο φονταμενταλισμός είτε κυριαρχεί μετά από λαϊκές έπαναστάσεις, όπως αυτή στην Περσία, είτε διαδίδεται πιο πλατιά σε χώρες όπου υπάρχει ένα προηγούμενο «προοδευτικών» (για τις επικρατούσες συνθήκες) καθεστώτων, όπως στην Άλγερία και τήν Αίγυπτο, καθεστώτων δηλαδή που θέλησαν να είναι λαϊκά, να δώσουν έστω τήν ψευδαίσθηση στις μάζες ότι μπορούν να άποτελέσουν ύποκείμενα τής ιστορίας. Μπορεί σήμερα οί μάζες να στρέφονται έναντιόν αυτών των καθεστώτων, παραμένει όμως τό γεγονός ότι από αυτά «έκπαιδεύτηκαν» ώστε σήμερα να διεκδικούν έναν ρόλο στην ιστορία.

Ενα χαρακτηριστικό παράδειγμα τής κατάστασης αλλά και των ισορροπιών που επικρατούν στον ισλαμικό κόσμο είναι ο Σαντάμ Χουσεΐν. Όλοι γνωρίζουμε ότι τόσο ο ίδιος όσο και τό καθεστώς του ούδέποτε υπήρξαν θρησκευτικά, ότι τό Μπάαθ ήταν μία άκόμα τυπική περίπτωση τής σειράς των κομμικών-στρατιωτικών καθεστώτων του αραβικού κόσμου, άρχής γενομένης από τόν Νάσερ στή δεκαετία του '50. Κατά τή διάρκεια του πολέμου στον Κόλμπο, ωστόσο, ο Σαντάμ έπαιξε ρόλο να άξιοποιηθεί ύπέρ αυτού τά κοινωνικά-θρησκευτικά κίνηματα που επικρατούν στις χώρες του αραβικού κόσμου, ύπονομεύοντας κατ' αυτόν τόν τρόπο και τά καθεστώτα των χωρών αυτών, που στην πλειοψηφία τους είχαν προσχωρήσει στο δυτικό στρατόπεδο. Έπιγραμματικά θά λέγαμε ότι ο Σαντάμ προσπάθησε να οικειοποιηθεί τό φονταμενταλιστικό κίνημα εμφανιζόμενος ως ο ήγέτης του και ο ένσαρκωτής των όραμάτων του. Ο Σαντάμ φόρεσε τόν θρησκευτικό μανδύα, διακήρυξε ότι ο πόλεμος αυτός είναι ο ιερός πόλεμος — άκόμα και τήν προσάρτηση του Κουβέιτ προσπάθησε να τήν εμφανίσει ως τήν άπαρχή μιας διαδικασίας ένοποίησης του αραβικού κόσμου, κατά τήν όποία ή πηγή του πλούτου, που είναι τό πετρέλαιο, θά τεθεί στην ύπηρεσία όλων των Άράβων, όλου του Ίσλάμ, σύμφωνα και μέ τό αντίστοιχο αίτημα των φονταμενταλιστών.

Τό γεγονός ότι ο ήγέτης ενός αραβικού κράτους μπορεί να άπευθύνεται και να εκφράζει (άνεξάρτητα από τό βαθμό τής άπήχησής του) όλο τόν ισλαμικό κόσμο φανερώνει ότι, παρά τήν κρατική διαίρεση αυτού του κόσμου, υπάρχουν ισχυρά ένο-

ποιητικά στοιχεία που τόν διαπερνούν. Στρατηγικός στόχος των Δυτικών είναι ή διαιώνιση αυτής τής διαίρεσης, ή άποτροπή τής δημιουργίας, λίγο μετά τήν κατάρρευση του κομμουνιστικού στρατοπέδου, ενός δεύτερου στρατοπέδου, ισλαμικού αυτή τή φορά. Γι' αυτόν τό λόγο άλλωστε οί Άμερικανοί, παρά τή νίκη τους, προτίμησαν όχι μόνο να μήν διαλύσουν τό Ίράκ αλλά και να άφήσουν τόν Σαντάμ στην έξουσία ως αντίπαρο του πιο γνήσιου φονταμενταλισμού, τόν όποιο άντιπροσωπεύει τό θεοκρατικό καθεστώς του Ίράν.

Στά δύο χρόνια που πέρασαν, ή άνοδος τής άπήχησης του φονταμενταλιστικού κινήματος στα άραβικά κράτη ήταν τέτοια, που τά καθεστώτα των χωρών αυτών δέν τόλμησαν να ύποστηρίξουν τις νέες πρό μηνός άμερικανικές επιθέσεις έναντιόν του Ίράκ, καθώς φοβούνταν ότι έτσι θά χάσουν τήν όποια έπίφαση λαϊκότητας και τήν όποια άξιοπιστία έχει άπομείνει στις μάζες του Ίσλάμ. Η άφόρητη έσωτερική πίεσή τους έχει ως άποτέλεσμα τή σκλήρυνση τής έξωτερικής πολιτικής των διαφόρων αραβικών κυβερνήσεων, πιο σωστά τόν «έξιλαμισμό» τής έξωτερικής τους πολιτικής. Ταυτόχρονα, οί ίδιες κυβερνήσεις έντείνουν τις πιέσεις τους προς τή Δύση να φανεί άνεκτικότερη άπέναντι σε «ισλαμικά αίτήματα», επικαλούμενες τόν έσωτερικό αντίπαλο. Πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα τό ζήτημα τής Βοσνίας, για τό όποιο όλα τά άραβικά κράτη έχουν υιοθετήσει τόν χαρακτηρισμό του ως θρησκευτικού ζήτηματος και συναγωνίζονται μεταξύ τους στην άσκηση πιέσεων προς τή Δύση για επέμβαση ύπέρ των Βόσνιων μουσουλμάνων. Από τήν πλευρά της ή Δύση δέν άρκείται να ίκανοποιήσει τουλάχιστον τά πιο άνώδυνα αίτήματα, καθώς θεωρεί ότι ή άσφαλέστερη και άποτελεσματικότερη άντιμετώπιση των φονταμενταλιστών είναι ή έσωτερική άντιμετώπιση τους από τά ίδια τά καθεστώτα και τις κυβερνήσεις των ισλαμικών χωρών. Ο ρόλος τής Τουρκίας, ως προτύπου και περιφερειακής δύναμης ταυτόχρονα, είναι μία από τις πλευρές αυτής τής πολιτικής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ή πολιτική αυτή δέν μαστίζεται από αντιφάσεις. Για τό ρόλο τής Τουρκίας π.χ. άντιδρούν όλα τά άλλα άραβικά κράτη και όχι μόνον. Τά ευρωπαϊκά κράτη δέν θά ήθελαν να δοϋν ένα μουσουλμανικό κράτος στη Βοσνία, στην καρδιά δηλαδή τής Εϋρώπης· αλλά και οί Άμερικανοί δέν μπορούν άπροκάλυπτα να εγκαταλείψουν τό Ίσραήλ προκειμένου να ίκανοποιήσουν τά φιλικά άραβικά καθεστώτα.

Ίδιώτης: ο νέος πολίτης

Διερωτώνται, βέβαια, πολλοί μήπως είναι ύπερβολική αυτή ή άύξημένη έγνοια τής Δύσης για τά συμβαίνοντα στον ισλαμικό κόσμο. Στο κάτω κάτω, και άνεξάρτητα από τις εξελίξεις στο έσωτερικό του ισλαμικού κόσμου, είναι προφανές ότι ο προηγμένος δυτικός κόσμος δέν κινδυνεύει ούτε προβλέπεται να κινδυνεύσει από τις όποιες άντιδυτικές εξελίξεις στην Άνατολή, άκόμα κι από έναν ιερό πόλεμο στην άπίθανη περίπτωση που ο κόσμος του Ίσλάμ κατάφερε να ξεπεράσει τις έσωτερικές του άντιθέσεις και να εμφανισθεί ένωμένος κάτω από μία έπιθετική ιδεολογία.

Θά πρέπει, βέβαια, να αναλογιστούμε ότι ο ισλαμικός κόσμος άριθμεί γύρω στο 1,2 δισεκατομμύριο ψυχές — κάτι λιγότερο άπ' ό,τι ο χριστιανικός κόσμος. Αν μάλιστα λάβει κανείς ύπόψη και τή γεννητικότητα, σε λίγα χρόνια θά υπάρχουν τόσοι μουσουλμάνοι όσοι και χριστιανοί στον πλανήτη. Πίσω από τή διαφορά θρησκείας άνάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους (που άντιπροσωπεύουν τά δύο τρίτα σχεδόν τής οικουμένης) κρύβονται και τεράστιες διαφορές στο κοινωνικό σύστημα, τήν οικονομία, τό βιοτικό επίπεδο, διαφορές χαώδεις που φυσιολογικά τους φέρνουν σε άντιπαλότητα. Πιστεύω, ωστόσο, ότι τό πραγματικό πρόβλημα για τή Δύση δέν είναι ή άμυνα άπέναντι στο «ταξικό» μίσος του ταπεινωμένου και

άπογοητευμένου Ισλαμικού κόσμου. Δέν πιστεύω κόν ότι ή Δύση αντίδρα προκειμένου ν' άμυνθει — πιστεύω, αντίθετα, ότι δρα προκειμένου νά «έπιτεθει». Τό πρόβλημά της δέν είναι νά προλάβει τά φονταμενταλιστικά κινήματα αλλά νά έλέξει κι αυτή τήν περιοχή του κόσμου. 'Η ανάγκη νά τήν έλέξει δέν έχει τόσο νά κάνει μέ τίς εξελίξεις στον Ισλαμικό κόσμο, όσο μέ τίς εξελίξεις στον ίδιο τον δυτικό κόσμο.

Ας ξαναγυρίσουμε, λοιπόν, στον όρο «Ισλαμικός φονταμενταλισμός». 'Αξίζει νά αναρωτηθούμε ποιό από τά δύο συνθετικά του όρου έχει τό μεγαλύτερο βάρος: τί είναι αυτό πού ένοχλεί περισσότερο: ότι ο Ισλαμισμός είναι φονταμενταλιστικός ή ότι ο φονταμενταλισμός είναι Ισλαμικός; 'Η απάντηση είναι προφανής: ή έμφαση βρίσκεται στον φονταμενταλισμό. 'Αλλωστε ο όρος έχει καταντήσει του συρμού στή Δύση, σέ βαθμό νά περιγράφονται δι' αυτού κάθε λογής φαινόμενα πού εμφανίζονται επί τής γής και τά όποια άπάδουν προς τίς σύγχρονες δυτικές άξίες. 'Ετσι γίνεται, γιά παράδειγμα, προσφάτως λόγος και γιά έθνικό φονταμενταλισμό, προκειμένου νά περιγραφεί ή στρατηγική έθνικής δλοκλήρωσης αλλά και έθνικής κάθαρσης πού εφαρμόζουν οί Σέρβοι «έθνοφονταμενταλιστές». 'Ο φονταμενταλισμός τείνει νά ταυτιστεί μέ τον δλοκληρωτισμό, φονταμενταλιστές χαρακτηρίζονται οί ζηλωτές κάθε δόγματος και κάθε ιδεολογίας ή κοσμοαντίληψης πού δέν έχει αντικειμενική βάση, ή, γιά νά τό πούμε πιο καθαρά, πού δέν έχει οικονομική-θετικιστική βάση.

Και είναι χαρακτηριστικό ότι ή έννοια του έθνους τείνει κι αυτή νά περιέλθει στην κατηγορία των ιδεολογικών έννοιών, των έννοιών χωρίς αντικειμενική βάση, οί όποιες συνθέτουν μία φαντασιακή συλλογικότητα, ένα αυθαίρετο δογμα πού από τή μία ένώνει αλλά από τήν άλλη χωρίζει τους άνθρωπος σέ ψευδείς, πύ οικονομικές, κατηγορίες. 'Υπερβάλλω, βέβαια, καθώς «υπό κατηγορία» δέν βρίσκεται (άκόμα) τό έθνος, όπως δέν βρίσκεται και τό 'Ισλάμ, αλλά ο αντίστοιχος φονταμενταλισμός. 'Αλλά υπερβάλλω προκειμένου νά τονίσω ότι ως φονταμενταλιστική τείνει νά χαρακτηριστεί κάθε μορφής συλλογικότητα πού αναπτύσσεται στό χώρο του έποικοδομήματος και δέν έχει τίς ρίζες της στις αντίστοιχες διαδικασίες της κεφαλαιουχτικής βάσης, στό βαθμό ιδιαίτερα πού ή συλλογικότητα αυτή δέν ύπακούει, δέν ύποτάσσεται, αλλά έρχεται σέ σύγκρουση μέ τίς άστικές επιλογές. 'Η σύγκρουση αυτή είναι αντικειμενική, προκύπτει δηλαδή άπλά και μόνον από τό γεγονός ότι κάθε τέτοια συλλογικότητα εισάγει εκ των πραγμάτων έναν «αυθαίρετο» παράγοντα στην έξίσωση. Είναι, βέβαια χαρακτηριστικό ότι μετά τήν κατάρρευση του σοσιαλιστικού κινήματος, οί συλλογικότητες πού αναπτύσσονται στις μέρες μας βρίσκουν όλες τίς ρίζες τους στον δλοκληρωτισμό: τον έθνικιστικό, τον ρατσιστικό, τον θρησκευτικό. Οί άνθρωποι χωρίς μέλλον και χωρίς όραμα του μέλλοντος γαντζώνονται στό παρελθόν.

'Αλλά άς ξαναγυρίσουμε στην συλλογικότητα πού αντιπροσωπεύει ή έννοια του έθνους και ή πραγματικότητα του έθνικού κράτους. Πρόκειται γιά τή συλλογικότητα γύρω από τήν όποια οικοδομήθηκε τους δύο προηγούμενους αιώνες ή δημοκρατία μέ όλα όσα αυτή συνεπάγεται, κυρίως δέ μέ τό δίπτυχο του ούμανισμού και του Διαφωτισμού πού σηματοδότησε τή νέα περίοδο τής ανθρωπότητας. Στις μέρες μας είναι κοινή διαπίστωση ότι οί προηγμένες δυτικές κοινωνίες βρίσκονται μπροστά σέ μία διαδικασία υπέρβασης του έθνικού κράτους, συνοδευόμενη άκόμα και από μία άμφισβήτηση τής έννοιας του έθνους.

Στις 'Ηνωμένες Πολιτείες ή έννοια του άμερικανικού έθνους ούδέποτε είχε τήν υπερβατική διάσταση πού είχε ή αντίστοιχη ευρωπαϊκή έννοια. Τό άμερικανικό έθνος ήταν μία πραγματική έννοια, ταυτισμένη άπόλυτα μέ τό άμερικανικό σύστημα, τον άμερικανικό τρόπο ζωής, τον φιλελεύθερο άτομοκεντρικό καπιταλισμό. Μέ αυτή τήν έννοια ή άμερικανική έθνική ιδε-

ολογία δέν χρειάζεται νά ύποστεί κάποια μετεξέλιξη προκειμένου νά προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα — αντίθετα, είναι ή άμερικανική πραγματιστική έθνική ιδεολογία πού δίνει τον τόνο στις υπόλοιπες.

'Ετσι, πιο έμφανής είναι ή μετάλλαξη στην Ευρώπη. 'Ηδη πριν από τό Μάαστριχτ ή αποδυνάμωση του κράτους-έθνους στό πλαίσιο τής Ευρωπαϊκής Κοινότητας (άλλά κι εκτός αυτής, γι' αυτό και πιο σωστά θά πρέπει νά μιλήσουμε γιά τό πλαίσιο τής ανταγωνιστικής κοινωνίας των έθνών) ήταν έμφανής, ήταν αισθητή στον κάθε πολίτη. 'Από τό Μάαστριχτ και μετά ή αποδυνάμωση αυτή επισφραγίζεται, θεσμοθετείται, ενώ ταυτόχρονα ξεκινά ή διαδικασία οικοδόμησης ενός άποεθνοποιημένου ευρωπαϊκού κράτους. Τό νέο αυτό κράτος βασίζεται μέν στην «ελεύθερη βούληση» των ίδιων των κρατών-έθνών, ταυτόχρονα όμως τά υπερβαίνει. Στο διάστημα πού μεσολαβεί ανάμεσα στα αποδυναμωμένα έθνικά κράτη και τό υπό διαρκή οικοδόμηση ευρωπαϊκό κράτος, αυτό τό ευρωπαϊκό γιαιπί, αναζητείται όχι μόνο ο οικος τής δημοκρατίας αλλά και ή ίδια ή δημοκρατία. 'Η λαϊκή βούληση, ή πολιτική λαϊκή βούληση των έθνών τής Ευρώπης δέν έχει θεσμούς γιά νά τήν εκφράσουν, πολύ περισσότερο γιά νά τήν υλοποιήσουν: τό κράτος-έθνος είναι πιά πολύ άνίσχυρο, τό «ευρωπαϊκό κράτος» δέν προβλέπει (άκόμα) παρόμοιους θεσμούς. 'Εκμεταλλεόμενοι αυτό άκριδώς τό χάσμα, στην Ευρώπη βασιλεύον πλέον άνεξέλεγκτοι οί κανόνες τής οικονομίας τής άγοράς. Τό ευρωπαϊκό κράτος, πού δέν μπορεί, βέβαια, νά περιγραφεί ως κράτος-έθνος, είναι ένα «κράτος των κρατών», ένα έμμεσο κράτος. 'Ως εκ τούτου, ή δημοκρατικότητά του είναι διπλά έμμεση, καθώς περνά πρώτα από τή διαμεσολάβηση των άπονευρωμένων κρατών-έθνών.

'Εστω κι έτσι, όμως, κανείς δέν μπορεί νά άρνηθει ότι ή οικοδόμηση τής Ευρώπης και του ευρωπαϊκού κράτους γίνεται μέ κατά βάση δημοκρατικό τρόπο. Αυτό σημαίνει, κι έχει βέβαια πιστοποιηθεί είτε μέ δημοψηφίσματα σέ ορισμένες χώρες είτε μέσω τής στάσης των κυβερνήσεων και των άλλων ευρωπαϊκών κομμάτων, ότι ένα μεγάλο τμήμα, ή πλειοψηφία των ευρωπαϊκών λαών συμφωνεί μέ αυτό πού γίνεται και έστερνίζεται τήν προοπτική του ενιαίου ευρωπαϊκού κράτους.

Αυτοί, λοιπόν, πού συμφωνούν θά μπορούσαν ήδη νά χαρακτηρισθούν ως «ευρωπαϊκός λαός», αυτοί είναι ο λαός αυτού

του ιδιότυπου κράτους. Ποιός είναι, λοιπόν, αυτός ο λαός, ή «πρώτη ύλη» της Ευρωπαϊκής Ένωσης;

Επιγραμματικά θά λέγαμε ότι ο νέος Ευρωπαίος πολίτης είναι ο ιδιώτης. Σέ αντίθεση μέ τήν έννοια του πολίτη που έμπεδώθηκε κυρίως μετά τή Γαλλική Έπανάσταση και σηματοδοτεί άτομα ενεργά ένταγμένα, δηλαδή πολιτικά ένταγμένα, σέ ένα δημοκρατικό σύνολο, στό δημοκρατικό κράτος-έθνος, ή νέα έννοια του πολίτη έχει κυρίως οικονομικό και όχι έθνοκρατικό περιεχόμενο, ο νέος πολίτης είναι ο πολίτης-ιδιώτης. Αρκεί νά ρίξουμε μιά ματιά στίς αναλύσεις που συνοδεύουν τά δημοψηφίσματα και τίς δημοσκοπήσεις που έγιναν σέ διάφορα ευρωπαϊκά κράτη γιά τό Μάαστριχτ.

Πέρα από τήν ιδεολογία που προβλήθηκε ως αίτιολόγηση ψήφου («είμαι υπέρ της Ένωμένης Ευρώπης γιατί είμαι υπέρ της ειρήνης» ή «γιά νά έλέγξουμε τή Γερμανία», «νά ανταγωνιστούμε τήν Άμερική και τήν Ίαπωνία» κ.ο.κ.), γεγονός παραμένει ότι υπέρ της Ευρωπαϊκής Ένωσης τάχθηκε τό μέρος εκείνο του πληθυσμού που μετέχει ενεργά στην προηγμένη καπιταλιστική, βιομηχανική κοινωνία: πανεπιστημιακοί και γενικά έπιστήμονες, άνώτεροι και κατώτεροι υπάλληλοι μεγάλων επιχειρήσεων, ιδιώτες επιχειρηματίες μικροί και μεγάλοι, γιά νά μήν μακροηορούμε δλοι αυτοί που θά όνομάζαμε φυσικούς φορείς του συστήματος. Όλοι αυτοί που ως εκ του άντικειμένου της εργασίας τους μετέχουν σέ μιά διεθνοποιημένη αγορά, βρίσκονται άντιμέτωποι μέ διεθνοποιημένα προβλήματα, συνεργάζονται μέ άντίστοιχες επιχειρήσεις, ή άπλώς άτομα άλλων έθνών, κοντολογίς μετέχουν σέ μιά διεθνοποιημένη τάξη πραγμάτων.

Αυτή ή τάξη πραγμάτων είναι καπιταλιστική και γι' αυτήν τά έν λόγω άτομα είναι κατ' άρχήν ιδιώτες. Η έννοια του ιδιώτη είναι βέβαια μιά συλλογική έννοια, όπως και ή έννοια του πολίτη. Αν όμως ή συλλογικότητα στην έννοια του πολίτη βρίσκεται στό χώρο του έποικοδομήματος, του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος, ή συλλογικότητα στην έννοια του ιδιώτη προκύπτει από τή συμμετοχή του σέ ένα οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Προέκυτε γιά μιά συλλογικότητα άντικειμενοποιημένη, που φτιάχνεται μέσα από τό άντικείμενο και τή φύση της εργασίας, μέσα από τήν ίδια τή συλλογικότητα στη βάση. Στο έποικοδομήμα, άντίθετα, οι ιδιώτες δέν άποτε-

λούν παρά ένα καταταμημένο άθροισμα ατόμων, που παρά τά κοινά τους χαρακτηριστικά δέν συγκροτούν σ' αυτό τό επίπεδο μιά άμεση συλλογικότητα.

Αντιμέτωπα σ' αυτή τή σύγχρονη τάση των προηγμένων ευρωπαϊκών κοινωνιών βρίσκονται τά πιο καθυστερημένα στρώματα, οι παρίες των κοινωνιών αυτών: αγρότες, βιομηχανικοί εργάτες, άνεργοι, νέοι που κινούνται άνάμεσα στην εύκαιριακή εργασία και τήν άνεργία. Όλ' αυτά τά στρώματα, είτε βρίσκονται τελείως εκτός κοινωνίας είτε αισθάνονται ότι τό άντικείμενο ή ο τρόπος της εργασίας τους και μαζί της κοινωνικής τους ένταξης κινδυνεύει, είτε βρίσκονται στά κατώτερα στρώματα της κοινωνίας, είτε, όπως οι νέοι, διαισθάνονται ότι δέν έχουν προοπτική ένταξης, άναζητούν έξω από τή βάση και έπομένως στό έποικοδομήμα κάποιες μορφές ομάδωσης, μιά συλλογικότητα, δηλαδή, που θά τους επιτρέψει κατ' άρχάς νά υπάρξουν και κατά δεύτερο βέβαια λόγω νά διεκδικήσουν. Στίς πιο άνώδυνες περιπτώσεις ψηφίζουν άπλως όχι στό Μάαστριχτ — ναι στό παλιό έθνικό κράτος, τό κράτος που μεριμνά γιά όλους τους πολίτες του. Στίς χειρότερες περιπτώσεις έχουμε τήν άκραία άναζήτηση του έθνους, του κράτους-έθνους μέσα από τόν έθνοκοσοσιαλισμό, τήν άκραία άντίθεση στον νέο διεθνισμό, τόν άστικό διεθνισμό, μέσα από τήν ξενοφοβία και τόν ρατσισμό. Η άναζήτηση της ισότητας έγκαλεί τήν άναζήτηση της συλλογικότητας κι αυτή μέ τή σειρά της περνάει μέσα από τήν άναζήτηση του έθνους, μέσα από τήν άναδίωξη του έθνικισμού.

Ό «έθνοφονταμενταλισμός», λοιπόν, δέν είναι ένα φαινόμενο που περιορίζεται στους Σέρβους ή σέ λιγότερο προηγμένα ευρωπαϊκά κράτη, όπως είναι όρισμένα πρώην άνατολικά, ή ακόμα και ή άρνούμενη νά «διεθνοποιηθεί» Ελλάδα. Τό φαινόμενο του φονταμενταλισμού, όπως τό άποκαλούν, εμφανίζεται και στό έσωτερικό των προηγμένων δυτικών κοινωνιών από αυτούς που έχουν άνάγκη νά άναζητήσουν μιά συλλογικότητα στό χώρο του έποικοδομήματος, άκριβώς επειδή έχουν άποδιωχθεί, δέν χωρούν στην ύπαρκτή συλλογικότητα της βάσης. Και είναι χαρακτηριστικό ότι άνάμεσα στους διαφόρους αυτούς έθνικισμούς άναπτύσσεται ένα είδος άλληλεγγύης, πράγμα κατ' άρχήν παράδοξο άφου, έτσι τουλάχιστον γνωρίζουμε, κάθε έθνικισμός δέν έχει μάτια παρά μόνο γιά τόν εαυτό του. Κι όμως, μόνος ο Λεπέν άπ' όλη τήν Γαλλία ύποστηρίζει, γιά παράδειγμα, αυτό που κάνουν οι Σέρβοι στά Βαλκάνια: διαισθάνεται ότι τόσο ο ίδιος όσο και οι Σέρβοι έχουν έναν κοινό έχθρό: τόν νέο άστικό διεθνισμό που άπειλεί νά ύπερβεί τά έθνη.

Ό άστικός διεθνισμός

Βρισκόμαστε, λοιπόν, στην περίοδο κατά τήν όποια, όσον άφορρά τουλάχιστον τίς πιο προηγμένες περιοχές του κόσμου, ή οικονομία έχει ύπερβεί τό στενό πλαίσιο των έθνών και άσφυκτιά μέσα στό στενό κοστούμι του κράτους-έθνους. Δέν είναι μόνο ή οικουμενικότητα πλέον των παραγωγικών σχέσεων, που, μετά τήν κατάρρευση του κομμουνισμού, κυριαρχούν από άκρου σέ άκρον, είναι και ή άλματώδης άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που έγκαλεί σέ μιά οικουμενικότητα στή διοίκηση και στή διαχείριση. Και είναι κυρίως ή άνάπτυξη αυτή των παραγωγικών δυνάμεων που συντελεί ώστε ο ζωτικός χώρος του καπιταλιστικού συστήματος νά έχει διευρυνθεί άγκαλιάζοντας όλον τόν πλανήτη. Δέν μπορεί, δηλαδή, σήμερα νά υπάρξει σέ όποια, έστω και τήν πιο άπομακρυσμένη γωνιά της γής, κράτος ή καθεστώς ή πολιτισμός που νά ύπακούει σέ άλλες άξίες από εκείνες της Δύσης. Κάτι τέτοιο αυτομάτως εισάγει ένα στοιχείο άθαιρεσίας που δυνάμει άπειλεί τίς τηλεπικοινωνίες, τή συγκοινωνία, πολλές φορές τίς πρώτες ύλες, τή λειτουργία του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Τέ-

τοια κράτη πού πιστεύουν σε άλλες αξίες και πού θέτουν στον έαυτό τους άλλους προορισμούς είναι οι «πειρατές» του 20ού (ή μάλλον του 21ου) αιώνα και κηρύσσονται έχθροί της διεθνούς κοινότητας.

Η κυριαρχία του κράτους-έθνους έχει πλέον σχετικοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε η επέμβαση στα έσωτερικά ξένων κρατών να θεωρείται όχι άπλως δικαίωμα αλλά και υποχρέωση όταν τά κράτη αυτά δέν έμφοροούνται από τίς αξίες πού επικρατούν στη Δύση. Η επέμβαση παραδείγματος χάρη στην πρώην Γιουγκοσλαβία για την άποκατάσταση τών ανθρώπινων δικαιωμάτων υποστηρίζεται σήμερα από τίς πιο προοδευτικές (ή να πούμε άπλως τίς πιο προχωρημένες;) πολιτικές δυνάμεις στην Ευρώπη: τίς ίδιες δυνάμεις πού πριν λίγες δεκαετίες θά μιλούσαν για άνεπιτρέπτη επέμβαση στα έσωτερικά ξένων κρατών, ίσως ακόμα και για ίμπεριαλιστική επέμβαση.

Τά ανθρώπινα δικαιώματα, ως άτομικά πλέον, ύπερισχύουν έναντι των πολιτικών-έθνικών δικαιωμάτων, της έθνικής κυριαρχίας, στην εξέλιξη της δυτικής σκέψης. Κι όμως, ήταν ακριβώς η έθνική κυριαρχία, τό έθνικό κράτος, πού διασφάλιζε και πραγμάτωνε τά δικαιώματα του ανθρώπου. Ποιά είναι, λοιπόν, αυτά τά νέα δικαιώματα του ανθρώπου, τά όποια μπορούν να έτεροκαθορίζονται και να έτεροδιασφαλίζονται, χωρίς την ένεργητική συμμετοχή των ίδιων των ανθρώπων πού άφορούν; Άν η έννοια του κράτους-έθνους πού θά πρέπει να διαδύσσουμε και ως «τό κράτος του έθνους», δηλαδή η έξουσία του έθνους εισάγει ένα στοιχείο ίσότητας από μόνο τό γεγονός ότι τό κράτος αυτό άνήκει στη συλλογικότητα πού άποτελεί τό έθνος, και έπομένως σε όλα τά μέλη της έθνικής κοινότητας, ποιά είναι η έννοια των νέων δικαιωμάτων του ανθρώπου;

Κατά τη γνώμη μου τά δικαιώματα του ανθρώπου από λειτουργική και έπομένως ένεργός έννοια του πολιτικού συστήματος τείνουν να καταστούν μιά έννοια ήθική και έπομένως παθητική. Ξεκομμένα από τό πλαίσιο της δημοκρατίας πού τά γεννά και τά άναπαράγει, τά ανθρώπινα δικαιώματα γίνονται δικαιώματα άτομικά, ένα σύνολο δεδομένων κανόνων συμπεριφοράς, κάτι σαν μιά θρησκεία. Σ' αυτή τους την άποστεωμένη, την άπόλυτη και δογματική μορφή, τά δικαιώματα του ανθρώπου συνιστούν άπλως μιά σειρά άπαγορευμένων προ-

σβολών κατά του άτόμου, μιά ήθική, λοιπόν, πού ως τέτοια μπορεί να άποτελέσει θεμέλιο όχι της δημοκρατίας αλλά και του οϊουδήποτε ίεραρχικού συστήματος.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μιά σειρά μεταβολών στην ιδεολογία του δυτικού κόσμου, στη δυτική σκέψη, οι όποιες συμβαδίζουν με την άποδυνάμωση του κράτους-έθνους και την συνακόλουθη άλλοίωση του νοήματος της δημοκρατίας. Οι μεταβολές αυτές συντελούνται καθώς οι λαοί της Δύσης πείθονται ότι δέν είναι τό πολιτικό αλλά κυρίως τό οικονομικό σύστημα πού όδηγεί στην ανάπτυξη της κοινωνίας και του ανθρώπου και ως εκ τούτου ύποτάσσουν την πολιτική τους συνείδηση στις άνάγκες της οϊκονομίας, στις άνάγκες της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Όδηγούμαστε έτσι σε μιά κατάργηση της σχετικής άυτονομίας του πολιτικού έπιπέδου με την άναγωγή ή και την ταύτιση των οϊκονομικών αξιών σε πολιτικές αξίες.

Η κατάργηση της σχετικής άυτονομίας του πολιτικού έπιπέδου σημαίνει άπλά ότι στις κοινωνίες αυτές η παραγωγή του πλούτου, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έχει άναχθεί σε πρώτη ύλη αξία σε σχέση με ζητήματα διανομής του πλούτου και έλέγχου της παραγωγικής διαδικασίας, ζητήματα δηλαδή και ταυτόχρονα αίτήματα, τά όποια έτίθεντο μέσα από τό πολιτικό έπίπεδο, στο βαθμό πού η σχετική του άυτονομία του επέτρεπε να έρθει ακόμα και σε σύγκρουση με τίς διαδικασίες στη βάση. Ήταν κυρίως η κατάρρευση της Άριστοτελής πού όδήγησε σ' αυτόν τον πλήρη «έξορθολογισμό» του πολιτικού συστήματος, στην ταύτιση του πολιτικοϊδεολογικού έποικοδομήματος με τίς άνάγκες της βάσης. Και είναι μέσα από αυτές τίς διαδικασίες πού φθάσαμε σήμερα στο σημείο, ώστε κάθε αίτημα πού άκούγεται, είτε μέσα στις ίδιες τίς δυτικές κοινωνίες είτε από χώρες του Ίσλάμ και του Τρίτου Κόσμου, και τό όποιο επιδιώκει (με άκομψο, επιθετικό και δογματικό είναι η άλήθεια τρόπο) έπαναπροσδιδοντας του μιά σχετική άυτονομία να φέρει σε άντιπαράθεση τη βάση με τό έποικοδόμημα, να άντιμετωπίζεται με τη δογματική του άπόκρουση ως φονταμενταλιστικό, με τον στιγματισμό του ως δογματικής ιδεολογίας.

Οι λαοί του δυτικού κόσμου έχουν πεισθεί σήμερα για δύο

πράγματα: ότι με την υπαγωγή στο σύστημα που αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις θά λυθούν, σε άτομικό πλέον επίπεδο, τὰ προβλήματα διαβίωσης του καθενός. Αυτή ή προσδοκία είναι που φέρνει την υποταγή, την καταστροφή κάθε άλλης συλλογικότητας, την επιδίωξη των ανθρώπων να ανταχθούν ως άτομα πλέον στο σύστημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, στο καπιταλιστικό σύστημα δηλαδή.

Κι έχουν πεισθεί για κάτι ακόμα: ότι ο πολιτισμός που υπερέχει σήμερα είναι ο πολιτισμός της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που γίνεται δυνατή μόνο με την επικράτηση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Αυτός ο πολιτισμός, αυτή ή ανάπτυξη ήταν που σάρωσε τον υπαρκτό σοσιαλισμό (νά τού πουμε άλλως; Τόν ξεπέρασε, γιατί ο υπαρκτός σοσιαλισμός κατέρρευσε έπειδή ξεπεράστηκε), αυτή ή ανάπτυξη είναι που ξεπερνάει όλους τους άλλους πολιτισμούς της γης. "Οποιοι μετέχουν σ' αυτό τόν όρθολογικό πολιτισμό θά επιζήσουν, όποιοι δέν μετέχουν θά αφανιστούν.

Παράλληλα, ή ιδεολογία που συνοδεύει αυτόν τόν πολιτισμό διατείνεται ότι οί πάντες μπορούν να συμμετέχουν σ' αυτόν, όλοι μπορούν να κερδίσουν από τή διάδοσή του, την επικράτησή του. "Οτι ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι άπεριορίστη όχι μόνον έντατικά αλλά και έκτατικά και είναι αυτή που θά φέρει την αφθονία και την ευτυχία στους φυσικούς φορείς της σε όλον τόν πλανήτη. Παράδειγμα είναι οί κοινωνίες των ίδιων των δυτικών χωρών, οί λαοί των οποίων στή συντριπτική τους πλειοψηφία απολαμβάνουν τὰ αγαθά της ανάπτυξης. Ξεχνούν, βέβαια, να πούν ότι αυτή ή εξέλιξη στή Δύση ήταν αποτέλεσμα της σύμπτωσης του καπιταλισμού με τήν πολιτική δημοκρατία στο πλαίσιο του έθνικού κράτους, ότι ήταν κυρίως ή δημοκρατία που έθετε ανά πάσα στιγμή τó αίτημα της συμμετοχής στή διανομή των αγαθών της ανάπτυξης.

Είναι, λοιπόν, ή ανάπτυξη ένα αγαθό έν αφθονία; Είναι δυνατή ή άπεριορίστη διάδοσή της σε έναν πλανήτη πεπερασμένης έκτασης, που ήδη αντιμετωπίζει τεράστια οικολογικά προβλήματα; Και τó κυριότερο: όταν κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης είναι τó κέρδος και όταν ταυτόχρονα ή πολιτική σκέψη και γενικά τó πολιτικό επίπεδο έχουν υπαχθεί στις ανάγκες της οικονομίας, τί είναι αυτό που θά εξασφάλιζε την έκτατική και όχι την έντατική, όπως κυρίως συμβαίνει σήμερα, ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων; Με τήν υποχώρηση της δημοκρατίας και τήν αποδυνάμωση του έθνικού κράτους, με τήν αποκατάσταση μιās ένδοθνικής αλλά και διεθνικής ιεραρχίας, ποιός είναι ο θεσμός που θά θέσει τó ζήτημα της διάδοσης της ανάπτυξης και της διανομής των αγαθών της; Γιατί παρά τις ιδεολογίες που επικρατούν στή Δύση και εξάγονται από εκεί, παρά τις προσδοκίες των φτωχότερων λαών, ο πολιτισμός της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων δέν αποβλέπει τόσο στή διάδοσή του όσο στήν εμπέδωση της κυριαρχίας του. Αυτήν ακριβώς τήν κυριαρχία διασφαλίζουν οί μεταβολές στο πολιτικό έποικοδόμημα στήν κατεύθυνση του έξορθολογισμού του, και της επικράτησης και στο επίπεδο αυτό των ιεραρχήσεων αλλά και της ιεραρχίας που εκπηγάζουν από τήν οικονομική βάση.

Ήδη παρατηρούμε ότι στή Δύση έχουν εγκαταλειφθεί οί πρό εικοσαετίας (σοσιαλδημοκρατικής κυρίως προέλευσης) θεωρίες για δοήθεια στον Τρίτο Κόσμο, για αυτοδύναμη ανάπτυξη (θεωρία που αφορούσε κράτη-έθνη), επιμόρφωση, εκπαίδευση κ.λπ. Κανείς σήμερα δέν υπολογίζει σε τέτοιου είδους όπλα (που έχουν τις ρίζες τους στον Διαφωτισμό) όταν ασχολείται με τήν αντιμετώπιση π.χ. του φονταμενταλιστικού κινήματος στον κόσμο του Ίσλάμ. Ή επικρατούν, αντίθετα, τὰ πολιτικά μέσα: ο έλεγχος των διαφόρων καθεστώτων, ή ένισχυση αντίπαλων κρατών, ή άπειλή του πολέμου ή ακόμα και ο ίδιος ο πόλεμος.

Από πολιτισμική άποψη και μιά και ο λόγος περί φονταμενταλισμού, μπορούμε κάλλιστα να μιλήσουμε και για δυ-

τικό φονταμενταλισμό. Πρόκειται για τις κοινωνίες του οικονομικού φονταμενταλισμού, του οποίου ή σημαντικότερη διαφορά με τους φονταμενταλισμούς του έποικοδομήματος είναι ότι είναι ισχυρότερος, επικρατέστερος. Ή αντίστοιχα ή σημαντικότερη όμοιότητα είναι ότι και οί δύο περιέχουν στοιχεία όλοκληρωτισμού, μόνο που αυτά είναι πιό δυσδιάκριτα στή Δύση λόγω του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Τά προαναφερθέντα δέν σημαίνουν ότι μπορεί να θέσει κανείς σε ίση μοίρα τις κοινωνίες της Δύσης με τόν κόσμο της Ήνατολής. Στο κάτω κάτω όσο κι άν μερικές φορές είναι ανάγκη να παρατηρούμε τὰ πράγματα από μιά απόσταση, ζούμε μέσα σ' αυτό τόν κόσμο, μέσα σ' αυτές τις συγκρούσεις, και καλούμαστε να πάρουμε θέση άφου μās άφορούν, καθορίζουν τή ζωή μας. Και βέβαια ή θέση αυτή είναι δεδομένη: ή ελληνική κοινωνία, παρά τις ιδιομορφίες της, είναι και θέλει να είναι μιά δυτική κοινωνία.

Ή ακριβώς γι' αυτό, όμως, θά πρέπει πλέον να αναρωτηθούμε, θά πρέπει όλοι οί Ευρωπαίοι να αναρωτηθούν, ποιά είναι και που βαδίζει αυτή ή δυτική κοινωνία στις μέρες μας. Και θά πρέπει να ανησυχήσουμε για τó γεγονός ότι άν ο δυτικός πολιτισμός μετεξελίσσεται, δέν είναι οί άνθρωποι που τόν αλλάζουν αλλά αυτός είναι που αλλάζει τους ανθρώπους.

Τά κείμενα πού ακολουθοῦν δέν εἶναι ἀφιέρωμα στό μακεδονικό ζήτημα οὔτε φιλοδοξοῦν νά ἱστορήσουν ἑνός δλόκληρου αἰώνα συγκρούσεις, περιπέτειες καί τραγωδίες πού σχετίζονται μ' αὐτό. Θελήσαμε νά δώσουμε μόνο μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα πού μποροῦν νά ὑποδείξουν στόν ἀναγνώστη ὅτι, ἐκτός ἀπό τά τρέχοντα ἰδεολογήματα, ὑπάρχει καί μιὰ ἄλλη πλευρά στήν ἱστορία τῆς Μακεδονίας καί τῶν λαῶν τῆς. Οἱ φωτογραφίες πού κοσμοῦν τά «σλαβομακεδονικά», ὅπως καί τά ἄρθρα τῶν Κάουτσκν καί Ρενάν εἶναι παρμένες ἀπό τό ἔργο *Enquête dans les Balkans*, τῆς *Dotation Carnegie pour la Paix Internationale*, Paris 1914. Τά πέντε «σλαβομακεδονικά» σημειώματα ἐπιμελήθηκε ὁ **Γιῶργος Μαργαρίτης**.

Ἡ φαντασίωση στήν ἐξουσία

Γιά δεκατέσσερις τουλάχιστον δλόκληρους μήνες ἡ χώρα μας — κυβερνῶντες καί λαός, συμπολίτευση καί ἀντιπολίτευση — (πλὴν Λακεδαιμονίων, εὐτυχῶς) δίνει τόν ὑπέρ πάντων ἀγῶνα ἐνάντια στό ἐσχάτως προκύψαν γειτονικό ἀνεξάρτητο κράτος πού συμβατικά πρὸν τὸ παρόν ὀνομάζουμε «πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας». Ὁ ἀγῶνας, ἂν καί δέν εἶναι — ἀκόμα — αἱματηρός, εἶναι ὅπως ὁπότε πλήρης ἀγωνίας καί πάθους. Ἐκατομμύρια λαοῦ διαδηλώνουν, τά ἀεροπορικά χιλιόμετρα πού ἐπίσημοι καί ἐκπρόσωποι τῆς ἐθνικῆς ὑπόθεσης διανύουν γιά τόν «μεγάλο στόχο» θά μποροῦσαν, ἄθροιζόμενα, νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ ἄλλους γαλαξίες καί ἡλιακά συστήματα (ἴσως βεργινοειδή), ἐνῶ οἱ ξένοι παρατηρητές ἐκπλήσσονται καί ἀναρωτιοῦνται. Γιά τοὺς τελευταίους ἡ ἱστορική ἀπάντηση τοῦ κ. Βύρωνα Πολύδωρα, ἄξιου ἐκπροσώπου τοῦ ἔθνους, σέ Ἀμερικανό δημοσιογράφο θεωρεῖται ἀκόμα ἐπαρκής: «But it is our soul» (δηλαδή, μεθερμηνευόμενο, «μὰ εἶναι ἡ ψυχὴ μας», τό ὄνομα Μακεδονία φυσικά).

Ἰστορική ἢ ὄχι, ἡ ἀπάντηση αὐτὴ σηματοδοτεῖ μιὰ κατάσταση. Ὅτι δηλαδή, συχνά ἐρήμην κάθε ὀρθολογικῆς ἐκτίμησης, οἱ ψυχικὲς καταστάσεις, τὰ ψυχικά τραύματα καλύτερα, καθοδηγοῦν τοὺς φανατισμοὺς καί τὶς ἐπιλογὲς μεγάλου τμήματος τῶν Νεοελλήνων. Ὅχι ὅτι ὅλ' αὐτὰ δέν στηρίζονται σέ πολύ χειροπιαστά συμφέροντα. Εἶναι ἀπὸ καιρὸ προφανές ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία — καί ὄχι μόνο αὐτὴ — δυσκολεύεται νά ἀκολουθήσει τὴν ὑπέρβαση τῶν ἐθνικῶν ὀρίων πού θά συνιστοῦσε ἡ δλοκλήρωση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης. Ἀντίθετα, ποικιλοτρόπως ἀντιδρᾷ σέ μιὰ τέτοια προοπτική. Δέν εἶναι μόνο οἱ περὶ ὀρθοδοξίας ἢ νεορθοδοξίας γραφικότητες πού ἄνθησαν ἀκριβῶς ὅταν οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπιλογὲς ἔδειχναν νά σταθεροποιοῦνται. Ἡ δηλωμένη ἀδυναμία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας — τῶν κυβερνητῶν τῆς ἐπικεφαλῆς — νά ἀντιληφθοῦν τὶς εὐρωπαϊκὲς ὑποθέσεις σάν κάτι περὶ σσότερο ἀπὸ ἓνα νέο Σχέδιο Μάρσαλ: ἀπὸ μιὰ διευρυμένη ἐλεημοσύνη καί ἐπιδότηση τῆς χώρας, ἀξιοποίησιμη ἀπὸ τό ἀναχρονιστικὸ πελατειακὸ πολιτικὸ τῆς

σύστημα καί ἀπὸ κοινωνικὲς ὁμάδες πού ἔχουν ὡς μόνη τους οἰκονομικὴ βάση τὰ δανεικά κι ἀγύριστα, εἶναι πολὺ πῶ ἐνδεικτικὴ. Ἡ χώρα καί ὁ λαός τῆς δέν μποροῦν, ἀπλὰ καί χειροπιαστά, νά προσλάβουν αὐτὴ τὴν ἀντίθετη μέ τὰ συμφέροντά τους προοπτική.

Ἐτσι λοιπὸν ἀντιδρῶν. Ἀντιδρῶν μέ τρόπο ἀνάλογο ἐκείνου πού χρησιμοποιοῦν οἱ εὐρωπαϊκὲς κοινωνικὲς ὁμάδες πού ὑποθαμίζονται καί ἐξοβελίζονται ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐνιαίας καπιταλιστικῆς καί ἀναδιαρθρωμένης ἀγορᾶς. Οἱ ἀνεργοὶ καί οἱ ἀπελπισμένοι τῆς Εὐρώπης γίνονται ρατσιστὲς καί νεοναζὶ γιά νά ἀναπληρώσουν στό χωρὸ τοῦ συμβολικοῦ καί τῆς πολιτικῆς φαντασίωσης τό κῦρος καί τὴν κοινωνικὴ θέση πού ἀπώλεσαν μέσα στὶς ἀναδιαρθρωτικὲς ἐξελίξεις. Ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία, ἓνα μεγάλο τῆς τμήμα δηλαδή, γίνεται ἐθνικιστικὴ, ρατσιστικὴ καί μισαλλόδοξη γιά νά ἀντισταθεῖ στὶς πιέσεις πού οἱ ἴδιες αὐτὲς ἀναδιαρθρώσεις τῆς ἐπιβάλλουν. Στὴν ὑποβάθμισή τῆς τελικά. Ἐπειδὴ τό τελευταῖο μπορεῖ νά προκαλέσει ἐρωτηματικά σέ μιὰ ἐποχὴ πού τό κόλλημα τῆς — ἔστω καί ψευδεπίγραφης — ἐτικέτας «Εὐρωπαῖος» μᾶς κάνει νά αισθανόμαστε ἀναβαθμισμένοι, ἄς ἐπιτραπεῖ μιὰ μικρὴ παρατήρηση. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας, ἡ αὐξηση τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος ὅπως συνήθως τὴν μετράμε, ἔχει συρρικνωθεῖ ὡς καί μηδενιστεῖ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πλήρους ἔνταξης στὴν ΕΟΚ, παρὰ τὶς προσπάθειες σύγκλισης τῶν οἰκονομιῶν τῶν χωρῶν-μελῶν καί τὰ τεράστια κονδύλια πού, στό ὄνομα τῆς τελευταίας, κατευθύνονται πρὸς τὴν χώρα μας. Θά μπορούσαμε ἀκόμα νά προσθέσουμε ὅτι ἀπὸ τότε ὡς σήμερα παρακολουθοῦμε μιὰ κατάρρευση τῆς βασικῆς ὑποδομῆς τῆς χώρας, εἴτε πρόκειται γιά τό βιομηχανικὸ τῆς δυναμικὸ εἴτε πρόκειται γιά τὶς τηλεπικοινωνίες τῆς, τὶς ἀστικές συγκοινωνίες τῆς, τὸν ἀπαραίτητο γιά τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς ἐξοπλισμὸ. Πρόκειται προφανῶς γιά ὑποβάθμιση — παρὰ τὸν τουρισμὸ, τὰ ρέντ ρούμς καί τὴ μαζικὴ ἐκποίηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὕστατου ἐθνικοῦ κεφαλαίου — καθὼς ἡ σχέση τῆς χώρας μας μέ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα γίνεται ὀλοένα καί λιγότερο ἰσότιμη καί πε-

ριορίζεται στη γνωστή από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα σχέση του «ευεργέτη». Ἡ τελευταία κατάσταση ἔχει ὅπως δὴποτε γνωρίζει — γιὰ διπλωματικούς καὶ πολιτικούς λόγους — ἐπιτυχίες, λίγα ὁμως πράγματα ἀλλάζουν ἀπὸ αὐτό. Καὶ ὁ πιὸ ἐπιτυχημένος ζητιάνος συντηρεῖ οὐκ ὀλίγα πλέγματα σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνία πού ἔστω καὶ πλουσιοπάροχα τὸν ἔλεει.

Καθὼς λοιπὸν ἡ Ἑλλάδα, ἐξαιτίας τῶν ἐσωτερικῶν τῆς ἀντιφάσεων, δὲν μπορεῖ νὰ φύγει πρὸς τὰ ἔμπροσ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὶς πραγματικὲς οἰκονομίες καὶ πολιτικὲς παραμέτρους τῆς «ἐπιτυχίας», στρέφεται μὲ ἀπελπισία πρὸς τὰ πίσω. Υἱοθετεῖ τὸν ἀνορθολογισμό καὶ ἐξηγεῖ τὶς ἐπιλογές καὶ τὶς πράξεις τῆς μὲ τὸ ἀπόλυτο ἄλλοθι: τὶς ἀνάγκες τῆς ψυχῆς τῆς. Διασκορπίζεται πρὸς ὅλους τοὺς γύρω ὀρίζοντες καθάλα στὸν ἐκάστοτε Βουκεφάλαι τῆς, κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ στὴν φανταστικὴ ψευδοῖστορία τῆς, ἔκθεση στὶς ὑστερίες τῆς στιγμῆς, παραγνωρίζοντας τοὺς μικροὺς καὶ τοὺς μεγάλους κινδύνους πού ἡ ἀντικατάσταση τῆς πολιτικῆς ἀντίληψης ἀπὸ τὶς φαντασιώσεις ἐγκυμονεῖ. Τὸ μίσος καὶ τὴν περιφρόνηση τῶν γύρω, γιὰ νὰ θίξουμε μόνο τὸ βασικό. Καὶ ὄχι μόνο τοῦ συνόλου (ἐπιτυχία, ἔ!) τῶν γειτόνων τῆς.

Τὶς ἔχουμε ξαναδεῖ αὐτὲς τὶς καταστάσεις στὴν πραγματικὴ ἱστορία, τὴ χειροπιαστὴ, τὴ σοφὴ καὶ τὴ διδάσκουσα. Γνωρίζουμε τὴν τύχη τῶν λαῶν πού πίστεψαν — πού τοὺς ἔκαναν νὰ πιστέψουν — ὅτι εἶναι κάτι τὸ ξεχωριστό καὶ τὸ ἀνώτερο, γιὰ νὰ ξεφύγουν συνήθως ἀπὸ μία ἄβολη πραγματικότητα. Οἱ πιὸ ἰσχυροὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ἡ Γερμανία τοῦ Χίτλερ καὶ ἡ Ἰαπωνία τῶν στρατοκρατῶν, πλήρωσαν μὲ ἑκατομμύρια νεκροὺς καὶ μὲ πολύχρονη ταπείνωση τὸ μίσος πού οἱ δικές τους φαντασιώσεις ἔσπειραν. Οἱ πιὸ ἀδύνατοι; Θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ γνωρίζουμε τουλάχιστον αὐτό. Πόσο ἀλήθεια πλήρωσε ἡ Κύπρος τὸ ἔργο τῆς ΕΟΚΑ-Β', τῶν πραξικοπηματιῶν καὶ τῶν φανατικῶν ἀνόητων ἐθνικιστῶν τύπου Ἰωαννίδη καὶ Σαμψῶν;

Ο φανατισμὸς φυσικὰ δὲν ἐπιτρέπει στοὺς πολλοὺς οὔτε νὰ θυμούνται οὔτε νὰ γνωρίζουν. Πολύ βολικό γιὰ ἐκείνους πού — γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους — θυμήθηκαν τοὺς φυσικούς τους ἡγέτες. Τὸν Κοκὸ καὶ τοὺς σφαγεῖς τοῦ Πολυτεχνείου καὶ τῆς Κύπρου. Ἀκόμα πιὸ βολικό γιὰ ὅσους θέλουν νὰ ἀπομακρύνουν τὴ σκέψη τῶν πολλῶν ἀπὸ τὰ πραγματικὰ προβλήματα καὶ ἀδιέξοδα, νὰ τοὺς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, τὴ γνώση καὶ τὴν παιδεία καὶ νὰ τοὺς μετατρέψουν σὲ ὑποχείρια παθῶν, φανατισμῶν καὶ στενῶν — ξένων γιὰ τοὺς πολλοὺς — συμφερόντων, σὲ ἐξαρτημένα ἄτομα, ὅπως θὰ τὸ λέγαμε στὴ γλώσσα τοῦ συρμοῦ.

Καὶ στὴν ἄλλη ὄχθη, τὴ μακρινή, χαμηλὴ καὶ δυσδιάκριτη, ἢ σὲ ὅλες τῆς τὶς μάχες ἠττημένη Ἀριστερά, οἱ λίγοι πλέον πού πιστεύουν στοὺς ἀνθρώπους, στὴ δύναμη τῆς λογικῆς, στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν ἱστορία, παρακολουθοῦν ἀμήχανοι τὰ ὅσα συμβαίνουν. Ξέρουν πὼς δὲν ἔχει τέλος τοῦ κακοῦ ἢ σκάλα καὶ πὼς αὐτὸ πού οἱ πολλοὶ ὀνομάζουν «ἐθνικὴ ἐπιτυχία» δὲν θὰ εἶναι παρὰ ἓνα σκαλοπάτι πρὸς τὸν πικρὸ πάτο. Τυχόν ταπείνωση καὶ συντριβὴ τοῦ ἐνὸς γείτονα «ἐχθροῦ» δὲν θὰ φέρει παρὰ τὴν ἐμπλοκὴ μὲ τὸν ἐπόμενο μέσα σ' ἓνα ἀναβαθμισμένο καὶ ὀλοένα καὶ πιὸ παράλογο πάθος. Μέχρι νὰ συσπειρώσουν καὶ τὶς πέτρες ἐναντίον τους καὶ νὰ συντριβοῦν — αὐτοὶ οἱ «ἀνώτεροι» — κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν περισσοτέρων τους. Ὅλων ἐκείνων πού μὲ τὴ σειρά τους θὰ θελήσουν νὰ γίνουν «ἀνώτεροι» τῶν δικῶν μας γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν, νὰ ἐπιβιώσουν, ἢ γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπλά ἀπὸ τὴν — κτισμένη ἀπὸ τοὺς ἄφρονες — εὐκαιρία.

Καὶ μὲ τί κουράγιο, στὸ τέλος τοῦ πολυπάθου εἰκοστοῦ αἰῶνα, νὰ προσμένουμε, ἀκόμα, κάποιον σωτήριο θαῦμα!

Ἡ Μακεδονία μία καὶ ἑλληνική;

Η Μακεδονία καὶ τὰ προβλήματά τῆς, τὸ μακεδονικὸ ζήτημα ὡς κεντρικὴ παράμετρος τῆς βάλκανικῆς ἐκδοχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, δὲν εἶναι χῶροι ἄγνωστοι καὶ ἀνεξερεύνητοι στὴ διεθνή ἱστοριογραφία. Κάθε ἄλλο μάλιστα. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅταν ἡ κατάσταση στὴν περιοχὴ εἶχε γίνεῖ ἐκρηκτικὴ, τὸ «μακεδονικὸ» ἔγινε ἀντικείμενο ἀναρίθμητων μελετῶν, ἐρευνῶν, δημοσιεύσεων, συζητήσεων καὶ διβλίων. Παρὰ τὶς δυσκολίες καὶ παρὰ τὰ πάθη πού ἤδη ἦταν ἔντονα στὴν περιοχὴ, περιοχὴ —θυμίζουμε— πού διεκδικοῦσαν μικροὶ καὶ μεγάλοι ἐθνικισμοὶ καὶ ὅπου σιγόκαιε ἡ καταπίεση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἓνα οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα πού ἀνῆκε σὲ ἄλλες περιοχές, τὸ ὕλικό αὐτὸ φωτίζει ὡς τὶς μέρες μας τὰ ὅσα συνέβησαν ἐκεῖ. Ἡ προσπάθεια τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας — καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ — νὰ ὑποκαταστήσει ὅλ' αὐτὰ τὰ περίπλοκα μὲ τὴν ἀόριστη ἀναφορὰ στὴν «ἑλληνικότητα τῶν

ἀρχαίων Μακεδόνων» προφανῶς συσκοτίζει τὸ παρελθόν ἀντὶ νὰ βοηθήσει νὰ καταλάβουμε τὸ πὼς προέκυψαν οἱ σύγχρονες καταστάσεις τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Ἔτσι μᾶς φαίνεται, ἐντὸς τῶν συνόρων, παράδοξη ἢ αὐτονόητη καὶ φυσικὴ γιὰ τοὺς ὀποιοσδήποτε ξένους ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος Μακεδονία γιὰ νὰ περιγραφεῖ τόσο τὸ κράτος πού ἔχει ὡς πρωτεύουσα τὰ Σκόπια, ὅσο καὶ περιοχές τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας. Ὅσο γιὰ τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὅλ' αὐτὰ τὰ παράξενα ὀνοματοδοτικὰ εἶναι τιτοϊκὰ ἢ σταλινικὰ ἐφευρήματα, μόνο μειδιάματα εἰρωνείας μποροῦν νὰ προκαλέσουν ἀκόμα καὶ στοὺς ἐλάχιστα γνωρίζοντες γιὰ τὴν πρόσφατη ἱστορία τῆς περιοχῆς. Στὸ κάτω κάτω, τὸ σύνθημα τῆς Ἐσωτερικῆς Μακεδονικῆς Ἐπαναστατικῆς Ὀργάνωσης (ΕΜΕΟ), «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες» εἶναι σύνθημα ἐπίσημα διατυπωμένο τὸ 1893. Μετὰ Χριστόν φυσικὰ.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν «ἐθνολογικὴ» σύνθεση τοῦ μακεδονικοῦ χώρου στὶς ἀρχές τοῦ

αίωνα μας. Δύσκολο τόσο από την πλευρά της συνείδησης των ανθρώπων όσο και από την πλευρά των επίσημων στατιστικών. Στο πρώτο ζήτημα — όσο κι αν αυτό φανεί παράδοξο στους εθνικιστές μας, που πιστεύουν ότι οι άνθρωποι γεννιούνται πάντοτε σφραγισμένοι με τη μεγάλη φυλετική σφραγίδα του έθνους τους — ορισκόμασταν τότε ακόμα σε μία βασικά αγροτική περιοχή όπου η ιδέα της εξέγερσης, της απελευθέρωσης από τους όθωμανούς, συνδεόταν περισσότερο με τη μίζερη κοινωνική κατάσταση των ανθρώπων, κολίγων σε τσιφλίκια μπέηδων, παρά με τό αίτημα του έθνους-κράτους. "Αν εξαιρέσει κανείς τους κύκλους των επαναστατών διανοουμένων των πόλεων, των Σλάβων διδλιοπωλών και δασκάλων της Θεσσαλονίκης για παράδειγμα, των ιδρυτών της ΕΜΕΟ, που όνόμαζαν τόν έαυτό τους Μακεδόνα και ύπονοοῦσαν τό αίτημα της δημιουργίας μακεδονικού κράτους, ή μάζα του αγροτικού πληθυσμού μόνο έμμεσα είχε έθνική συνείδηση. Προσχωρούσε στην έξαρχική Έκκλησία ή στην Ονία του Κουκούς (Κιλκίς) όχι επειδή αισθανόταν μακεδονική ή βουλγαρική ταυτότητα αλλά επειδή ή επίσημη Έκκλησία της Κωνσταντινούπολης, ό Πατριάρχης των Ρωμαίων, φάνταζε στά μάτια του υπερθολικά δεμένος με την έξουσία που διαιώνιζε την έξαρτησή του από τούς μπέηδες γαιοκτήμονες ή από τίς άδηφάγες και φορομπηχτικές πόλεις.

Γιά τό λόγο αυτό ό σλαβόφωνος αγροτικός πληθυσμός της Μακεδονίας ήταν διεκδικήσιμος από τούς γύρω έθνικισμούς και γι' αυτό ή πεμπτουσία της τρομερής σύγκρουσης που όνομάστηκε από την έδω πλευρά «Μακεδονικός άγώνας» ήταν ή απόσπαση δηλώσεων περί έθνικής ταυτότητας από τούς άγρότες. Τό «τί είστε σεις έδω» έκρινε τή ζωή και τό θάνατο. Η άσάφεια αυτή και ή σκληρότατη άναμέτρηση των γύρω έθνικισμών για έπικράτηση στην άμφισβητούμενη αυτή περιοχή προκάλεσε τή στρεβλή και γεμάτη προβλήματα ανάπτυξη του σλαβομακεδονικού έθνικισμού. Τό αίτημα για δημιουργία έθνικού μακεδονικού (σλαβομακεδονικού) κράτους, άν και παρόν από τόν 19ο αιώνα, παρουσιάστηκε με πλήρη διαύγεια μόνο στόν καιρό της φασιστικής — βουλγαρικής έν μέρει — κατοχής, στά 1941-1944. Καί φυσικά δέν γεννήθηκε «έν κενώ».

Οί στατιστικές και οι άπογραφές των άρχων του αιώνα μας (τό νά ψάχνουμε για έθνικές ταυτότητες, συνειδήσεις και έθνη-κράτη στην περιοχή πριν από τούς σύγχρονους καιρούς είναι μία διασκεδαστική ένασχόληση που σε τίποτα δέν μπορεί νά καταλήξει) έχουν τά δικά τους προβλήματα. Πώς καταγράφεις «έθνικά» ανθρώπους που δέν έχουν έθνική συνείδηση, στό πλαίσιο μάλιστα μιας αυτοκρατορίας που δέν στηριζόταν επί της έθνικής όμοιογένειας και που έτρεφε μάλλον στοιχειώδη γραφειοκρατικά ένδιαφέροντα; Έτσι όλες οι καταγραφές έγιναν στό περίπου, πράγμα που επέτρεπε και επιτρέπει τήν όποιαδήποτε παράφραση των στοιχείων τους από τούς ένδιαφερομένους. Ένα μικρό άπάνθισμα ίσως πείσει γι' αυτό:

α) Στοιχεία και εκτιμήσεις από τό βιβλίο, BARKER, *Macedonia. Its place in Balkan Power Politics*, LONDON, 1980

1. Οθωμανική άπογραφή 1905

(χριστιανοί μόνο)

Καταγραφή στη βάση των Έκκλησιών

Έλληνες (πατριαρχικοί)	648.962
Βούλγαροι (έξαρχικοί)	557.734
Σέρβοι (Σερβική Έκκλησία)	167.601

σημ. Μπάρκερ: τό 1/2 ίσως του καταγραφόμενου αριθμού «πατριαρχικών» πρέπει νά είναι σλαβόφωνοι που παρέμειναν πιστοί στην Πατριαρχική Έκκλησία.

2. Στατιστικές εποχής Α' Βαλκανικού Πολέμου

Καταγραφή στη βάση της γλώσσας

Σλαβόφωνοι	1.150.000
Τουρκόφωνοι	400.000
Έλληνόφωνοι	300.000
Βλαχόφωνοι	200.000
Άλβανόφωνοι	120.000
Έβραϊκής γλώσσας	100.000

3. Ελληνική άπογραφή 1928

Μόνο για τό ελληνικό τμήμα της Μακεδονίας

Έλληνες	1.237.000
Σλαβόφωνοι	82.000
Άλλοι	93.000

4. «Αξιόπιστη εκτίμηση» για τήν κατάσταση στόν εύρύτερο μακεδονικό χώρο τό 1939

Έλληνες	1.260.000
Σλάβοι	1.090.000
Άλλοι (Άλβανοί, Τούρκοι, Βλάχοι, Έβραίοι κ.λπ.)	440.000

Σύμφωνα με τήν ίδια εκτίμηση, ό σλαβικός πληθυσμός κατοικούσε: «750.000 στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, 220.000 στην Βουλγαρική Μακεδονία, 120 στην Έλληνική Μακεδονία».

β) Ένδεικτικές στατιστικές από τόν τόμο, *Enquête dans les Balkans: Rapport présentée aux Directeurs de la Dotation, Dotation Carnegie pour la Paix Internationale*, Paris, 1914.

1. Βουλγαρική έκδοχή [M. Kantchov, 1900]

Τούρκοι	499.204
Βούλγαροι	1.181.336
Έλληνες	228.702
Άλβανοί	128.711
Βλάχοι	80.767
Έβραίοι	67.840
Τσιγγάνοι	54.557
Σέρβοι	700
Διάφοροι	16.407
Σύνολο	2.268.224

2. Σερβική έκδοχή [M. Gorcevic, 1889]

Τούρκοι	231.400
Βούλγαροι	57.600
Έλληνες	201.140
Άλβανοί	165.620
Βλάχοι	69.665
Έβραίοι	64.645
Τσιγγάνοι	28.730
Σέρβοι	2.048.320 ¹
Διάφοροι	3.500
Σύνολο	2.870.620

1. Σε μεταγενέστερες έκδοχές ό όρισμός είναι Σερβομακεδόνες ή πιο σπάνια Μακεδόνες.

3. Ελληνική έκδοχή [Δεληγιάννης, 1904, περιορισμός στις νότιες περιοχές]

Τούρκοι	634.017
Βούλγαροι	332.162
Έλληνες	652.795
Άλβανοί	;
Βλάχοι	25.101
Έβραίοι	53.147
Τσιγγάνοι	8.911
Σέρβοι	;
Διάφοροι	18.685
Σύνολο	1.724.818

Οί πίνακες στατιστικής — πού παρά τή φαινομενική σιγουριά τους στή λεπτομέρεια δέν καταφέρνουν νά συμφωνήσουν ούτε στόν πραγματικό συνολικό πληθυσμό τής περιοχής, βοηθούσης καί τής όθωμανικής συνήθειας νά μετρούν μόνο τούς φορολογήσιμους καί στρατεύσιμους άρχηγούς οικογενειών ή μόνο «έστιές» — γίνονται πύο πιστευτοί — στόν τομέα τής «έθνικής» σύνθεσης τουλάχιστον — μετά τούς πολέμους τού 1912-1922, όταν δηλαδή ή «έθνική όμοιογενοποίηση» τών μακεδονικών περιοχών έχει προχωρήσει. Οί παρακάτω ένδεικτικοί πίνακες είναι παρμένοι άπό τό διβλίο τού George Zotiades, *The Macedonian Controversy*, Thessaloniki, I.M.X.A., 1961.

A. Έπαρχίες τής Έλληνικής Μακεδονίας

Έπαρχία	1912		1928	
	Έλληνες	άλλοι	Έλληνες	άλλοι
Πιερίας	80%	20%	100%	0%
Κοζάνης	71%	29%	98%	2%
Καστοριάς	56%	44%	78%	22%
Φλώρινας	32%	68%	61%	39%
Έφορδαίας	20%	80%	93%	7%
Ήμαθίας	55%	45%	89%	11%
Πέλλας	56%	44%	96%	4%
Άλμωπίας	18%	82%	74%	26%
Κιλκίς	2%	98%	97%	3%
Θεσσαλονίκης	33%	67%	90%	10%
Χαλκιδικής	86%	14%	97%	3%
Σινδικής	19%	81%	84%	16%
Σερρών	47%	53%	94%	6%
Δράμας	15%	85%	97%	3%
Καβάλας	49%	51%	99%	1%

πηγή: Κοινωνία τών Έθνών, Έκθεση για τήν έγκατάσταση τών προσφύγων στήν Ελλάδα, χρησιμοποιεί ελληνικά στοιχεία, όπως π.χ. καταγράφει ως Έλληνες τούς σλαβόφωνους πού δηλώνουν Έλληνες, τό σύνολο τών Βλάχων κ.λπ.

B. Σερβική (Γιουγκοσλαβική) Μακεδονία

Έθνότητες	1912	1948
Σλάβοι ¹	632.620	
Μακεδόνες ²		788.889
Άλβανοί	161.870	197.433
Τούρκοι	205.885	95.987
Σέρβοι		29.335
Βλάχοι	33.725	9.508
Γύφτοι	16.175	19.500
Έλληνες	76.480	1.013
Έβραίοι	20.420	1.308
Κροάτες		2.680
Μαυροβούνιοι		2.329
Διάφοροι		5.004

1. Προφανώς για τό 1912 περιλαμβάνει τό σύνολο τών Σλάβων χωρίς ύποδιαιρέσεις.
2. Προφανώς Σλαβομακεδόνες.

Γ. Βουλγαρική Μακεδονία

Έθνότητες	1919	1940
Βούλγαροι ¹	165.000	190.000 ²
Τούρκοι	34.850	40.000 ³
Έλληνες	3.230	
Βλάχοι	4.270	
Άλβανοί	695	
Γύφτοι	4.065	
Έβραίοι κ.λπ.	1.430	
Συνολικά	213.540	230.000

1. Δέν ύπάρχει ή έννοια Σλαβομακεδόνας στή βουλγαρική πλευρά.
2. Τό ίδιο. Οί Βλάχοι π.χ. θεωρούνται Βούλγαροι.
3. Έννοεί τό σύνολο τών μουσουλμάνων. Οί έκτιμήσεις τής δεύτερης στήλης άνήκουν στόν Χρηστίδη.

Δ. Μετακίνηση πληθυσμών στήν Έλληνική Μακεδονία

- α) 1919, Συνθήκη τού Νειγύ.
- Άναχώρηση 53.000 Σλαβόφωνων για Βουλγαρία.

6) 1922-1924. 'Ανταλλαγές πληθυσμών.
'Αναχώρηση: 348.000 μουσουλμάνοι για Τουρκία
'Αφιξη: 638.253 'Ελληνες από Μ. 'Ασία

Οί παραπάνω πίνακες δικαιολογούν πλήρως τόν πε-
ρί «μακεδονικής σαλάτας» όρισμό, δείχνουν δέ και τή
διαιότητα μέ τήν όποία οί γύρω έθνικισμοί «όμοιογενο-
ποίησαν» έθνικά τό τμήμα εκείνο του μακεδονικού χώ-
ρου πού κατέκτησαν μετά τούς Βαλκανικούς Πολέμους
καί τόν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στήν πρακτική αυτή τής
«όμοιογενοποίησης» ή 'Ελλάδα θρέθηκε ιδιαίτερα ευ-
νοημένη καθώς εκμεταλλεύτηκε μέ τόν καλύτερο τρόπο
πρός αυτή τήν κατεύθυνση τήν ανταλλαγή τών πληθυ-
σμών μετά τό 1922. Μακεδονικό ζήτημα δέν ύφίστατο
καί δέν ύφίσταται για τήν 'Ελλάδα από τή δεκαετία του

1920 και ή γύρω από τή Μακεδονία σύγκρουση, πού συ-
νεχίστηκε φανατικά ανάμεσα σε Σέρβους, Βούλγαρους
καί Σλαβομακεδόνες ως τό 1945, για να μην πούμε ως
τίς μέρες μας, ελάχιστα έθιξε τή χώρα μας. Είναι δέ προ-
φανές ότι ή ύπαρξη μιας μειονότητας 10 ή 15.000 ανθρώ-
πων δέν αρκεί για να δημιουργήσει μείζον πρόβλημα. Τυ-
χόν εμπλοκή τής 'Ελλάδας σε σημερινό «μακεδονικό
πρόβλημα» θά όφείλεται αποκλειστικά και μόνο στις πο-
λιτικές επιλογές τών κυβερνητών της, οί όποιοι, τυφλω-
μένοι από έθνικιστικά όράματα, δείχνουν να ξεχνούν ότι
όταν διεκδικείς κάτι πού ανήκει σε άλλον, τότε δάζεις
καί τά δικά σου κεκτημένα στο παιχνίδι. Έχουν φυσικ-
α περάσει κιόλας δεκαενιά χρόνια από τήν έξαρση τής
έγχώριας έθνικοφροσύνης στην Κύπρο και είναι φυσικ-
ό να έχει διψήσει ή τελευταία για νέες περιπέτειες.

Σλαβομακεδονικά

3

Καί οί «άλλοι» έχουν ιστορία

Η 'Εσωτερική Μακεδονική 'Επαναστατική
'Οργάνωση (ΕΜΕΟ) και ή εξέγερση του 'Ιλιντεν τό 1903

Η ίδρυση τής ΕΜΕΟ (άγγλικά: IMRO, γαλλικά: ORIM)
χρονολογείται από τό 1893. Στις 23 'Οκτωβρίου
1893, στο βιβλιοπωλείο του 'Ιβάν Νικόλωφ, στη
Θεσσαλονίκη, μιά παρέα διανοουμένων αποφάσι-
σε τήν ίδρυση μιας επαναστατικής όργάνωσης πού
θά πολεμούσε τήν «όθωμανική τυραννία». 'Ανά-
μεσα τους ξεχώριζαν ό Damjan Gruev, δάσκαλος,
ό Ivan Nikolov, ό Hristo Tatarcev, φυσικός κ.λπ. Οί
ιδέες πού διακατείχαν αυτούς τούς ανατρεπτικούς νέους
είχαν όπωσδήποτε επηρεαστεί από τήν οικονομική και
κοινωνική κατάσταση του όθωμανικού μακεδονικού χώ-
ρου, τό άσφυκτικό άγροτικό ζήτημα δηλαδή. Η γη ήταν
συγκεντρωμένη στα χέρια λίγων μπέηδων, και σε πολλές
περιοχές τά μισά ή και περισσότερα χωριά δέν είχαν πα-
ρά ελάχιστη δική τους γη. Η φορολογία, ή πληρωμή του
άφέντη, τά άπαράιτητα για τή λύση του κάθε ζητήματος
«μπαχτσίσια» άφαιρούσαν από τά πλήθη τών άγροτών
κάθε πλεόνασμα και τούς καταδίκαιζαν σε μία μίζερη,
άθλια ζωή. Η κοινωνική αλλαγή, ή άγροτική μεταρρύθ-
μιση περνούσε μέσα από τήν άνατροπή τής ήμιφεουδα-
λικής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πού συντηρούσε αυ-
τό τό δάνασο σύστημα.

Τό 1894, στο πρώτο συνέδριο τής ΕΜΕΟ, στη Θεσσα-
λονίκη, διαμορφώθηκαν οί πρώτες θέσεις τής επαναστα-
τικής αυτής όργάνωσης. Διέκρινε κανείς σ' αυτές μιά διά-
θεση άποστασιοποίησης από τούς γύρω έθνικισμούς πού
διεκδικούσαν, ό καθένας για λογαριασμό του, τόν μακε-
δονικό χώρο. Δηλώθηκε ή άνεξαρτησία τής όργάνωσης
από τήν 'Ελλάδα, τή Σερβία και τή Βουλγαρία και προ-
βλήθηκε τό πλαίσιο τής άυτονομίας, μέσα στην όποία
θά λύνονταν τά κοινωνικά προβλήματα τής περιοχής. Οί
επαναστάτες καταλάβαιναν ότι τυχόν σύνδεσή τους μέ
έναν από τούς έθνικισμούς θά τούς έφερεν πιο κοντά
στον άλληλοσπαραγμό τών λαών τής περιοχής παρά στην
επανάσταση. Φυσικά, από τήν αρχή κιόλας τής ιστορίας
της ή ΕΜΕΟ δεχόταν κάθε είδους πιέσεις από τή βουλ-

γαρική κυβέρνηση και από τούς Βούλγαρους έθνικιστές.
Γι' αυτούς, ή κατεύθυνση και ή πολιτική τής όργάνωσης
έπρεπε μόνο να αποβλέπει στην ένταξη του μακεδονικού
χώρου στο βουλγαρικό κράτος, στην πραγματοποίηση
τής Μεγάλης Βουλγαρίας, εκείνης πού παρ' όλιγο να
πραγματοωθεί στη Συνθήκη του 'Αγίου Στεφάνου. Τά στη-
ρίγματα πού παρείχε ή Βουλγαρία στους επαναστάτες
του μακεδονικού χώρου διευκόλυναν τήν έπιρροή της πά-
νω τους και τήν καλλιέργεια φιλοβουλγαρικών τάσεων
στούς κόλπους τους.

Εξίσου ισχυρή ήταν όμως και ή παρουσία άναρχικών,
διεθνιστικών και σοσιαλιστικών ιδεών στην ΕΜΕΟ, ιδιαι-
τερα στην πριν τό 'Ιλιντεν περίοδο. Η κυριότερη προσω-
πικότητα πού σφράγισε τήν όργάνωση στην ίδια αυτή
περίοδο ήταν ό Goce Delcev, πού γεννήθηκε τό 1872 στο
Kukush (τό σημερινό Κιλκίς). Γόνος εύπορης άστικής οί-
κογένειας, σπούδασε στη Σχολή Κυρίλλου και Μεθοδίου
στη Θεσσαλονίκη και τό 1891 στη Στρατιωτική 'Ακαδη-
μία τής Σόφιας. Από τήν τελευταία αποβλήθηκε —μαζί
μέ άλλα μέλη τής ΕΜΕΟ— τό 1894 για «σοσιαλιστική
προπαγάνδα». Έκτοτε ως δάσκαλος και ως επαναστά-
της άρχισε τή δράση του στη Μακεδονία.

Τό 1896, στο Β' Συνέδριο τής ΕΜΕΟ στη Θεσσαλονί-
κη, ό κοινωνικά ανατρεπτικός χαρακτήρας τής όργάνω-
σης πιστοποιήθηκε περισσότερο παρα ποτέ. Θά μπορού-
σαν να γίνουν μέλη της όλοι όσοι κατοικούσαν στην ευ-
ρωπαϊκή 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, άνεξάρτητα από
έθνότητα, γλώσσα ή θρησκεία. Η όργάνωση άνέλαβε
να πολεμήσει «κάθε σωδινιστική προπαγάνδα και κάθε
έθνικιστική διαμάχη» και προσδιόρισε ως μόνο της έχθρό
τήν «όθωμανική τυραννία». Η Μακεδονία χωρίστηκε
σε 7 «επαναστατικές περιοχές», μέσα στις όποιες άρχι-
σε να αναπτύσσεται ένα πλέγμα «επαναστατικών έπιτρο-
πών». Στόχος τών τελευταίων, ή προοδευτική ύποκατά-
σταση του κράτους, μέσα από έναν μηχανισμό άπονο-
μής δικαιοσύνης, για παράδειγμα, αλλά και ή προετοι-

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 23

μασία της τελικής αναμέτρησης με την όθωμανική έξουσία, της επαναστατικής απελευθερωτικής εξέγερσης.

Τό ένοπλο τμήμα της οργάνωσης έπαιξε όπωσδήποτε ιδιαίτερο ρόλο στην προετοιμασία της αναμέτρησης. Περίπου 4.000 άντάρτες, «κομιτατζήδες» όπως έγιναν γνωστοί, στήριζαν τις προσπάθειες των επαναστατών στό γύρισμα του αιώνα. Ένας πυκνός προπαγανδιστικός μηχανισμός πρόσθετε άλλου είδους έπιχειρήματα στην προσπάθεια. Τά πιο γνωστά έντυπα του ήταν τά *Na Orunje* (Στά όπλα), Μοναστήρι (Μπίτολα), 1895, *Vostanik* (Ό επαναστάτης), Θεσσαλονίκη, 1895, *Osvobodzenije*, (Απελευθέρωση), Σκόπια, 1902, *Sloboda ili Smrt* (Έλευθερία ή θάνατος), Σέρρες, 1903.

Η αναμέτρηση ανάμεσα στή φιλοβουλγαρική και στην «άριστερή» πτέρυγα της ΕΜΕΟ ύπνόνεμε διαρκώς την οργάνωση. Μέ την παρέμβαση του Φερδινάνδου και της κυβερνήσής του, δημιουργήθηκε στή Σόφια μιά «Άνωτατη Έπιτροπή» της οργάνωσης με προφανείς προσανατολισμούς. Οι όπαδοί της όνομάστηκαν «σουρμιστές» σέ αντίθεση με τούς «κεντριστές» πού άκολουθούσαν την άριστερή Κεντρική Έπιτροπή της Θεσσαλονίκης. Οι ίσορροπίες ανάμεσα στίς δύο τάσεις ήταν πάντα ευαίσθητες άν και «τεχνικά» ή έπιτροπή της Σόφιας είχε σίγουρο πλεονέκτημα. Πραγματικά, οι αντίπαλοί της της Θεσσαλονίκης ήταν συχνά έκθετοι στίς κατασταλτικές ένεργειες της Όθωμανικής Χωροφυλακής και δέν μπορούσαν νά λειτουργήσουν με την άνεση των ύποστηριζόμενων από τή Σόφια.

Δέν μπορούμε νά προσδιορίσουμε με ακρίβεια τις αιτίες πού προκάλεσαν την άπόφαση για γενική εξέγερση στόν μακεδονικό χώρο. Όπωσδήποτε, μετά τό 1897, τή στρατιωτική έπικράτηση έπί της Έλλάδος και την άνοχη πού έδειξαν τά ευρωπαϊκά κράτη στή βίαιη «έπίλυση» του «άρμενικού προβλήματος», ή όθωμανική κυβέρνηση αίσθάνθηκε άρκετή άυτοπεποίθηση ώστε νά έντείνει την καταστολή και την καταπίεση στόν μακεδονικό χώρο. Η χρησιμοποίηση Άλβανών άτάκτων και Βόσνιων προσφύγων ένάντια στους χριστιανούς άγρότες, οι έπιτυχίες της Χωροφυλακής ένάντια στα στελέχη της ΕΜΕΟ πίεζαν σημαντικά την τελευταία και όπωσδήποτε την έσπρωχναν πρός θεδιασμένες ένεργειες. Στίς 14 Ίανουαρίου 1903, σέ έκτακτο συνέδριο της οργάνωσης στή Θεσσαλονίκη, πάρθηκε άπόφαση για εξέγερση την άνοιξη του ίδιου χρόνου, παρά τις έντονες αντίρρήσεις μερικων τοπικών οργάνωσης.

Οι έπιθέσεις των επαναστατών άρχισαν στα τέλη Άπριλίου του 1903 με μιά σειρά δομιστικών έπιθέσεων, στή Θεσσαλονίκη κυρίως. Στους εκεί κύκλους των νεαρών διανοητών, οι ιδέες του ρωσικού άναρχισμού είχαν διεί προσφορο έδαφος ανάπτυξης και οι δομιστές ήταν άρκετα άποτελεσματικοί. Οι πιο διάσημες έπιθέσεις ήταν ή δύθηση του γαλλικού ύπερωκεάνιου «Γκουανταλιβίρ» στό λιμάνι της πόλης, ή άνατίναξη της Όθωμανικής Τράπεζας και ή έκρηξη στό Καζινό Άλάμπρα. Τό σύνολο των πράξεων αυτών προκάλεσε έντονη άναταραχή στην περιοχή και σημαντική συγκίνηση στην Ευρώπη. Λίγες μέρες μετά, κοντά στίς Σέρρες, σκοτώθηκε σέ μάχη με τον όθωμανικό στρατό ό Γκότσε Ντέλτσεφ. Ό θάνατός του άποδυνάμωσε στίς κρίσιμες εκείνες στιγμές την άριστερή πτέρυγα της ΕΜΕΟ και ήταν προάγγελος του γενικότερου άποκεφαλισμού της στή διάρκεια των ταραγμένων ήμερών πού άκολούθησαν.

Στίς 20 Ίουλίου του 1903, την ήμέρα της γιορτής του Προφήτη Ηλία, ξέσπασε ή γενική εξέγερση. Η έπιλογή της ήμέρας έγινε σέ άνάμνηση παλαιών σλαδικών επαναστατικών παραδόσεων, του καιρού των Βογομίλων.

Η εξέγερση είχε τυπικά άγροτικό χαρακτήρα και έκτός από τή γενική καταστροφή τηλεγραφικών, τηλεφωνικών και σιδηροδρομικών γραμμών, την άνατίναξη γεφυρών και τις έπιθέσεις σέ δημόσια κτίρια, άναλώθηκε σέ πυρπολήσεις των άποθηκών και των κονακιών ή των πύργων των μπέηδων. Για προφανείς λόγους ή αναμέτρηση με τον όθωμανικό στρατό δέν έπιδιώχθηκε και μόνο άπομονωμένες φρουρές δέχτηκαν έπιθέσεις. Η έξάπλωση της εξέγερσης δέν ήταν έξάλλου ίσόρροπη. Στόν βορρά και στό νότο, στην περιοχή των Σκοπίων και στην αντίστοιχη της Θεσσαλονίκης, οι έστίες της εξέγερσης ήταν σποραδικές και άσύνδετες άναμεταξύ τους. Τό έπίκεντρο της βρέθηκε στην περιοχή του Μοναστηριού, όπου και οι έντοπλες κινήσεις ήταν μαζικές και περιόρισαν άρχικά τις στρατιωτικές φρουρές.

Η όθωμανική διοίκηση άντέδρασε με άποφασιστικότητα. Ό Ναζάρ Πασά αντικατέστησε τον άποτυχώντα τοποτηρητή της Άυτοκρατορίας και άρχισε νά συγκεν-

τρώνει τακτικά στρατεύματα και σώματα άτάκτων, βασιβουζούκων. Έφαρμόστηκε πολιτική μεθοδικής καταστολής και τρομοκράτησης των χωρικών. Για κάθε πυρπολημένο ύποστατικό μπέη, καταστρέφονταν σέ αντίποινα 2 ή 3 χριστιανικά χωριά. Πάνω από 200 από τά τελευταία καταστράφηκαν και μερικές χιλιάδες άγρότες σφαγιάστηκαν ή έκτελέστηκαν. Προοδευτικά, τά όθωμανικά στρατεύματα ξεπέρασαν τις 300.000 και ή εξέγερση περιορίστηκε μέσα στό αίμα και την καταστροφή.

Η κεντρική, έστω και πρόσκαιρη, έπιτυχία της εξέγερσης έγινε στην πόλη του Κρουσόβου, κοντά στό Πριλέπι. Έκει οι επαναστάτες, με έπικεφαλής τούς Ντάμιαν Γκρούεφ και Μπόρις Σαράφωφ, έπικράτησαν και κυριάρχησαν σέ μιά περιοχή 15.000 κατοίκων γύρω από την πόλη. Για λίγες ήμέρες λειτουργήσε εκεί μιά ιδιόμορφη δημοκρατία. Καθώς ό πληθυσμός άνήκε σέ τρεις γλωσσικές και πολιτιστικές ένότητες (Σλαδομακεδόνες, Άλβανοί και Βλάχοι, πολλοί από τούς όποιους δήλωναν "Έλ-

λνες - Ρωμοί) και σε δύο Έκκλησίες (πατριαρχικοί, έξαρχικοί), χρειάστηκε ένα αναλογικό σώμα διακυβέρνησης της περιοχής. Η από κοινού δράση των διαφορετικών φυλών της Μακεδονίας έγινε πράξη στην πόλη αυτή και η επαναστατική προκήρυξη που κυκλοφόρησε μπορούσε χωρίς τύψεις να απευθύνεται σε «όλες τις εθνότητες και λαούς των Βαλκανίων». Οι σοσιαλιστικές ιδέες και το σύνθημα για αυτόνομη Μακεδονία φαίνεται ότι λειτούργησαν έντονα στην εξέγερμένη πόλη.

Φυσικά, όλ' αυτά τελείωσαν γρήγορα μέσα στη γενική στρατιωτική ήττα. Η εξέγερση και η συγκίνηση γι' αυτή μεταφέρθηκε στις πρωτεύουσες της Δυτικής Ευρώπης. Ο αντίκτυπος των γεγονότων ήταν ιδιαίτερα έντονος εκεί. Ο Τύπος, οι σοσιαλιστές και οι άριστοί ιδιαίτερα έδωσαν μεγάλη δημοσιότητα στα της εξέγερσης και συντάχθηκαν με το σύνθημα της «αυτόνομης Μακεδονίας». Επιτροπές συμπαράστασης και στήριξης δημιουργήθηκαν στο Λονδίνο, τη Νέα Υόρκη, τη Βοστώνη, στη Γαλλία οι Ζάν Ζωρές και Ανατόλ Φράνς ξεδίπλωσαν έντονη δραστηριότητα, ενώ πολλές επιτροπές για την Αρμενία διευρύνθηκαν για να περιλάβουν και τη μακεδονική υπόθεση.

Οι διεθνείς επιπτώσεις όμως δεν ήταν μόνο συγκινησιακές. Έντονα προβληματισμένοι συναντήθηκαν στο Mürtzig οι δύο άμεσα ενδιαφερόμενοι για τα Βαλκάνια αυτοκράτορες: ο τσάρος Νικόλαος Β' και ο Αυστριακός Φραγκίσκος Ίωσήφ. Από εκεί υπαγόρευσαν κάποιες προτάσεις στην όθωμανική κυβέρνηση, που η τελευταία δεν μπορούσε παρά τελικά να δεχτεί. Ο Χιλμί Πασάς, ο διοικητής της Μακεδονίας, πλαισιώθηκε από δύο υποδιοικητές - επιθεωρητές, έναν Ρώσο κι έναν Αυστριακό. Η Όθωμανική Χωροφυλακή στην περιοχή απέκτησε Ευρωπαϊό διοικητή και αξιωματικούς. Ζητήθηκαν επίσης νέες μεταρρυθμίσεις, περιορισμός των ατάκτων και αποζημίωση των θυμάτων της καταστολής, πράγματα που φυσικά πολύ λίγο εφαρμόστηκαν.

Για την ΕΜΕΟ η έξωτερική συμπαράσταση δεν μείωσε τις επιπτώσεις της ήττας. Η κυριότερη από αυτές είχε να κάνει με τις έσωτερικές ισορροπίες. Η καταστολή έπληξε ιδιαίτερα τις οργανώσεις του έσωτερικού, της

Θεσσαλονίκης ιδιαίτερα, και ένισχυσε έτσι το δάρος των ελεγχόμενων από τη Σόφια τάσεων. Και γενικότερα όμως, η βουλγαρική στήριξη έγινε απαραίτητη για τη χτυπημένη οργάνωση και η βουλγαρική επιρροή βρήκε στο γεγονός αυτό μία στέρεη βάση. Οι διαμάχες των φραξιών και των τάσεων έγιναν έντονες στα επόμενα χρόνια με αποκορύφωμα τη δολοφονία των Σαράφωφ και Γκαρμπάνωφ από τον άριστερη πτέρυγα της ΕΜΕΟ το 1907, έξω από το παλάτι του Φερδινάνδου, με την κατηγορία ότι ήταν πράκτορες της βουλγαρικής κυβέρνησης.

Η πιο σημαντική όμως από τις επιπτώσεις της εξέγερσης ήταν ο «Μακεδονικός αγώνας». Για τις κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Σερβίας, τα γεγονότα αυτά ήταν μία έντονη προειδοποίηση και μία βίαιη αφύπνιση. Η λύση του μακεδονικού προβλήματος, της μακεδονικής διανομής, φάνηκε ξαφνικά να παίζεται ανάμεσα στους επαναστάτες και στην όθωμανική κρατική μηχανή. Σερβία και Ελλάδα βρέθηκαν έξω από την ταραγμένη αυτή αναμέτρηση και από το παιχνίδι της διεκδίκησης συνολικά. Έπρεπε, πάση θυσία, να κερδηθεί ο χαμένος χρόνος. Η πλέον ένδεικνη λύση γι' αυτή φάνηκε να είναι η αποστολή στρατιωτικών, ανταρτικών, σωματιών στον μακεδονικό χώρο ώστε να ξαναμπούν οι δύο χώρες στο παιχνίδι των διεκδικήσεων και να χτυπηθούν οι επαναστατικές — φιλοβουλγαρικές ή αυτονομιστικές — οργανώσεις. Και έτσι, στα μακεδονικά μονοπάτια εμφανίστηκαν «αντάρτες» από τόνο και «Τσέτνικς» από τον βορρά. Μέχρι το 1908 και το κίνημα των Νεότουρκων, οι ένοπλες ομάδες τρομοκρατούσαν τους αγροτικούς πληθυσμούς για να τους υποχρεώσουν να δηλώσουν τη «σωστή» εθνική ταυτότητα. Πέρα από τους άμετρους νεκρούς — άθώους χωρικούς κυρίως — πλήθος κατοίκων της πολύπαθης χώρας έφυγε στα ξένα. Περίπου 70.000 άτομα — σλαβόφωνοι κυρίως — μετανάστευσαν στις Ηνωμένες Πολιτείες και στον Καναδά όπου έκτισαν συμπαγείς κοινότητες, στις οποίες σήμερα ανθούν οι σκληροπυρηνικές οργανώσεις των Σλαδομακεδόνων.

Και των άλλων λοιπόν η ιστορία μπορεί να είναι ιδιαίτερα πικρή και γεμάτη από χαμένες πατρίδες.

Κι όμως. Υπάρχουν αισιόδοξες στιγμές στην ιστορία

Το 1908 η γενικευμένη σύγκρουση των γύρω εθνικισμών στον μακεδονικό χώρο κρατούσε κιάλια τέσσερα χρόνια. Στην περιοχή κυριαρχούσαν οι Βούλγαροι «κομιτατζήδες», οι Έλληνες αντάρτες, οι Σέρβοι Τσέτνικς, οι συχνά αλληλοσπαρασσόμενες τάσεις της ΕΜΕΟ, όλοι τους έτοιμοι να επιβάλουν με τους πιο άδιστακτους τρόπους στους χωρικούς τη δική τους εθνική λογική και ιδεολογία. Πάνω από αυτούς ή με Ευρωπαίους αξιωματικούς και ελεγκτές Όθωμανική Χωροφυλακή μάταια προσπαθούσε να επιβάλει τη δική της επίσημη τάξη. Ο όθωμανικός στρατός ήταν συχνά πιο επικίνδυνος για τους ντόπιους απ' ό,τι οι άτακτοι και η πολιτική καταστολή της Πύλης δρισκό-

ταν κυρίως στα χέρια των βασιδουζούκων, ατάκτων μουσουλμάνων, αλβανικών συμμοριών και ομάδων διψασμένων για εκδίκηση Βόσνιων προσφύγων. Η Μακεδονία ήταν η επί της γης κόλαση.

Τά ξημερώματα της 23ης Ιουλίου 1908, επαναστάτες Νεότουρκοι του κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος» κατέλαβαν δημόσια κτίρια της Θεσσαλονίκης και κήρυξαν την επάνοδο στη συνταγματική νομιμότητα αλλά και την έλευθρία, την ισότητα, την αδελφοποίηση των πολιτών της Αυτοκρατορίας. Ήταν μόνο το σύνθημα. Αυτό που ακολούθησε κανείς, ούτε ο πιο αισιόδοξος δραματιστής, δεν μπορούσε να το περιμένει.

Οι δρόμοι γέμισαν άμέσως από άστους και αγρότες

ὄλων τῶν φυλῶν, γλωσσῶν, θρησκευτῶν καὶ ἐκκλησιῶν. Ἡ ἀτμόσφαιρα γιορταστικὴ, ἐνθουσιώδης. Κομιτατζήδες, ἀντάρτες, τρομοκράτες, Τσέτνικς καὶ Ἄλβανοὶ δρέθηκαν ἀγκαλιασμένοι στίς κοινές διαδηλώσεις. Οἱ πράκτορες, οἱ ἐκτελεστές τῆς ΕΜΕΟ ἢ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀργάνωσης Θεσσαλονίκης ἀφῆσαν τίς κρυφῶνες τους καὶ δῆξαν στούς δρόμους γιά νά φιληθοῦν δημόσια μέ τούς χθεσινούς θανάσιμους ἐχθρούς τους. "Ὅλοι οἱ μηχανισμοὶ τοῦ μίσους καὶ τοῦ θανάτου, πού ἐπίμονα ἐκτιζαν κυβερνήσεις καὶ πρόξενοι στά προηγούμενα χρόνια, κατέρρευσαν ὡς διά μαγείας, λές καὶ δέν χώριζαν τούς ἀνθρώπους ποταμοὶ αἵματος. Ἦταν τόσο εὐκόλο τό πέρασμα ἀπό τήν κόλαση στόν παράδεισο πού μόνο πικρές σκέψεις μποροῦσε νά γεννήσει γιά τίς σκοτεινές αἰτίες πού τόσα χρόνια τό ἐμπόδιζαν στήνοντας πύργους πτωμάτων. Καί μέσα στή γιορτή αὐτή φάνηκαν γυμνοὶ οἱ ἔθνικισμοὶ νά δείχνουν αὐτό πού στήν πραγματικότητα εἶναι: αἰσχροές, ἀπατηλές κι ἀπάνθρωπες ἰδεολογίες.

Μαρτυρία τοῦ Γάλλου διοικητῆ τῆς Χωροφυλακῆς Σαρρουῦ (ἀπό τό βιβλίο Gilles Veinstein (dirigé par), *Salonique, 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, Paris, Editions Autrement, 1992).

«Θά ἦταν περίπου δέκα ἡ ὥρα ὅταν, στήν πλατεία τοῦ Κονάκ (Διοικητηρίου), ἐμφανίστηκαν οἱ ἀρχές τῆς πόλης, πολιτικές καὶ θρησκευτικές. Στά σοβαρά πρόσωπά τους διακρίνονταν, παρά τήν σοβαρότητα τῶν στιγμῶν, ὁ ἐνθουσιασμός, ἡ εὐτυχία πού γεννοῦσε ἡ ἐλπίδα τῆς βέβαιης πιά ἐπιτυχίας. Στόν ἐξώστη τοῦ Διοικητηρίου ὁ Ἕλληνας καὶ ὁ Βούλγαρος Ἐπίσκοπος, μαζί μέ τόν Μουφτή ἔδωσαν τά χέρια καὶ μετά τόν ἐναγκαλισμό τῆς συναδέλφωσης, καλώντας τούς ὁμοθρήσκους τους νά κάνουν τό ἴδιο. Μιά βαθιά ἀνατριχίλα διέσχισε τό πλήθος πού παρακολουθοῦσε ὡς τότε ἀφωνο. Κραυγές χαρᾶς ἐφύγαν ἀπ' ὅλα τά στήθη καὶ εἶδαμε μουσουλμάνους, Ἕλληνες καὶ Βούλγαρους, θανάσιμους ἐχθρούς ὡς χθές, νά ρίχνονται ὁ ἕνας στήν ἀγκαλιά τοῦ ἄλλου. Ἦταν ἕνας ἀπερίγραπτος παροξυσμὸς ἐνθουσιασμοῦ: ἡ συμφιλίωση ἀνάμεσα σέ φυλές καὶ σέ θρησκείες γινόταν γύρω ἀπό μιά τεράστια κόκκινη σημαία ὅπου μποροῦσε κανεὶς νά διαβάσει στά τούρκικα: "Ζήτω τό Σύνταγμα", καὶ στίς τέσσερις γωνίες: "Ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφοσύνη, δικαιοσύνη"».

Μαρτυρία τοῦ Ἰούδα Χαϊμ Περαχία, Θεσσαλονικιοῦ, στόν ἴδιο τόμο:

«Μόλις ἐγινε γνωστή ἡ Διακήρυξη τῆς ἰσχύος τοῦ Συντάγματος, οἱ κομιτατζήδες, οἱ ἀντάρτες καὶ οἱ ἄλλοι παράνομοι διαστικὰ ἐγκατέλειψαν τίς κρυφῶνες τους γιά νά δηλώσουν τήν ὑποταγή τους στό νέο καθεστῶς. Στήν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας κυριαρχοῦσε ὁ ξέφρενος ἐνθουσιασμός. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν συμμοριῶν γίνονταν δεκτοὶ μέ σαλπίσματα καὶ μουσικές καὶ τούς ἔφερναν θριαμβευτικά στίς πλάτες, τούς στόλιζαν μέ λουλούδια ἐνῶ ἀξιωματικοὶ καὶ πρόκριτοι τούς ἀνοίγαν τόν δρόμο μέσα ἀπό τά παραληροῦντα πλήθη. Νά οἱ Ἕλληνες καπετάνιοι, ὁ Ἀποστόλης καὶ ὁ καπετάν-Γιώργης, ὁ τρομερός Γούδας, νά ὁ κομιτατζής Σαντάνσκυ, ὁ ἄγριος καὶ φοβιστικὸς στήν ὄψη, νά ὁ ἐπιβλητικὸς Πάνιτζα. Ὁ ἕνας μετά τόν ἄλλο, ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνδρῶν τους, αὐτοὶ πού, ὡς χθές ἀκόμα, ἦταν παράνομοι, ἐπικηρυγμένοι γιά θάνατο, νά ἔρχονται στό Διοικητήριό γιά νά καταθέσουν τά ὄπλα τους, σημάδι ἀνακούφισης. Λόγοι, ἀγκαλιάσματα, ζητωκραυγές ὡς τήν ὑστερία. Γιά νά δλοκληρωθεῖ τό

καταπληκτικὸ θέαμα, δέν ἔμενε στίς Ἀρχές παρά τό νά ἐπιστρέψουν τά ὄπλα στούς χθεσινούς παράνομους σέ ἐνδειξη ἐμπιστοσύνης. Νέα ἀγκαλιάσματα, νέοι λόγοι. Ὅταν οἱ Θεσσαλονικεῖς σταματοῦν νά ζητωκραυγάζουν κάποιον ἥρωα τῆς Ἐπανάστασης, παρακολουθοῦν τίς διαδηλώσεις. Ἦταν τόσο σπουδαῖες οἱ στιγμές πού ἀκόμα καὶ οἱ ἐλευθεροτέκτονες παρέλασαν στούς δρόμους. Ντυμένοι μέ τίς στολές καὶ τά ἐμβλήματα τους, μέ τά λάβαρα τους ν' ἀνεμίζον στόν ἀέρα, παρέλασαν μέ ἀξιοπρέπεια μπροστά σέ χιλιάδες ζητωκραυγάζοντες θεατές. Ποιὸς θά μποροῦσε νά ξεχάσει ὅτι στίς μασονικές στοές μπήκαν τὰ θεμέλια τῆς Ἐπανάστασης; Ὁ σεβαστὸς τῆς Στόας Macedonia Risorta, Emmanuel Carasso, τό τόνισε ὁ ἴδιος στήν ὁμιλία του στήν πλατεία τῆς Ἐλευθερίας, ὅπως μετονομάστηκε ἡ πλατεία Ὀλύμπου, τόπος συνάντησης καὶ ἀνάμειξης ὄλων τῶν διαδηλώσεων, ἐκεῖ πού οἱ προκυμαῖες συναντοῦν τὴ λεωφόρο Σάμπρι-Πασᾶ.

Συνέβησαν καὶ πῶ ἐκπληκτικὰ ἀπό τήν πορεία τῶν μασόνων. Μιά διαδήλωση γυναικῶν, πού δῆξαν στούς δρόμους μέ ξέσκεπα πρόσωπα. Χριστιανές καὶ Ἑβραῖες σέ ἀτελείωτη σειρὰ. Μά ἀνάμεσα στίς διαδηλώτριες πού ἔσειαν σημαῖες τῆς ἐλευθερίας, ἔβλεπε κανεὶς καὶ μουσουλμάνες πού ξεχώριζαν ἀπό τήν ἐνδυμασία τους. Τό θέαμα ἦταν τόσο συγκλονιστικὸ πού μερικά ἀπό τά μέλη τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς ἔκριναν ἀπαραίτητο νά καταδικάσουν στούς λόγους τους, πού συνεχῶς ἐκφωνοῦσαν ἀπό αὐτοσχέδια δήματα πού εἶχαν στηθεῖ στίς γωνίες τῶν δρόμων, αὐτὴ τὴν προσβολὴ τῶν χρηστῶν ἡθῶν...».

Στάθηκε ιδιαίτερα δύσκολο σέ προξενεῖα καὶ πράκτορες νά ἐπαναφέρουν τά πράγματα στήν ἐθνικιστικὴ φυσική τους τάξη. Χρειάστηκε μάλιστα νά ἐκτελέσουν μερικούς ἀνθρώπους τους, ὅπως γιά παράδειγμα τόν Ἀϊβαλιώτη, ριψοκίνδυνο ἐκτελεστή τοῦ ἐλληνικοῦ προξενείου πού προσχώρησε στή Ἐπανάσταση. Λίγες βδομάδες μετά ἡ προσπάθεια ἄρχισε νά ἀποδίδει καρπούς. Ὅταν μιά ἐπιτροπὴ τῆς ΕΜΕΟ ἤρθε στήν πόλη γιά νά καταθέσει στεφάνι στή μνήμη τῶν νεκρῶν ἐπαναστατῶν τῆς, τό ἐλληνικὸ προξενεῖο πέτυχε νά ὀργανώσει ἀπεργία διαμαρτυρίας τῶν Ἑλλήνων γκαρσονιῶν. Καὶ σιγά σιγά, μέσα καὶ στίς ἀντιφάσεις τῶν Νεότουρκων, οἱ ἀνθρωποὶ χωρίστηκαν καὶ πάλι στά στρατόπεδα τοῦ μίσους.

ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΤΩΝ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΣΛΑΒΟΥΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Ποιά ήταν, στίς αρχές του αιώνα, η άποψη του διεθνούς σοσιαλισμού απέναντι στο έθνικο πρόβλημα στα Βαλκάνια, την εποχή της εξαρσης των έθνικισμών, την εποχή του άγριου ανταγωνισμού του σερβικού, ελληνικού και βουλγαρικού έθνικισμού, αλλά και του αγώνα για την ολοκλήρωση της έθνικης ανεξαρτησίας;

Είναι ευρύτατα διαδεδομένο ότι κρατικές μορφές όπως η (μακαρίτισσα πλέον) Όμοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία ήταν «πιτοϊκά» κατασκευάσματα, όπως επίσης ότι η εκάστοτε δέση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος για το έθνικό ζήτημα ήταν τηλεκατευθυνόμενη από τη Μόσχα. Ωστόσο, οι Βαλκάνιοι σοσιαλιστές του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, που ζούσαν τις έθνικες πραγματικότητες των κοινοτήτων τους, αντιμετώπιζαν τα σχετικά προβλήματα μέσα από το πρίσμα των σοσιαλιστικών τους αντιλήψεων, αντιλήψεων που απέρρεαν από τις επεξεργασίες, τις θεωρήσεις και τις αρχές του τότε σοσιαλιστικού κινήματος. Αν όλες οι τάσεις και τα ρεύματα της Δεύτερης Σοσιαλιστικής Διεθνούς διεκήρυσσαν ως απαραίτητη την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών και των έθνοτήτων, ωστόσο, χωρίς σπίν πράξη να καταργούν την αρχή αυτή, έβλεπαν ότι σε όρισμένες περιπτώσεις, π.χ. στα Βαλκάνια, η άκαμπτη εφαρμογή της δά οδηγούσε αναγκαστικά είτε στή διαμόρφωση κρατιδίων χωρίς έπαυριο, άρα σε μία νέα εξάρτηση από τις ισχυρές δυναστείες, είτε σε συνεχή κι εξοντωτικό πόλεμο μεταξύ των βαλκανικών κρατών και των λαών. Χωρίς, λοιπόν, να παραγνωρίζουν την ανάγκη της έθνικης ανεξαρτησίας, έβλεπαν ότι μόνο μία δημοκρατική βαλκανική όμοσπονδία και δά εξυπηρετούσε την έθνικη ανεξαρτησία και δά δά απέτρεπε τον πόλεμο ή νέες εξαρτήσεις από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Ειδωμένη η άποψη των σοσιαλιστών της Β' Διεθνούς για τα Βαλκάνια μέσα από την εμπειρία ενός ολόκληρου αιώνα, μέ δύο Βαλκανικούς Πολέμους, δύο παγκόσμιους πολέμους, ειδωμένη μέσα από την εμπειρία των πολλαπλών εξαρτήσεων των βαλκανικών κρατών από την Αυστροουγγαρία, από τους Άγγλογάλλους, από την τσαρική Ρωσία, τη χιλιερική Γερμανία, είτε χειρότερα από την ΕΣΣΔ, τέλος ειδωμένη μέσα από την τραγωδία του πολέμου στήν πρώην Γιουγκοσλαβία, μπορεί δαυμάσια να δείξει ότι οι λύσεις που προκρίθηκαν, δηλαδή οι έθνικιστικές, ήταν άκριτως εκείνες που ρήμαζαν και συνεχίζουν να ρημάζουν τα Βαλκάνια.

Τό μικρό κείμενο, που ακολουθεί, του Κάρλ Κάουτσκι, γραμμένο τό 1907, δείχνει πολύ καθαρά ότι υπήρξε και άλλη έκδοχή εκτός από την έκδοχή του έθνικισμού και του πολέμου. Δείχνει ότι οι άνθρωποι στήν εποχή τους δέν σκέφτονται αναγκαστικά όπως εμείς τους βάζουμε να σκέφτονται, ότι οι επιλογές που κυριάρχησαν δέν ήταν μονόδρομος.

του Κάρλ Κάουτσκι

Η κατάσταση των σοσιαλιστών σε μία μη αναπτυγμένη οικονομικά χώρα, όπου ο αγώνας της προλεταριακής τάξης δέν παίζει ακόμα σημαντικό ρόλο, δέν είναι απλή. Βέβαια, στήν περίπτωση αυτή είναι αναγκαία, όπως άλλωστε και όπουδήποτε άλλου, η ενεργητική υπεράσπιση των συμφερόντων του προλεταριάτου. Άλλα αν αυτή η τάξη υπάρχει σε έμβρυώδη κατάσταση, τό καθήκον των σοσιαλιστών εγκείται περισσότερο στήν πάλη για τά μελλοντικά της συμφέροντα παρά στήν πάλη για τά σημερινά της συμφέροντα. Η προσδοκία αυτή εγγράφεται στήν πλήρη ανεξαρτησία του έθνους. Χωρίς ανεξαρτησία, η πάλη της προλεταριακής τάξης δέν μπορεί να εξαντλήσει όλη τή δυναμικότητά της.

Η ανεξαρτησία είναι η δημοκρατία· είναι η έλευθερία από κάθε ξένη κυριαρχία, η συνένωση όλων των τμημάτων του έθνους σε κοινό κρατικό οργανισμό. Οι μαχητές της μεγάλης Γαλλικής Έπανάστασης αγωνίστηκαν μέ την ίδια ενεργητικότητα για καθμία από αυτές τις πλευρές της ανεξαρτησίας του έθνους τους. Ο αγώνας για τό δημοκρατικό καθεστώς έγινε και αγώνας για τή μία και άδιαίρετη δημοκρατία, καθώς και για τήν άμυνα έναντι του έξωτερικού έχθρου.

Έτσι, σε μία εποχή όπου τό γερμανικό προλεταριάτο ήταν ακόμα αδύναμο, όπου έπρεπε να προετοιμασθεί τό έδαφος για τήν ταξική πάλη, οι θεμελιωτές του γερμανικού σοσιαλισμού, Μάρξ, Ένγκελς και Λασσάλ αγωνίστηκαν μέ την ίδια αποφασιστικότητα για τή δημοκρατία και τήν ένωση της Γερμανίας, για τήν ανεξαρτησία της από κάθε έξωτερική κυριαρχία.

Έντούτοις, όσο προφανές και αν είναι αυτό τό καθήκον, συχνά συσκοτίζεται από τό γεγονός ότι ο συνασπισμός του έθνους και η άπελευθέρωση του από τήν ξένη κυριαρχία μπορούν να επιδιωχθούν τόσο από δημοκρατικά, όσο και από αντιδημοκρατικά στοιχεία· στήν περίπτωση αυτή, δημοκρατία και έθνικισμός μπορούν να έλθουν σε σύγκρουση.

Μέ αυτό τον τρόπο ο Ναπολέων ΙΙΙ, ο Άλέξανδρος ΙΙ, ο Μπίσμαρκ και ο Καβούρ προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τά έθνικά κινήματα προς όφελος των δυναστικών συμφερόντων.

Έδώ, οι σοσιαλιστές καλούνται να μήν εξαπατηθούν από τό έθνικό φαινόμενο, αλλά να τό υποβάλουν σε ενεργητική κριτική. Βέβαια, τά δυναστικά συμφέροντα ενός έθνους μπορούν να δώσουν τήν ευκαιρία να αποτιναχθεί η ξένη κυριαρχία και να επανενωθούν τά διάσπαρτα μέρη. Τά ίδια, όμως, συμφέροντα δίνουν εύκολα τό έναυσμα της διαδικασίας που έμποδίζει τήν υπέρτατη ανάπτυξη των δυνάμεων του έθνους, φράζοντας τό δρόμο για μεγαλύτερες επιτυχίες. Γιατί ποτέ τά δυναστικά και τά έθνικά συμφέροντα δέν συμπύπτον πλήρως (...).

Ο λόγος για τον οποίο η γερμανική ένοποίηση δέν κατορθωσε να ολοκληρωθεί οφείλεται στο γεγονός ότι τήν επιδίωξε μία δυναστεία. Μόνο μία δημοκρατική επανάσταση θά μπορούσε να τήν εκπληρώσει.

Παρόμοια είναι και η σημερινή κατάσταση στα Βαλκάνια. Τό βουλγαρικό έθνος έχει ανάγκη να άπελευθερωθεί, να γίνει ανεξάρτητο από κάθε ξένη κυριαρχία. Όπως, όμως, συμβαίνει και μέ άλλα έθνη, έχει τή δυστυχία να δλέπει μέχρι σήμερα αυτή τή διαδικασία να εκπληρώνεται όχι από δημοκρατικές επαναστάσεις αλλά από δυναστικές ίντριγκες.

Κατά συνέπεια, η ένότητα και η δημοκρατία αναπτύσσονται, ενώ ταυ-

τόχρονα καταγράφεται ένα δημοκρατικό έλλειμμα στο έσω-τερικό, αλλά και η έννοτητα παραμένει ήμιτελής, αφού οι Βούλγαροι της Μακεδονίας δεν περιλαμβάνονται σε αυτή.

Για όσο χρόνο η Βουλγαρία θά παραμένει υπό δυναστική κυριαρχία, οι Βούλγαροι της Μακεδονίας δεν θά μπορούν να ένωθούν με τους όμοιοθνήεις τους, παρά μόνο αν κατακτηθεί ή χώρα τους από τον τσάρο της Βουλγαρίας. Η Μακεδονία, όμως, δεν κατοικείται μόνο από Βουλγάρους, αλλά και από Σέρβους, Έλληνες και Τούρκους. Κάθε απόπειρα της Βουλγαρίας να κατακτήσει τή Μακεδονία προσκρούει στην αντίσταση όλων των άλλων βαλκανικών κρατών, πού όλα μαζί είναι ισχυρότερα από αυτήν. Δεν μπορεί να επιτύχει χωρίς έξω-τερική βοήθεια, δηλαδή χωρίς ή Βουλγαρία να ύποταχθεί στην ξένη έξάρτηση. Άλλά και έξαιτίας της εθνικής της διαφοροποίησης, ή κατακτημένη χώρα θά αντιπροσωπεύει για τή Βουλγαρική Αυτοκρατορία μιά έστια διαρκούς αποδυνάμωσης, όπως ακριβώς συμβαίνει σήμερα με τήν Τουρκική Αυτοκρατορία.

Ένας μόνο δρόμος ύπάρχει για τήν πλήρη ένοποίηση του βουλγαρικού έθνους, για τήν ένωση των Βουλγάρων της Μακεδονίας με τους άδελφούς τους, χωρίς έξω-τερική βοήθεια για τή Βουλγαρία και χωρίς συνεχείς ξριδες με τους Σέρβους, τους Έλληνες και τους Τούρκους: *ή ένοποίηση όλων των έθνων της βαλκανικής χερσονήσου σε μιά δημοσπονδιακή δημοκρατία.*

Αν οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι, οι Έλληνες και οι Τούρκοι συγκροτήσουν από κοινού μιά και μοναδική κρατική όντότητα, οι όμοιοθνήεις τους της Μακεδονίας, ένωμένοι με τά έθνη τους, μπορούν να όδηγηθούν σε μιά κοινή εθνική και κρατική ύπαρξη, χωρίς κανένα από αυτά τά έθνη να συναντήσει τήν αντίσταση όλων των άλλων βαλκανικών έθνων. Ένωμένα σε ένα τέτοιο όμοσπονδο κράτος, όλα τά έθνη της βαλκανικής χερσονήσου θά είναι πραγματικά ανεξάρτητα από τό έξω-τερικό, ενώ ως σήμερα δεν κατόρθωσαν να έξαγοράσουν τήν ανεξαρτησία τους από τον σουλτάνο παρά μόνο γινόμενα ύποτελή του τσάρου, της Αύστριας ή της Άγγλίας. Θά συγκροτούσαν, έτσι, ένα ισχυρό κράτος, πού δεν θά άνεχόταν καμιά έξω-τερική άνάμειξη. Με τή συγκρότηση μιάς τόσο εκτεταμένης έσω-τερικής άγορās, ή οικονομική άπόδοση αυτών των περιοχών θά ήταν θεαματικά αύξημένη ή θά ήταν δυνατό να αύξηθει. Κι ως μόνον πούμε ότι ή ιδέα του εθνικού κράτους δεν επιτρέπει τή συγκρότηση τέτοιου όμοσπονδιακού κράτους.

Η ιδέα αυτή περιλαμβάνει δύο τάσεις: τήν τάση συνασπισμού όλων των μερών ενός έθνους σε ένα κρατικό όλο και τήν τάση κρατικής άπόσχισης ενός έθνους σε σχέση με άλλα έθνη. Άπό αυτές τις δύο τάσεις, ή δεύτερη δεν παύει να χάνει τή ζωτικότητα της, γιατί αντιφάσκει με τις τάσεις της οικονομικής άνάπτυξης, πού δεν σταματά να φέρνει σε έπαφή τά έθνη μεταξύ τους και διασφαλίζει στά μεγάλα κρατικά σύνολα σημαντική ύπεροχή, όχι μόνο πολιτική —κάτι πού συνέβαινε πάντα— αλλά και οικονομική. Είναι ό μοχλός των κάθε είδους συμμα-

χιών άνάμεσα στους λαούς και τά κράτη.

Έκει όπου τά κράτη δεν διαθέτουν ακόμα συνοχή, δεν είναι ακόμα στέρα συγκροτημένα, εκεί όπου οι άνθρώποι έχουν τήν έντύπωση ότι ή συγκρότηση του κράτους δεν έχει ακόμα τελειώσει ή ότι αρχίζει κάποια καινούργια, αυτές οι τάσεις προς συνασπισμό σε ένα κράτος όλων των στοιχείων πού μιλούν τήν ίδια γλώσσα δεν έμποδίζεται, μάλλον ένδυναμώνεται από τήν άνάπτυξη αυτή. Άλλά ή συνένωση σε ένα κράτος όλων των όμοιοθνήων πού κατοικούσαν ως τότε στά έδάφη διαφορετικών κρατών είναι μιά από τις πιθανές μορφές επέκτασης του κράτους, χωρίς να αντιφάσκει προς τήν εθνική άρχή. Η συνένωση περισσότερων συμπαγών έθνων σε κοινή κρατική όντότητα είναι μιά άλλη μορφή της. Βέβαια, τηρουμένων των αναλογιών, τό εθνικό κράτος υπερβαίνει κατά πολύ τό κράτος των έθνοτήτων, πού έρχεται σε αντίφαση με τις τάσεις εθνικής άνάπτυξης, όταν έμπεριέχει μόνο εθνικές μεριδες, τό μεγαλύτερο μέρος των οποίων βρίσκεται στο έξω-τερικό. Άντίστροφα, για πολλά μικρά έθνη πού στήν όλότητά τους βρίσκονται σε ένα προσδιορισμένο έδαφος, ή συγκρότηση κρατικής όντότητας σε αυτό τό έδαφος είναι ό μόνος τρόπος να ώφεληθούν από τά πλεονεκτήματα του μεγάλου κράτους: τά πλεονεκτήματα αυτά άντισταθμίζουν τά μειονεκτήματα πού επιβαρύνουν τό κράτος των πολλών έθνοτήτων σε σχέση με τό εθνικό κράτος.

Για τά μικρά έθνη, αυτός ό τύπος συνένωσης είναι τόσο αναγκαίος, όσο οι συνθήκες στις όποιες ζουν δεν έχουν ώριμάσει, όσο πιο σημαντική είναι ή ένεργητικότητα με τήν όποία άγωνίζονται για τήν ύπαρξη της. Τούτη, όμως, ή αναγκαιότητα έξαρτάται από τό έπίπεδο της οικονομικής τους ύστέρησης και μεγεθύνεται στο μέτρο πού ή οικονομική άνάπτυξη προσοίδει άνωτερότητα στις μεγάλες κρατικές όντότητες σε σχέση με τις μικρές. Έφαρμόζεται δε εύκολότερα εκεί όπου τά κράτη δεν είναι ακόμα συγκροτημένα ή δεν έχουν ακόμα σφυρηλατηθεί έπαρκώς: όχι εκεί όπου οι τάσεις του σύγχρονου τρόπου παραγωγής άσκοπν για πολύ χρονικό διάστημα τήν έπιρροή τους στη ζωή του κράτους, αλλά εκεί πού μόλις αρχίζουν να γίνονται αισθητές. Γι' αυτό, ως προς αυτό τό σημείο, ή Άνατολική Ευρώπη είναι σε πλεονεκτικότερη θέση. Στην Άνατολική Ευρώπη, ή προσδοκία συνένωσης σε κρατικό σωμα όχι μόνο των διάσπαρτων μερών ενός έθνους αλλά και διαφορετικών έθνων είναι πιο ζωντανή.

Η Αύστρια μάς δείχνει ότι τό εθνικό αίσθημα δεν άντιτίθεται άναγκαστικά στην ένωση περισσότερων έθνων σε ένα κράτος. Μεταξύ των έθνων της δεν ύπάρχει κανένα πού να υπερβαίνει από τήν άποψη εθνικής ευαισθησίας τους Ούγγρους και τους Τσέχους: έντούτους, τά δύο αυτά σοβινιστικά έθνη αντιτίθενται σθεναρά στη διάλυση της Αύστριας σε ανεξάρτητα εθνικά κράτη, έχοντας συμφέρον στη διατήρηση της Αύστριας, ή τουλάχιστον στην ύπαρξη της μισής Αύστριας. Τά μόνα στοιχεία πού προσδοκούν τήν κρατική αυτονόμηση είναι αυτά πού αντιπροσωπεύουν τμήματα ενός έθνους, ιδιαίτερα ενός έθνους

πού τό μεγαλύτερο τμήμα του βρίσκεται εκτός Αυστρίας: Γερμανοί, Πολωνοί, Ιταλοί, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Ρουθῆνοι. Κανένα από αυτά τά στοιχεία δέν ἀρέσκειται σέ μιά αυτόνομη κρατική ύπαρξη, ἡ προσδοκία τους ὅμως νά ἐνταχθοῦν σέ ἕνα μεγάλο κράτος δέν εἶναι ἀσύμβατη μέ τήν ἀπόσχιση τους ἀπό τήν Αὐστρία, ἀφοῦ χωρίς αὐτή θά μπορούσαν νά συγκροτήσουν μέ τους ὁμοεθνεῖς τους μιά μεγάλη κρατική οντότητα.

Ἄρα, ἡ ἐθνική ιδέα δέν ἐμποδίζει ἀναγκαστικά τήν ἔνωση τῶν λαῶν τῶν Βαλκανίων σέ ἕνα ὁμόσπονδο κράτος, μπορεῖ ἀκόμα καί νά τήν ἐνδυναμώνει. Γιά παράδειγμα, μιά Βαλκανική Αὐτοκρατορία θά εἶχε περισσότερες εὐκαιρίες νά ἐνώσει τους Σέρβους πού αὐτή τῆ στιγμή εἶναι κυριαρχούμενοι τῆς Αὐστρίας μέ τους ἄλλους Σέρβους, ἀπ' ὅ, τι ἡ μιά ἀπό τίς δύο ὑπάρχουσες σερβικές μικρομοναρχίες.

Αὐτό πού ἐμποδίζει τόν συνασπισμό τῶν βαλκανικῶν λαῶν σέ ἕνα κράτος δέν εἶναι ἡ ἐθνική ιδέα ἀλλά τά συμφέροντα τῶν δυναστειῶν. Μόνο ὑπό δημοκρατική μορφή μποροῦν αὐτοί οἱ λαοί νά ἐνωθοῦν, μέ ἰσότητα δικαιωμάτων. Γιά ὅσο καιρό θά ὑπάρχουν οἱ δυναστείες, ὁ συνασπισμός ὅλων τῶν ἐθνῶν σέ ἕνα κράτος δέν θά εἶναι δυνατός, παρά μόνο μέσα ἀπό μιά πολεμική νίκη μιᾶς δυναστείας πάνω στίς ἄλλες. Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες, αὐτό σημαίνει νίκη ἐνός ἐθνους ἐναντί ἄλλου. Κάτι πού, συνελπώς, θά προϋπέθετε μιά μακροχρόνη πολεμική κατάσταση ἡ ὁποία θά ἦταν τόσο πιό ἐξαντλητική καί θά κατέληγε σέ τόσο πενιχρά ἀποτελέσματα, ὅσο κάποιο ἀπό τά τέσσερα κυριότερα ἐθνη δέν θά ἦταν σέ θέση νά ἐπιβάλλει μιά ἀποφασιστική κυριαρχία στά ἄλλα τρία ἐνωμένα ἐθνη.

Κατά συνέπεια, γιά ὅσο καιρό ὑπάρχουν οἱ βαλκανικές δυναστείες, οἱ βαλκανικοί λαοί δέν θά εἶναι σέ θέση νά ἐκπληρώσουν ὀλοκληρωτικά τήν ἐθνική τους ἐνότητα: θά εἶναι καταδικασμένοι νά παραμένουν σέ κρατίδια (*Kleinstaaterei*), συναντώντας ἐμπόδια στήν οικονομική τους ἀνάπτυξη, παραμένοντας διαρκῶς ἐξαρτημένα ἀπό τό ἐξωτερικό. Καί ὅλ' αὐτά ἐξαιτίας τῶν δυναστειῶν.

Ἡ χειρότερη, ὅμως, μορφή τῆς ἐξωτερικῆς ἐξάρτησης εἶναι ἡ σχέση ὑποταγῆς πού διατηροῦν οἱ Σλάβοι τῶν Βαλκανίων πρὸς τόν τσάρο τῆς Ρωσίας. Τῆ σχέση αὐτή ὀφείλουν νά πολεμήσουν οἱ σοσιαλιστές ἀνάμεσα στους Σλάβους τῶν Βαλκανίων, ἀπό τήν ὀπτική τόσο τῶν ἐθνικῶν ὅσο καί τῶν διεθνιστικῶν τους καθηκόντων.

Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά σημαντικά τους καθήκοντα. Ἡ οικονομική καθυστέρηση τῆς χώρας τους τους ἐμποδίζει νά ἀφιερωθοῦν ὀλοκληρωτικά στήν πάλη τῆς προλεταριακῆς τά-

ξης. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, εἶναι ἀνάγκη νά δημιουργηθεῖ τό πεδίο τῆς ταξικῆς πάλης: ἐδῶ, ἡ πάλη γιά τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία μπορεῖ νά παίξει μεγάλο ρόλο. Δέν πρέπει ὅμως ποτέ νά λησμονοῦν ὅτι τό προλεταριάτο δέν μπορεῖ νά διεξαγάγει νικηφόρα τόν ἀγῶνα του, παρά μόνο ὡς διεθνή ἀγῶνα. Ὡς ἀνερχόμενη τάξη πού τῆς ἀνήκει τό μέλλον, τό προλεταριάτο ὀφείλει νά διασώσει τά μελλοντικά συμφέροντα ὅλης τῆς κοινωνίας, πού στή σημερινή κατάσταση τῆς παγκόσμιας ἐπικοινωνίας ταυτίζονται ὀλο καί περισσότερο μέ τά συμφέροντα ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ σοσιαλιστές κάθε χώρας δέν πρέπει ποτέ νά χάνουν τό στόχο τους, τό σημείο ἀναφορᾶς τους, ἀκόμα καί ὅταν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά συμμετέχουν στους ἐθνικούς ἀγῶνες. Τό καλό κάθε ἐθνους δέν συνιστᾶ τόν ὑπέρτερο νόμο γιά τους σοσιαλιστές: ὀφείλει νά ὑποτάσσεται στά συμφέροντα τῆς γενικῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως συμβαίνει καί γιά κάθε ἄτομο.

Βέβαια, εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι ἡ σοσιαλιστική κοινωνία προσφέρει τίς καλύτερες προϋποθέσεις γιά τήν πολύμορφη ἀνάπτυξη κάθε προσωπικότητας καί κάθε ἐθνους. Καί φυσικά, ἀγωνιζόμαστε ἀπό σήμερα γιά τήν ἰσότητα τῶν ἀτόμων καί τῶν ἐθνῶν. Γνωρίζουμε, ὅμως, ὅτι στή σημερινή κοινωνία τά συμφέροντα τοῦ ἀτόμου μποροῦν νά συγκρούονται μέ τά συμφέροντα τῆς συλλογικότητας, καί ἀπαιτοῦμε, στήν περίπτωση αὐτή, τό γενικό συμφέρον νά κυριαρχεῖ τοῦ ἀτομικοῦ. Σέ αὐτό τό σημείο διαφέρει ἡ θέση τῆς σοσιαλδημοκρατίας ἀπό αὐτή τῆς ἀστικῆς τάξης. Γιά τόν ἀστό τό ἔθνος του εἶναι κυρίαρχο, τό καλό τοῦ ἐθνους εἶναι ὑπέρτατος νόμος — ὅταν τουλάχιστον δέν πιστεύει στόν βασιλικό θεσμό. Γιά ἐμᾶς, τό καλό τῆς συλλογικότητας εἶναι τό ὑπέρτατο. Δέν εἴμαστε ἀντεθνικοί, δέν εἴμαστε ἐχθρικοί ἡ ἀδιάφοροι ἐναντί τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Τό καλό, ὅμως, τῆς δικῆς μας ἐθνότητας δέν εἶναι τό ὑπέρτατο κριτήριο τῆς δράσης μας.

Μετάφραση: Ἀνδρέας Πανταζόπουλος

Τό παρόν κείμενο τοῦ Κάρολ Κάουτσκι περιέχεται στόν τόμο: Georges Haupt, Michael Lowy, Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale*, 1848-1914, Maspéro, 1974.

Τί είναι ἔθνος;

του Ἐρνέστ Ρενάν

Διάλεξη στή Σορβόνη, 11 Μαρτίου 1882

Προτίθεται νά ἀναλύσουμε ἀπό κοινού μιὰ ἰδέα, φαινομενικά προφανή, πού ὅμως προσφέρεται στίς πλέον ἐπικίνδυνες παρανοήσεις. Οἱ μορφές τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ὅλο καί περισσότερο ποικίλλουν. Ἐχουμε μεγάλες συγκεντρώσεις ἀνθρώπων, ὅπως τῆς Κίνας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς ἀρχαιότατης Βαβυλωνίας· φυλές, ὅπως τῶν Ἑβραίων καί Ἀράβων· τίς πόλεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη· — τίς συνενώσεις διαφόρων χωρῶν ὅπως ἡ Καρολοδὶγγεῖος Αὐτοκρατορία· κοινότητες χωρὶς πατρίδα, πού διατηροῦνται μέσω τοῦ θρησκευτικοῦ δεσμοῦ, ὅπως αὐτῆ τῶν Ἰσραηλιτῶν, τῶν Περσῶν· τὰ ἔθνη, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία καί ἡ πλειοψηφία τῶν αὐτόνομων εὐρωπαϊκῶν ὀντοτήτων· τίς συνομοσπονδίες, ὅπως τῆς Ἑλβετίας, τῆς Ἀμερικῆς· φυλετικές ἢ μᾶλλον γλωσσικές συγγένειες ἐγκαθιδρυμένες ἀνάμεσα σέ διαφόρους κλάδους τῶν Γερμανῶν, τούς διάφορους κλάδους τῶν Σλάβων· ἰδοὺ τῶν νομαδικῶσεων, πού ὑπάρχουν ἢ ὑπῆρξαν, καί πού δέν θά ἔπρεπε νά συγγέονται οἱ μὲν μέ τούς δέ χωρὶς νά προκαλοῦνται σοβαρότατες παρανοήσεις. Στὴν ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πίστευαν ὅτι οἱ θεομοὶ τῶν μικρῶν ἀνεξάρτητων πόλεων, ὅπως ἐκεῖνοι τῆς Σπάρτης καί τῆς Ρώμης, θά μπορούσαν νά ἐφαρμοσθοῦν στὰ μεγάλα ἔθνη μας τῶν τριάντα καί σαράντα ἑκατομμυρίων ψυχῶν. Στίς ἡμέρες μας διαπράττεται ἓνα ἄλλο, σοβαρότερο σφάλμα: συγγέεται ἡ φυλὴ μέ τὸ ἔθνος, καί ἀποδίδεται σέ ἔθνογραφικές ἢ μᾶλλον σέ γλωσσικές ομάδες κυριαρχία ἀνάλογη μέ αὐτὴ τῶν πραγματικῶν ὑπαρκτῶν λαῶν. Ἄς προσπαθήσουμε νά προσεγγίσουμε μέ κάποια ἀκρίβεια αὐτὰ τὰ δύσκολα προβλήματα, ὅπου ἡ ἐλάχιστη σύγχυση πάνω στό νόημα τῶν λέξεων, ἢ στὴν ἀφετηρία τοῦ συλλογισμοῦ, μπορεῖ νά παραῖξει στό τέλος τὰ πλέον ὀλέθρια σφάλματα. Αὐτό πού θά ἐπιχειρήσουμε εἶναι ἐπικίνδυνον· εἶναι περιῖπου λοδοτομή· θά ἀντιμετωπίσουμε τούς ζωντανούς ὅπως συνήθως ἀντιμετωπίζουμε τούς νεκρούς. Θά ἐπιδείξουμε τὴν πλέον ἀπόλυτη ἀμεροληψία.

I

Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἢ καλύτερα ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Καρλομάγνου (742-814 μ.Χ.), ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη μᾶς ἐμφανίζεται διαιρεμένη σέ ἔθνη, μερικά ἐκ τῶν ὁποίων, σέ κάποιες ἐποχές, προσπάθησαν νά ἀσκήσουν ἡγεμονία πάνω στὰ ἄλλα, χωρὶς ποτέ νά τὸ ἐπιτύχουν μέ μιὰ διάρκειά στὸ χρόνο. Αὐτὸ πού δέν μπόρεσαν ὁ Κάρολος δὲ πέμπτος (1516-1556 μ.Χ.), ὁ Λουδοβίκος XIV (1638-1715), ὁ Ναπολέων ὁ 1ος, πιθανότατα κανένας δέν θά τὸ μπόρεσει στὸ μέλλον. Ἡ ἐγκαθίδρυση μιᾶς νέας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἢ μιᾶς νέας Αὐτοκρατορίας τοῦ Καρλομάγνου εἶναι ἀδύνατη. Ἡ διαίρεση τῆς Εὐρώπης εἶναι ὑπερβολικά το-

νισμένη, ὥστε κάθε ἀπόπειρα οἰκουμενικῆς κυριαρχίας θά προκαλέσει ταχύτατα συμμαχία τῶν ὑπολοίπων, πού θά ὑποχρεώσει τὸ φιλόδοξο ἔθνος νά ἐπιστρέφει στὰ φυσικά του σύνορα. Ἐνα εἶδος ἰσορροπίας ἐγκαθιδρύθηκε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γερμανία, ἡ Ρωσία, γιὰ ἑκατοντάδες ἀκόμα χρόνια καί παρ' ὅλες τίς περιπέτειες πού θά γνωρίσουν, ἀποτελοῦν ἱστορικές ἀτομικότητες, τὰ οὐσιώδη μέρη μιᾶς ντάμας, τὰ τετράγωνα τῆς ὁποίας ποικίλλουν διαρκῶς σέ σημασία καί δύναμη ἀλλὰ ποτέ δέν ἐξομοιώνονται πλήρως.

Τὰ ἐννοούμενα μέ αὐτὸ τὸν τρόπο ἔθνη εἶναι κάτι ἀρκετὰ καινούργιο στὴν ἱστορία. Γιὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἄγνωστα· ἡ Αἴγυπτος, ἡ Κίνα, ἡ ἀρχαία Χαλδαία δέν ὑπῆρξαν σέ κανένα ἐπίπεδο ἔθνη. Ἦταν κοπάδια πληθυσμῶν πού ὀδηγοῦνταν ἀπὸ κάποιον γιὸ τοῦ Ἡλίου ἢ ἀπὸ ἓνα γιὸ τοῦ Οὐρανοῦ. Δέν ὑπῆρχαν οὔτε Αἰγύπτιοι οὔτε Κινέζοι πολῖτες. Ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα εἶχε δημοκρατίες καί τοπικὰ βασιλεία, συνομοσπονδίες τοπικῶν δημοκρατιῶν, αὐτοκρατορίες· δέν εἶχε ἔθνη μέ τὴν ἐννοία πού ἐμεῖς τὰ ἐννοοῦμε. Ἡ Ἀθήνα, ἡ Σπάρτη, ἡ Σιδῶνα, ἡ Τύρος ἦταν μικρὰ κέντρα θαυμαστοῦ πατριωτισμοῦ· ἦταν, ὅμως, πόλεις μέ ἓνα σχετικά περιορισμένο ἔδαφος. Ἡ Γαλατία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Ἰταλία, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπορρόφησή τους στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἦταν σύνολα νομαδικῶν λαῶν, συχνὰ συνασπισμένων μεταξὺ τους ἀλλὰ χωρὶς κεντρικούς θεσμούς καί δυναστείες. Ἐπίσης, ἡ Ἀσσυριακὴ καί ἡ Περσικὴ Αὐτοκρατορία, καθὼς καί ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Ἀλεξάνδρου δέν ὑπῆρξαν πατρίδες. Ποτέ δέν ὑπῆρξαν Ἀσσυριοὶ πατριῶτες· ἡ Περσικὴ Αὐτοκρατορία ἦταν ἓνα τεράστιο φέουδο. Κανένα ἔθνος δέν διεκδικεῖ τίς ἀπαρχές γένεσής του στὴν κολοσσιαία περιπέτεια τοῦ Ἀλεξάνδρου, πού ἐντούτοις ὑπῆρξε τὸσο πλούσια σέ συνέπειες γιὰ τὴ γενικὴ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία πλησίασε ἀρκετὰ στὸ νά εἶναι πατρίδα. Καρπωνόμενη τὰ τεράστια ἀγαθὰ μετὰ τὸ σταμάτημα τῶν πολέμων, ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία, στὴν ἀρχὴ τόσο σκληρῆ, ἔγινε ταχύτατα ἀγαπητῆ. Ὑπῆρξε ἓνας τεράστιος σύνδεσμος, συνώνυμος τῆς τάξης, τῆς εἰρήνης καί τοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν τελευταία περίοδο τῆς Αὐτοκρατορίας, στίς ἀνιδιοτελεῖς ψυχές, στοὺς φωτισμένους ἐπισκόπους, στοὺς μορφωμένους, ὑπῆρχε ἓνα πραγματικὸ συναίσθημα «ρωμαϊκῆς εἰρήνης», ἀντιτιθέμενης στὸ ἀπειλητικὸ χάος τῆς βαρβαρότητας. Μιὰ Αὐτοκρατορία, ὅμως, δώδεκα φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν τωρινὴ Γαλλία, δέν θά μπορούσε νά συγκροτήσῃ κράτος μέ τὴ σύγχρονη παραδοχὴ τοῦ ὄρου. Ἡ διάσπαση τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης ἦταν ἀναπόφευκτη. Οἱ ἀπόπειρες γιὰ μιὰ Γαλατικὴ Αὐτοκρατορία, τὸν IIIο αἰῶνα, δέν εὐδωθήκαν. Ἡ γερμανικὴ εἰσβολὴ εἶναι αὐτὴ πού εἰσάγει στὸν κόσμον τὴν ἀρχὴ πού, ἀργότερα, θά προσφέρει τὴ βάση στὴν ὑπαρξὴ ἔθνοτήτων.

Τί πέτυχαν οι γερμανικοί λαοί από τις μεγάλες εισβολές του V αιώνα ως τις τελευταίες νορμανδικές κατακτήσεις του X αιώνα; Άλλαξαν κάπως το βάθος των φυλών· επέβαλαν, όμως, δυναστείες και μία στρατιωτική άριστοκρατία σε τμήματα, περισσότερο ή λιγότερο μεγάλα, της παλαιάς Δυτικής Αυτοκρατορίας, που έλαβαν το όνομα των εισβολέων τους. Άπό εδώ προήλθε μία Γαλλία, μία Βουργουνδία, μία Λομβαρδία· άργότερα, μία Νορμανδία. Η ταχύτατη πρωτοκαθεδρία που έλαβε η Αυτοκρατορία των Φράγκων ξαναφτιάχνει παροδικά την ένότητα της Δύσης· τούτη, όμως, η Αυτοκρατορία σπάζει ανεπανόρθωτα, προς τα μέσα του IX αιώνα. Η Συνθήκη του Βερντέν (843 μ.Χ.) χαράσσει άφετηριακά άμετάλλακτες διαιρέσεις, και στο έξής η Γαλλία, η Γερμανία, η Άγγλία, η Ίταλία, η Ίσπανία όδηγούνται, μέσα από συχνά πλάγιους δρόμους και μέσα από χίλιες περιπέτειες, στην πλήρη έθνική τους ύπαρξη, όπως τή βλέπουμε νά άνθίζει σήμερα.

Στήν πραγματικότητα, τί χαρακτηρίζει αυτά τά διαφορετικά κράτη; Είναι η συγχώνευση των πληθυσμών που τά συνθέτουν. Στίς χώρες που πριν λίγο άπαριθμήσαμε δέν ύπάρχει τίποτε τό παρόμοιο μέ ό,τι θά βρείτε στην Τουρκία, όπου ο Τούρκος, ο Σλάβος, ο Έλληνας, ο Άρμενιος, ο Άραβος, ο Σύριος, ο Κοϋρδος είναι τόσο διακριτοί σήμερα όσο και τήν ήμέρα της κατάκτησης. Δύο ουσιαστικές περιστάσεις συνηγορούν γι' αυτό τό άποτέλεσμα. Κατ' άρχήν τό γεγονός ότι οι γερμανικοί λαοί υιοθέτησαν τό χριστιανισμό από τότε που άνέπτυξαν τίς λιγοστές έπαφές τους μέ τούς Έλληνες και τούς Λατίνους. Όταν ο νικητής και ο ήττημένος έχουν τήν ίδια θρησκεία, ή, μάλλον, όταν ο νικητής υιοθετεί τή θρησκεία του ήττημένου, τό τουρκικό σύστημα, ή άπόλυτη διάκριση των ανθρώπων σύμφωνα μέ τή θρησκεία, δέν μπορεί πλέον νά παραχθεί. Η δεύτερη περίπτωση, από τήν πλευρά των κατακτητών, ήταν ή λησμονία της ίδιας τους της γλώσσας. Οί έγγονοί του Κλοβίς (466-511 μ.Χ.), του Άλάριχου (370-410 μ.Χ.), του Γκοντεμπί (480-516 μ.Χ.), του Άλμπουάν, του Ρολλόν μιλούσαν ήδη ρωμανικά. Αυτό καθ' έαυτό τό γεγονός ήταν συνέπεια μιās άλλης σημαντικής ιδιαιτερότητας: οί Φράγκοι, οί Βουργουνδοί, οί Γότθοι, οί Λομβαρδοί, οί Νορμανδοί είχαν λίγες γυναίκες της φυλής τους μαζί τους. Για πολλές γενιές, οί άρχηγοί δέν ένυμφεύονταν παρά μόνο Γερμανίδες γυναίκες· οί έρωμένες τους όμως ήταν Λατίνες, όπως και οί παραμάνες των παιδιών τους· όλόκληρη ή φυλή παντρεύεται μέ γυναίκες Λατίνες, κάτι που όδήγησε ώστε ή *lingua francica*, ή ή *lingua gothica* νά μήν έχουν, από τή στιγμή της εγκατάστασης των Φράγκων και των Γότθων σε ρωμαϊκές γαίες, παρά θραχεία διάκριση. Στήν Άγγλία δέν συνέβη τό ίδιο· γιατί οί Άγγλοσάξωνες εισβολείς είχαν άναμφισβήτητα γυναίκες μαζί τους· ο πληθυσμός της Βρετάνης έτράπη σε φυγή, και, έξάλλου, τά λατινικά δέν ήταν πλέον, ή ίσως δέν ύπήρξαν ποτέ, κυρίαρχα στην όμώνυμη περιοχή. Άν μιλούσαν γαλατικά στή Γαλατία κατά τόν πέμπτο αιώνα, ο Κλοβίς και όσοι τόν άκολουθοϋσαν δέν θά εγκατέλειπαν τά γερμανικά για τά γαλατικά.

Άπό εδώ προέρχεται τό κεφαλαϊώδους σημασίας άποτέλεσμα: παρ' όλη τήν άκρεια βία των ήθων των Γερμανών εισβολέων, ή μήτρα που επέβαλαν έγινε, ανά τούς αιώνες, ή ίδια ή μήτρα του έθνους. Έντελως θεμιτά *Γαλλία (France)* άπέβη τό όνομα μιās χώρας στην όποία εισέβαλε μία άνεπαισθητη μειονότητα Φράγκων. Η ιδέα μιās φυλετικής διαφορās στον πληθυσμό της Γαλλίας, τόσο προφανούς στον Γκρεγκουάρ ντε Τούρ (538-594 μ.Χ.), δέν παρουσιάζεται καθόλου στους μεταγενέστερους του Ούγου Καπέτου (987-996 μ.Χ.) Γάλλους συγγραφείς και ποιητές. Άντίθετα, ή διαφορά του εϋγενοϋς από τόν χωρικό είναι υπερτονισμένη. Έντούτοις, ή μεταξύ τους διαφορά δέν είναι κατά κανέναν τρόπο έθνική· είναι διαφορά δυναμισμοϋ, συνηθειών και κληρονομικά μεταδιδόμενης εκπαίδευσης. Η ιδέα ότι όλ' αυτά άνάγονται σε κάποια κατάκτηση δέν άπασχολεϊ κανέναν. Τό νόθο σύστημα σύμφωνα μέ τό όποιο ή τάξη των εϋγενών έλκει τήν καταγωγή της από κάποιο πρόνόμο που της άπένεμε ο βασιλιάς για τίς μεγάλες υπηρεσίες

πρός τό έθνος, έστω και άν κάθε εϋγενής είναι ένας έξευγενισμένος, εγκαθιδρύεται ως δόγμα από τόν XIII αιώνα. Τό ίδιο θά συμβεί, στή συνέχεια, για όλες σχεδόν τίς νορμανδικές κατακτήσεις. Μέσα σε μιιά περίοδο μιās ή δύο γενεών, οί Νορμανδοί εισβολείς δέν διακρίνονται πλέον από τόν υπόλογο πληθυσμό. Η έπιρροή τους δέν στάθηκε λιγότερο έντονη: έδωσαν στην κατακτημένη χώρα μιιά τάξη εϋγενών, στρατιωτικές συνήθειες κι έναν πατριωτισμό άγνωστο ως τότε.

Η λήθη, και θά έλεγα ακόμα ή ιστορική πλάνη, είναι ουσιαστικός παράγοντας της δημιουργίας του έθνους και, σε αυτή τή βάση, ή πρόοδος των ιστορικών σπουδών συνιστά συχνά κίνδυνο για τήν έθνότητα. Η ιστορική αναδίφηση, όντως, φωτίζει τά βίαια γεγονότα που έλαβαν χώρα στην άπαρχή όλων των πολιτικών σχηματισμών, ακόμα και αυτών των όποιων οί συνέπειες ήταν από τίς πλέον ευεργετικές. Η ένότητα επιτυγχάνεται πάντα θάναυσα· ή ένοποίηση της βόρειας και της μεσημβρινής Γαλλίας ήταν τό άποτέλεσμα έξολόθρευσης και συνεχούς τρομοκρατίας για έναν περίπου αιώνα. Ο βασιλιάς της Γαλλίας που είναι, τολμώ νά πώ, ο ιδεότυπος ενός κοσμοϋ άποκρυσταλλωτή· ο βασιλιάς της Γαλλίας που πραγματοποιήσε τήν πλέον τέλεια έθνική ένότητα, ή όποια ύπήρξε ποτέ· ο βασιλιάς της Γαλλίας, ειδωμένος εκ του σύνεγγυς, έχασε τό κύρος του: τό έθνος που συγκρότησε τόν άναθεμάτισε και, σήμερα, ύπάρχουν μόνο καλλιεργημένα πνεύματα που γνωρίζουν τί άξιζε και τί έκανε. Στή Δυτική Εϋρώπη μόνο έξ αντιδιαστολής γίνονται αισθητοί αυτοί οί μεγάλοι νόμοι της ιστορίας. Στο έγχείρημα του βασιλιά της Γαλλίας, που μέ τόσο θαυμάσιο τρόπο έφερε σε πέρας, κατά ένα μέρος χάρη στην τυραννικότητα του — κατά άλλο μέρος χάρη στή δικαιοσύνη του, πολλές χώρες άπέτυχαν. Υπό τή βασιλεία του Σαιν Έτιέν (1001-1038 μ.Χ.), οί Μαγυάροι και οί Σλάβοι έμειναν τόσο διακριτοί μεταξϋ τους, όσο ήταν πριν όκτακόσια χρόνια. Χωρίς νά άναχωνεύσει τά διάφορα στοιχεία αυτών των περιοχών, ο οίκος των Άψβούργων τά κράτησε διακριτά και συχνά άντιθετικά μεταξϋ τους. Στή Βοημία, τό τσέχοι και τό γερμανικό στοιχείο ξεχωρίζουν όπως τό λάδι και τό νερό μέσα σε ένα ποτήρι. Η τουρκική πολιτική διαχωρισμοϋ των έθνοτήτων άνάλογα μέ τή θρησκεία είχε πολύ σοβαρότερες συνέπειες: κόστισε τήν άποσάθρωση της Άνατολής. Πάρτε μιιά πόλη όπως ή Θεσσαλονίκη ή ή Σμύρνη, και θά βρείτε πέντε ή έξι κοινότητες, που ή καθεμία έχει τίς μήμες της και μεταξύ τους δέν έχουν σχεδόν τίποτα τό κοινό. Όμως, ή ουσία ενός έθνους έγκειται στο ότι όλα τά άτομα έχουν πολλά κοινά πράγματα, καθώς επίσης και ότι όλοι έχουν λησμονήσει πολλά πράγματα. Κανένας Γάλλος πολίτης δέν γνωρίζει άν είναι Βουργουνδός, Άλανός, Βησιγότθος· κάθε Γάλλος πολίτης πρέπει νά έχει λησμονήσει τή νύχτα του Άγίου Βαρθολομαίου, τίς σφαγές στην μεσημβρινή Γαλλία του XIII αιώνα. Δέν ύπάρχουν στην Γαλλία ούτε δέκα οικογένειες που νά μπορούν νά προσκομίσουν άποδείξεις φράγκικης καταγωγής, άν και μιιά τέτοια άπόδειξη θά ήταν ουσιαστική έλλιπής, έξαιτίας των άπειρων άγνωστων διασταυρώσεων που θά μπορούσαν νά διαταράξουν όλα τά συστήματα των όπαδών της γενεαλογίας.

Άρα, τό σύγχρονο έθνος είναι ιστορικό άποτέλεσμα παραγόμενο από σειρά γεγονότων που συγκλίνουν προς τήν ίδια κατεύθυνση. Μερικές φορές ή ένότητα θά πραγματοποιηθεί από μιιά δυναστεία, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας· κάποιες άλλες φορές θά πραγματοποιηθεί από τήν άμεση βούληση των έπαρχιών, όπως συνέβη στην Όλλανδία, τήν Έλβετία, τό Βέλγιο· τέλος, από ένα κάποιο γενικό πνεύμα που, έστω και καθυστερημένα, θά κατανικήσει τίς ιδιορρυθμίες της φεουδαρχίας, όπως στην Ίταλία και τή Γερμανία. Πάντα μιιά βαθιά υπαρκτική πίστη καθοδήγησε αυτούς τούς σχηματισμούς. Οί άρχες, σε τέτοιες περιπτώσεις, άν αδύονται μέσα από τίς πλέον άπρόσμενες έκπληξεις. Στίς ήμέρες μας είδαμε τήν Ίταλία νά ένοποιείται από τίς ήττες της και τήν Τουρκία νά καταστρέφεται από τίς νίκες της. Κάθε ήττα προωθοϋσε τίς υποθέσεις της Ίταλίας· κάθε νίκη συνηγοροϋσε στο νά χάνει ή Τουρκία.

Διότι ή 'Ιταλία είναι έθνος, και ή Τουρκία, εκτός τής Μικράς 'Ασίας, δέν είναι. Στην Γαλλία άνήκει ή δόξα πού, μέ τή Γαλλική 'Επανάσταση, διακήρυξε ότι ένα έθνος υπάρχει μέσα από τον έαυτό του. Δέν πρέπει νά θεωρούμε κακό πού μās μιμούνται. 'Η αρχή τών έθνών είναι δική μας αρχή.

'Αλλά, τότε, τί είναι έθνος; Γιατί ή 'Ολλανδία είναι έθνος, ενώ τό 'Ανόβερο ή τό Μεγάλο Δουκάτο τής Πάρμας δέν είναι; Πώς ή Γαλλία έμμένει στό ότι είναι έθνος, ενώ ή έξουσία πού τό δημιούργησε εξαφανίσθηκε; Πώς ή 'Ελβετία, πού έχει τρεις γλώσσες, δύο θρησκείες, τρεις ή τέσσερις φυλές, είναι έθνος, όταν ή Τσοκάνη, για παράδειγμα, πού είναι τόσο όμοιογενής, δέν είναι; Γιατί ή Αυστρία είναι κράτος και όχι έθνος; Σέ τί διαφέρει ή αρχή τών έθνοτήτων από τήν αρχή τών φυλών; 'Ιδού τά θέματα πάνω στα όποια ένα σκεπτόμενο πνεύμα πρέπει νά εγκύπτει έπιμελώς, για νά ανταποκριθεί στό ρόλο του. Οί υποθέσεις του κόσμου δέν ρυθμίζονται πλέον μέ αυτό του είδους τούς συλλογισμούς· οί έρευνητές, όμως, θέλουν νά εκλογικεύσουν και νά άποσαφηνίσουν τίς συγχύσεις όπου προσκρούουν οί έπιφανειακές προσεγγίσεις.

II

Σύμφωνα μέ όρισμένους θεωρητικούς πολιτικούς, ένα έθνος είναι πριν άπ' όλα μιά δυναστεία, πού άντιπροσωπεύει μιά παλαιά κατάκτηση, κατάκτηση πού στίς αρχές γίνεται άποδεκτή και έπειτα λημονείται από τή μάζα του λαού. Σύμφωνα μέ τούς πολιτικούς για τούς όποιους μιλώ, ή συνομάδωση έπαρχιών πού πραγματοποιείται από μιά δυναστεία, μέ τούς πολέμους της, μέ τούς γάμους της, μέ τίς συνθήκες της.

Είναι άληθές ότι ή πλειοψηφία τών σύγχρονων έθνών δημιουργήθηκε από μιά οίκογένεια φεουδαρχικής προέλευσης, πού κατέκτησε ένα συγκεκριμένο έδαφος και άποτελεσε ένα είδος πυρήνα συγκεντροποίησης. Τά όρια τής Γαλλίας του 1789 δέν είχαν τίποτα τό φυσικό ούτε τό αναγκαίο.

'Η ευρεία ζώνη πού ό βασιλικός οίκος τών Καπέτων πρόσθεσε στην άυστηρή μεθόριο τής Συνθήκης του Βερντέν υπήρξε μιά προσωπική του κατάκτηση. Κατά τήν έποχή πού έγιναν οί ένσωματώσεις, κανένας δέν άσχολούνταν ούτε μέ φυσικά όρια, ούτε μέ τό δίκαιο τών έθνών, ούτε μέ τή δούληση τών έπαρχιών. 'Η ένωση τής 'Αγγλίας, τής 'Ιρλανδίας και τής Σκωτίας υπήρξε έργο μιάς όρισμένης δυναστείας. 'Η 'Ιταλία καθυστέρησε για πολύ νά γίνει έθνος, γιατί ανάμεσα στους πολυάριθμους βασιλικούς οίκους της κανένας, πριν από τον αιώνα μας, δέν κατάφερε νά γίνει κέντρο τής ένότητας. Παράξενη τύχη έφερε ώστε τό σκοτεινό νησί τής Σαρδηνίας, γή όριακά ιταλική, νά λάβει τίτλο βασιλικό. 'Η 'Ολλανδία, πού δημιουργήθηκε από μόνη της χάρι σε μιά πράξη ήρωικής άπόφασης, συνήψε, έντούτες, έναν στενό δεσμό μέ τον οίκο του 'Οράνζ, και θά διέτρεχε σοβαρούς κινδύνους τήν ήμέρα πού αυτή ή ένωση θά άκυρωνόταν.

"Όμως, ένας τέτοιος νόμος είναι άπόλυτος; 'Αναμφίβολα όχι. 'Η 'Ελβετία και οί 'Ηνωμένες Πολιτείες, πού συγκροτήθηκαν μέ διαδοχικές προσθετικές συνενώσεις, δέν διαθέτουν καμιά δυναστική βάση. Δέν θά συζητήσω τό πρόβλημα πού άφορά τή Γαλλία. Θά έπρεπε νά κατέχουμε τό μυστικό του μέλλοντος. 'Ας πούμε μόνο ότι αυτή ή μεγάλη γαλλική βασιλεία υπήρξε τόσο άκραία έθνική, ώστε, τήν έπομένη τής πτώσης της, τό έθνος κατόρθωσε νά συγκροτηθεί χωρίς αυτήν. Κι έπειτα, τον ΧVΙΙΙ αιώνα, άλλαξαν τά πάντα. 'Ο άνθρωπος, μετά από αιώνες ταπεινώσης, επανήλθε στό αρχαίο πνεύμα, στον αυτοσεβασμό του, στην ιδέα τών δικαιωμάτων του. Οί λέξεις πατριδα και πολίτης επανέκκτησαν τό νόημά τους. 'Ετσι κατόρθωσε νά εκπληρωθεί τό πλέον μεγάλο τόλμημα στην ιστορία, έπιχείρηση πού μπορούμε νά τή συγκρίνουμε μέ ό, τι θά σήμαινε για τή φυσιολογία ή απόπειρα ν' άποκατασταθεί ένα σώμα στην πρώτη του ταυτότητα, άν του έλχε άφαιρεθεί τό μυαλό και ή καρδιά.

"Αρα, πρέπει νά γίνει παραδεκτό ότι ένα έθνος μπορεί νά υπάρχει χωρίς δυναστική αρχή, και έπιπλέον ότι έθνη πού συγκροτήθηκαν από δυναστείες μπορούν νά τίς άπόχωρισθούν χωρίς αυτά νά πάψουν νά υπάρχουν. 'Η παλαιά αρχή πού παίρνει υπόψη μόνο τό δίκαιο τών πριγκίπων δέν πρέπει στό έξής νά διατηρείται: εκτός από τό δυναστικό δίκαιο, υπάρχει και τό έθνικό δίκαιο. Σέ ποίο κριτήριο μπορεί νά θεμελιωθεί αυτό τό έθνικό δίκαιο; Μέ ποίο σήμα νά αναγνωρισθεί; 'Από ποίο άπτό γεγονός άπορρέει;

I. 'Από τή φυλή, λέγουν πολλοί μέ αρκετή σιγουριά.

Οί έπιφανειακές διαιρέσεις τής φεουδαρχίας, οί δυναστικοί γάμοι, τά συνέδρια τών διπλωματών, είναι ξεπερασμένα. Αυτό πού παραμένει άυστηρό και σταθερό, λέγουν, είναι ή φυλή τών πληθυσμών. 'Ιδού αυτό πού συγκροτεί ένα δίκαιο, μιά νομιμότητα. Για παράδειγμα, ή γερμανική οίκογένεια, σύμφωνα μέ τή θεωρία πού εκθέτω, έχει τό δικαίωμα νά επανενσωματώσει τά διασκορπισμένα μέλη του γερμανισμού, έστω και άν αυτά τά μέλη δέν τό έπιζητούν. Τό δικαίωμα του γερμανισμού σε μιά όποιαδήποτε έπαρχία είναι ισχυρότερο από τό δικαίωμα τών κατοίκων αυτής τής έπαρχίας πάνω στους έαυτούς τους. 'Ετσι, δημιουργείται ένα είδος πρωταρχικού δικαίου, άνάλογον μέ αυτό του έλέω Θεού δικαίου τών βασιλέων· ή αρχή τών έθνών υποκαθίσταται από αυτή τής έθνογραφίας. 'Εδώ, υπάρχει ένα πολύ μεγάλο σφάλμα πού άν κυριαρχούσε, ό ευρωπαϊκός πολιτισμός θά έβγαине χαμένος. "Όσο ή αρχή τών έθνών είναι ακριβής και νόμιμη, τόσο ή αρχή του πρωταρχικού δικαίου τών φυλών είναι στενή και συνιστά σοβαρότατο κίνδυνο για τήν πραγματική πρόοδο.

Στή πατρίδα τής αρχαίας πόλης γνωρίζουμε ότι ή έννοια τής φυλής είχε μιά πρώτη τάξεως σημασία. 'Η φυλετική συνομάδωση και ή πόλη ήταν επέκταση τής οίκογένειας. Στή Σπάρτη, στην 'Αθήνα, όλοι οί πολίτες ήταν σε διαφορετικά επίπεδα συγγενείας, περισσότερο ή λιγότερο κοντινοί. Δέν συνέβαινε τό ίδιο και μέ τίς φυλές του 'Ισραήλ, όπως και μέ τά άραδικά φύλα. 'Από τήν 'Αθήνα, τή Σπάρτη και τήν ισραηλιτική φυλή άς μεταφερθούμε στη Ρωμαϊκή Αύτοκρατορία. 'Η κατάσταση είναι έντελώς διαφορετική. Αυτή ή μεγάλη συνάθροιση πόλεων και έπαρχιών άπόλυτα διαφορετικών, πού αρχικά δημιουργήθηκε μέ τή βία και έπειτα διατηρήθηκε από συμφέρον, έπιφέρει στην ιδέα τής φυλής τό πιο άποφασιστικό χτύπημα. 'Ο χρι-

στιανισμός, μέ τόν οίκουμενικό καί απόλυτο χαρακτήρα του, εργάζεται ακόμα πιό αποτελεσματικά πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση. Συνάπτει μέ τή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μία δομική συμμαχία, καί, μέσα ἀπό αὐτούς τούς δύο ἀσύγκριτους ἐνοποιητικούς παράγοντες, τό ἐθνογραφικό αἶτιο παραμερίζεται ἀπό τή διακυβέρνηση τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων γιά αἰῶνες.

Παρά τά φαινόμενα, ἡ εἰσβολή τῶν βαρβάρων ὑπῆρξε ἕνα ἐπιπλέον δῆμα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Οἱ κατατμήσεις τῶν βαρβαρικῶν βασιλείων δέν ἔχουν νά κάνουν μέ τήν ἐθνογραφία· διευθετοῦνται δυναμικά ἢ ἐξαιτίας τῶν ἰδιορρυθμῶν τῶν εἰσβολῶν. Γι' αὐτούς ἡ φυλή τῶν πληθυσμῶν πού ὑπέτασαν ἦταν τό πλέον ἀδιάφορο πράγμα. Ὁ Καρλομάγνος ἔκανε ἐκ νέου μέ τόν τρόπο του αὐτό πού ἤδη εἶχε κάνει ἡ Ρώμη: μία ἐνιαία Αυτοκρατορία πού τήν ἀποτελοῦσαν οἱ πλέον διαφορετικές φυλές· οἱ συντάκτες τῆς Συνθήκης τοῦ Βερντέν, σύροντας ἀδιατάρακτα τίς δύο μεγάλες τους γραμμές ἀπό τό βορρᾶ στό νότο, δέν εἶχαν τήν παραμικρή φροντίδα γιά τή φυλή τῶν ἀνθρώπων πού θρῖσκονταν δεξιά ἢ ἀριστερά. Οἱ συνοριακές μετατοπίσεις οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦνται τήν περίοδο πού ἔπεται τοῦ Μεσαίωνα θρῖσκονταν καί αὐτές ἔξω ἀπό κάθε ἐθνογραφική φροντίδα. Ἄν ἡ ἀκολουθούμενη ἀπό τόν βασιλικό οἶκο τοῦ Καπέτου πολιτική κατέληξε νά συγκεντρώσει λίγο πολύ, ὑπό τό ὄνομα Γαλλία, ὅλα τά ἐδάφη τῆς παλαιᾶς Γαλατίας, αὐτό δέν ὀφείλεται στήν τάση πού εἶχαν ἐκδηλώσει αὐτές οἱ χώρες νά ἐνσωματωθοῦν μέ τούς ὁμογενεῖς τους. Ἡ Ντωφίν, ἡ Μπρές, ἡ Προβηγκία δέν θυμοῦνται πλέον καμιά κοινή καταγωγή. Κάθε γαλατική συνείδηση εἶχε χαθεῖ ἤδη ἀπό τόν ΙΙ αἰῶνα τῆς ἐποχῆς μας, καί μόνο ἐξαιτίας ἐνός γνωστικοῦ ἐνδιαφέροντος, πού ἐκδηλώνεται στίς ἡμέρες μας, ξαναδρέθηκε ἀναδρομικά ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ γαλατικοῦ χαρακτήρα.

Ἄρα, ὁ ἐθνογραφικός παράγοντας δέν ἔπαιξε κανένα ρόλο στή συγκρότηση τῶν σύγχρονων ἐθνῶν. Ἡ Γαλλία εἶναι κέλτικη, ἰβηρική, γερμανική. Ἡ Γερμανία εἶναι γερμανική, κέλτικη καί σλάβικη. Ἡ Ἰταλία εἶναι ἡ χώρα ὅπου ἡ ἐθνογραφία στέκεται ἐντελῶς ἀμήχανη. Γαλάτες, Ἑτροῦσκοι, Πελαγοί, Ἕλληνες, γιά νά μή μιλήσουμε γιά πολλά ἄλλα στοιχεῖα, διασταυρώνονται σέ ἕνα ἀξεδιάλυτο μείγμα. Τά βρετανικά νησιά, στό σύνολό τους, παρουσιάζουν ἕνα μείγμα κέλτικου καί γερμανικοῦ αἵματος, οἱ ἀναλογίες τοῦ ὁποῖου εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά προσδιορισθοῦν.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει καθαρή φυλή καί ὅτι θεωρώντας τήν ἐθνογραφική ἀνάλυση ὡς δάθρο τῆς πολιτικῆς σημαίνει νά συνδέεις τήν τελευταία μέ μία χίμαιρα. Οἱ πιό εὐγενεῖς χώρες, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία, ἡ Ἰταλία, εἶναι αὐτές ὅπου τό αἷμα εἶναι περισσότερο ἀναμειγμένο. Ἄπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ Γερμανία ἀποτελεῖ ἐξαιρεση. Ἐἶναι καθαρή γερμανική χώρα; Τί ψευδαίσθηση! Ὅλος ὁ νότος εἶναι γαλατικός. Ὅλη ἡ ἀνατολή, πέρα ἀπό τόν Ἑλβα, εἶναι σλάβικη. Καί τό μέρη πού διατείνονται ὅτι εἶναι πραγματικῶς καθαρά, εἶναι πράγματι; Ἐδῶ ἀγγίζουμε ἕνα ἀπό τά προβλήματα γιά τά ὁποῖα εἶναι πολύ σημαντικό νά κατατεθοῦν ἰδέες ξεκάθαρες καί νά προληφθοῦν οἱ παρανοήσεις.

Οἱ συζητήσεις γιά τίς φυλές εἶναι ἀτέλειωτες, γιατί ἡ λέξη φυλή ἔχει ἐκληφθεῖ ἀπό τούς φιλόλογους ἱστορικούς καί ἀπό τούς φυσιολόγους ἀνθρωπολόγους ὑπό δύο ἐντελῶς διαφορετικές ἐννοιες. Γιά τούς ἀνθρωπολόγους, ἔχει τό ἴδιο νόημα πού ἔχει καί στή ζωολογία· δείχνει μία πραγματική γενεαλογία, μία συγγένεια αἵματος. Ὅμως, ἡ μελέτη τῶν γλωσσῶν καί τῆς ἱστορίας δέν ὀδηγεῖ στίς ἴδιες διαιρέσεις μέ αὐτές τῆς φυσιολογίας. Οἱ λέξεις βραχυκέφαλοι καί δολιχοκέφαλοι δέν ἔχουν θέση στήν ἱστορία καί στή φιλολογία. Στήν ἀνθρώπινη ὁμάδα πού δημιουργήσε τίς γλώσσες καί τήν ἄρια γενεαλογία ὑπῆρχαν ἤδη βραχυκέφαλοι καί δολιχοκέφαλοι. Τό ἴδιο συνέβαινε καί στήν πρωτόγονη ὁμάδα πού δημιούργησε τίς λεγόμενες σημιτικές γλώσσες καί θεσμούς. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ζωολογικές ἀφετηρίες τῆς ἀνθρωπότητας προηγούνται κατὰ πολύ τῶν μορφωτικῶν, πολιτισμικῶν καί γλωσσικῶν ἀφετηριῶν. Ἡ ἄρια, ἡ σημιτική καί ἡ τουρανική πρωτόγονη ὁμάδα δέν διέθεταν καμιά φυσιολογική ἐνότητα. Οἱ συνομαδώσεις αὐτές εἶναι ἱστορικά γεγονότα πού ἔλαβαν χώρα σέ μία κάποια ἐποχή, ἄς ποῦμε πρὶν δεκαπέντε ἢ ἑκοσι χιλιάδες χρόνια, ἐνῶ ἡ ζωολογική προέλευση τῆς ἀνθρωπότητας χάνεται στό ἀπέραντο σκότος. Αὐτό πού φιλοσοφικά καί ἱστορικά ἀποκαλεῖται γερμανική φυλή εἶναι σίγουρα μία ἀρκετά διακριτή οἰκογένεια τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Πρόκειται, ὅμως, γιά οἰκογένεια μέ τήν ἀνθρωπολογική ἐννοια τοῦ ὄρου; Ἀσφαλέστατα ὄχι. Ἡ ἐμφάνιση τῆς γερμανικῆς ἀτομικότητας στήν ἱστορία γίνεται λίγους αἰῶνες πρὶν τόν Ἰησοῦ Χριστό.

Προφανῶς, οἱ Γερμανοί δέν ξεπήδησαν αὐτή τήν ἐποχή ἀπό αὐτή τή γῆ. Πρὶν ἀπ' αὐτό, συγχωνευμένοι μέ τούς Σλάβους μέσα στή μεγάλη ἀδιαφοροποίητη μάζα τῶν Σκυθῶν, δέν εἶχαν τήν ξεχωριστή τους ἀτομικότητα. Ἐνας Ἀγγλος εἶναι ἕνας προσδιορισμένος τύπος στό σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας. Ἐτσι, ὁ τύπος πού πολύ ἐσφαλμένα ἀποκαλεῖται ἀγγλοσαξωνική φυλή δέν εἶναι οὔτε ὁ Βρετόνος τῆς ἐποχῆς τοῦ Καίσαρα, οὔτε ὁ Ἀγγλοσάξωνας τοῦ Χένγκιστ, οὔτε ὁ Δανός τοῦ Κνουτ, οὔτε ὁ Νορμανδός τοῦ Γουλιέλμου τοῦ Κατακτητῆ· εἶναι ἡ ἀπόρροια ὅλων αὐτῶν. Ὁ Γάλλος δέν εἶναι οὔτε Γαλάτης, οὔτε Φράγκος, οὔτε Βουργουνδός. Εἶναι αὐτό πού προῆλθε ἀπό τό μεγάλο καζάνι ὅπου, ὑπό τήν προεδρία τοῦ βασιλιά τῆς Γαλλίας, ζυμώθηκαν μαζί τά πιό διαφορετικά στοιχεῖα. Ἐνας κάτοικος τοῦ Τζέρσεϋ ἢ τοῦ Γκουέρνεσεϋ σέ τίποτα δέν διαφέρει, ἀπό τήν ἀποψη τῆς προέλευσός του, ἀπό τόν νορμανδικό πληθυσμό τῆς διπλανῆς πλευρᾶς. Κατά τόν ΧΙ αἰῶνα, ἀκόμα καί τό ὀξυδερκέστερο μάτι δέν θά κατόρθωνε νά διακρίνει τήν παραμικρή διαφορὰ στούς κατοίκους τῶν δύο πλευρῶν τῆς Μάγχης. Ἀσήμαντες περιστάσεις ἔκαναν ὥστε ὁ Φίλιππος - Αὐγούστος (1180-1223 μ.Χ.) νά μήν καταλάβει αὐτά τά νησιά μαζί μέ τήν ὑπόλοιπη Νορμανδία. Οἱ πληθυσμοί, χωρισμένοι οἱ μὲν ἀπό τούς δέ γιά ἑπτακόσια χρόνια, κατέληξαν ὄχι μόνο νά γίνουν ξένοι, ἀλλά καί πλήρως ἀνόμοιοι μεταξύ τους. Ἄρα, ἡ φυλή, ὅπως ἐμεῖς οἱ ἱστορικοί τήν ἐννοοῦμε, εἶναι κάτι πού φτιάχεται καί ξαναφτιάχεται. Γιά τόν ἐπιστήμονα πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἡ μελέτη τῆς φυλῆς εἶναι κεφαλαίωδους σημασίας. Δέν ἔχει ἐφαρμογή, ὅμως, στήν πολιτική. Ἡ ἐνστικτώδης συνείδηση πού κυριάρχησε στήν κατασκευή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χάρτη δέν ὑπολόγισε καθόλου τόν πα-

ράγοντα φυλή, και τὰ πρῶτα ἔθνη τῆς Εὐρώπης εἶναι οὐσιαστικά ἔθνη μὲ ἀναμειγμένο αἷμα.

Ἄρα, τὸ θέμα τῆς φυλῆς, κεφαλαῖωδες στὴν ἀρχή, βαθμηδόν χάνει τὴ σημασία του. Ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τὴ ζωολογία. Ἡ φυλὴ δὲν εἶναι τὸ πᾶν, ὅπως εἶναι στὰ τρωκτικά καὶ στὰ αἰλουροειδῆ, καὶ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ψηλαφοῦμε τὰ κρανία τῶν ἀνθρώπων, ἔπειτα νὰ τοὺς ἀρπάζουμε ἀπὸ τὸ λαμὸ λέγοντάς τους: «Εἶσαι αἷμα μας· μᾶς ἀνήκεις!». Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικά, ὑπάρχει τὸ λογικὸ, ἡ δικαιοσύνη, τὸ ἀληθινὸ, τὸ ὠραῖο, πού εἶναι τὰ ἴδια γιὰ ὅλους. Ἡ ἀσκηση αὐτῆς τῆς ἐθνογραφικῆς πολιτικῆς δὲν διασφαλίζει τίποτα. Σήμερα τὴ χρησιμοποιεῖτε ἐναντίον ἄλλων· ἔπειτα τὴ βλέπετε νὰ στρέφεται ἐναντίον σας. Ἄραγε εἶναι σίγουρο ὅτι οἱ Γερμανοί, πού ὕψωσαν τόσο ψηλά τὴ σημαία τῆς ἐθνογραφίας, δὲν θὰ δοῦν τοὺς Σλάβους νὰ ἔλθουν, μὲ τὴ σειρά τους, νὰ ἀναλύσουν τὰ δνόματα τῶν χωριῶν τῆς Σαξωνίας καὶ τῆς Λουθακίας, νὰ ἀναζητήσουν τὰ ἴχνη τῶν Βίλτζ καὶ τῶν Ὀμποτριτῶν, νὰ ζητήσουν ἐξηγήσεις γιὰ τὶς σφαγές καὶ τὶς μαζικὲς ἀγοραπωλησιές πού οἱ Ὅθωνες ἐπέβαλαν στοὺς προγόνους τους; Εἶναι καλὸ γιὰ ὅλους νὰ μάθουν νὰ λησμονοῦν.

Ἄγαπῶ πολὺ τὴν ἐθνογραφία· εἶναι ἐπιστὴμὴ σπάνιου ἐνδιαφέροντος· ὅμως, ὅπως τὴ θέλω ἐλεύθερη, τὴ θέλω χωρὶς πολιτικὴ ἐφαρμογή. Στὴν ἐθνογραφία, ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς σπουδές, τὰ συστήματα ἀλλάζουν· εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς προόδου. Τὰ σύνορα τῶν κρατῶν θὰ ἀκολουθοῦν τὶς διακυμάνσεις τῆς ἐπιστῆμης. Ὁ πατριωτισμὸς θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ μιά περισσότερο ἢ λιγότερο παράδοξη ἔκθεση: «Σφάλλετε· χύνετε τὸ αἷμα σας γιὰ ποιὸ σκοπὸ; Πιστεύετε ὅτι εἴσθε Κέλτες; ὄχι, εἴσθε Γερμανοί». Ἐπειτα, μετὰ ἀπὸ δέκα χρόνια, θὰ ἔλθουν νὰ σᾶς ποῦν ὅτι εἴσθε Σλάβοι. Γιὰ νὰ μὴν διαφθαρεῖ ἡ ἐπιστὴμὴ, ἄς ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐρευνήσουμε μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις αὐτὰ τὰ προβλήματα, ὅπου διαπλέκονται τόσα συμφέροντα.

Ἄς εἴσθε σίγουροι ὅτι ἂν ἐπιφορτίσουμε τὴν ἐπιστὴμὴ νὰ δώσει στοιχεῖα στὴ διπλωματία, θὰ τὴν συλλαμβάνουμε ἐπ' αὐτοφόρῳ νὰ διαπράττει ἐγκλήματα σκοπιμότητας. Ἡ ἐπιστὴμὴ ὅμως ἔχει ἄλλα νὰ κάνει: ἀπλῶς, ἄς τῆς ζητᾶμε τὴν ἀλήθεια.

II. Αὐτὸ πού μόλις εἶπαμε γιὰ τὴ φυλὴ, πρέπει νὰ τὸ ποῦμε καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα. Ἡ γλῶσσα προσκαλεῖ σὲ ἔνωση· δὲν τὴν ἐξα-

ναγκάζει. Οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἡ Ἀγγλία, ἡ Λατινικὴ Ἀμερική καὶ ἡ Ἰσπανία ὁμιλοῦν τὴν ἴδια γλῶσσα ἀλλὰ δὲν σχηματίζουν τὸ ἴδιο ἔθνος. Ἀντίθετα, ἡ Ἑλβετία, πού τόσο καλά ἔλυσε τὰ προβλήματα τῆς συγκρότησής της στηριζόμενῃ στὴ συγκατάθεση τῶν διαφορετικῶν τμημάτων της, ἀριθμῆται τρεῖς ἢ τέσσερις γλώσσες. Στόν ἀνθρώπο ὑπάρχει κάτι ἀνώτερο ἀπὸ τὴ γλῶσσα: ἡ βούληση. Ἡ βούληση τῆς Ἑλβετίας νὰ εἶναι ἐνωμένη, παρ' ὅλη τὴν ποικιλία τῶν γλωσσικῶν ἰδιωματισμῶν της, εἶναι ἓνα πολὺ πιὸ σημαντικό γεγονός ἀπὸ μιά ὁμοιομορφία πού συχνά κατακτᾶται μέσα ἀπὸ μιά ταπεινὴ διαδικασίαν.

Τμητικὸ γεγονός γιὰ τὴ Γαλλία εἶναι ὅτι ποτέ δὲν ἀναζητήσε νὰ κατακτήσει τὴν ἐνότητα τῆς γλώσσας μὲ κατασταλτικὰ μέσα. Δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε τὰ ἴδια αἰσθήματα καὶ τὶς ἴδιες σκέψεις, νὰ ἀγαπᾶμε τὰ ἴδια πράγματα σὲ διαφορετικὲς γλώσσες; Λέγαμε πρὶν λίγο πόσο ἀπαράδεκτο θὰ ἦταν ἂν ἡ διεθνῆς πολιτικὴ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἐθνογραφία. Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε ἂν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ φιλολογία. Ἄς ἀφήσουμε σὲ αὐτὲς τὶς ἐνδιαφέρουσες σπουδὲς καθολικὴ ἐλευθερία στὶς συζητήσεις τους· ἄς μὴν τὶς ἀναμειγνύουμε μὲ ὅ,τι θὰ ἀλλοτριῶνε τὴν εὐκρίνειάν τους. Ἡ πολιτικὴ σημασία πού ἀποδίδουμε στὶς γλώσσες ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τὶς θεωροῦμε φυλετικά σημάδια. Τίποτα τὸ πιὸ ἐσφαλμένο. Ὁ Πρωῶσος, πού μιλᾷ μόνο γερμανικά, πρὶν μερικὸς αἰῶνες μιλοῦσε σλαδικά· στὴν Οὐαλία μιλοῦν ἀγγλικά· ἡ Γαλατία καὶ ἡ Ἰσπανία ὁμιλοῦν τὸ πρωτόγονο ἰδιῶμα τῆς λατινικῆς πόλης Albe la Longue· ἡ Αἴγυπτος μιλᾷ ἀραβικά· τὰ παραδείγματα εἶναι ἀναρίθμητα. Ἀκόμα καὶ στὶς ἀπαρχές, ἡ γλωσσικὴ ὁμοιότητα δὲν παραπέμπει σὲ φυλετικὴ ὁμοιότητα. Ἄς πάρουμε τὴν πρωτοῦρα ἢ τὴν πρωτοσημιτικὴ φυλὴ· ἐδῶ ὑπῆρχαν σκλάβοι, πού μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα μὲ τὰ ἀφεντικά τους, μολονότι ὁ σκλάβος ἦταν τότε ἀρκετὰ συχνά διαφορετικῆς φυλῆς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἀφεντικῆς του. Ἄς τὸ ἐπαναλάβουμε: αὐτὲς οἱ διαιρέσεις τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν, σημιτικῶν καὶ ἄλλων γλωσσῶν, πού μὲ τὴν θαυμαστὴ δξύτητα διακρίνει ἡ συγκριτικὴ φιλολογία, δὲν συμπέττον μὲ τὶς διαιρέσεις τῆς ἀνθρωπολογίας. Οἱ γλώσσες εἶναι ἱστορικοὶ σχηματισμοί, πού δείχνουν λίγα πράγματα γιὰ τὸ αἷμα ἐκείνων πού τὶς ὁμιλοῦν καὶ οἱ ὅποῖες, σὲ κάθε περίπτωση, δὲν μποροῦν νὰ ἀλυσοδέσουν τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία, ὅταν πρόκειται νὰ προσδιορισθεῖ ἡ οἰκογένεια μὲ τὴν ὁποία κάποιος ἐνώνεται μπροστὰ στὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο.

Ἄν θεωρήσουμε ὡς ἀποκλειστικὸ κριτήριον τὴ γλῶσσα ἢ ἀποδώσουμε τόσο μεγάλη προσοχὴ στὴ φυλὴ, ἐμπεριέχει κινδύνους καὶ ἀπαράδεκτα. Ὅταν τὴν τονίζουμε ὑπερβολικά, ἐγκλωβιζομαστε σ' ἓνα προσδιορισμένο πολιτικὸ πλαίσιο, θεωρούμε ἔθνος· περιοριζόμαστε, φυλακίζομαστε. Ἐγκαταλείψουμε τὸν ἐλεύθερο ἀέρα πού ἀναπνέουμε στό τεράστιο πεδίο τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰ νὰ κλειστοῦμε στό κλειστὸ κόσμον τῶν συμπατριωτῶν. Δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ χειρότερο γιὰ τὸ πνεῦμα· τίποτα τὸ πιὸ λυπηρὸ γιὰ τὸν πολιτισμὸ. Ἄς μὴν ἐγκαταλείψουμε τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι μιά λογικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπαρξὴ πρὶν ἐγκλωβιστεῖ στὴ μίαν ἢ στὴν ἄλλη γλῶσσα, πρὶν γίνῃ μέλος τῆς μίαν ἢ τῆς ἄλλης φυλῆς, τῆς μίαν ἢ τῆς ἄλλης κουλτούρας. Πρὶν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, τὴ γερμανικὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ κουλτούρα, ὑπάρχει ἡ ἀνθρώπινη κουλτούρα. Δεῖτε τοὺς μεγάλους ἄνδρες τῆς Ἀναγέννησης· δὲν ἦταν οὔτε Γάλλοι οὔτε Ἴταλοὶ οὔτε Γερμανοί. Ξαναβρῆκαν, ἐπικοινωνώντας μὲ τὴν ἀρχαιότητα, τὸ μυστικὸ τῆς πραγματικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, καὶ τοῦ ἀφιερῶθηκαν ψυχῇ τε καὶ σώματι. Πόσο ὀρθὰ ἐπραξαν!

III. Ἄλλὰ καὶ ἡ θρησκεία δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει μιά ἐπαρκὴ βάση γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς σύγχρονης ἐθνότητος. Στὴν ἀρχή, ἡ θρησκεία εἶχε νὰ κάνει μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας. Ἡ κοινωνικὴ ὁμάδα ἀποτελοῦσε προέκταση τῆς οἰκογένειας. Ἡ θρησκεία, οἱ τελετουργίες ἦταν οἰκογενειακὲς τελετουργίες. Ἡ θρησκεία τῆς Ἀθήνας ἦταν ἡ λατρεία τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας, τῶν μυθικῶν τῆς θεμελιωτῶν, τῶν νό-

μων της, τῶν ἐθίμων της. Δέν ἐμπεριεῖχε καμιά δογματική θεολογία. Αὐτή ἡ θρησκεία ἦταν, μέ τήν ἰσχυρή ἐννοια τοῦ ὄρου, κρατική θρησκεία. Ἄν κάποιος τήν ἀρνιόταν δέν ἦταν Ἀθηναῖος. Κατά δάθος ἦταν ἡ λατρεία τῆς προσωποποιημένης Ἀκρόπολης. Τό νά ὀρκίζεται κάποιος στό βωμό τοῦ ἱεροῦ βράχου ἰσοδυναμοῦσε μέ τόν ὄρκο γιά τόν ὑπέρ πατρίδος θάνατο. Αὐτή ἡ θρησκεία ἰσοδυναμεῖ σήμερα μέ τήν κληρωτή στρατιωτική θητεία ἢ μέ τή λατρεία τῆς σημαίας. Ἡ ἀρνηση συμμετοχῆς σέ μιὰ τέτοια λατρεία θά ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀρνηση τῆς στρατιωτικῆς θητείας στίς σύγχρονες κοινωνίες μας. Θά σήμαινε ὅτι κάποιος δέν ἦταν Ἀθηναῖος. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, εἶναι φανερό ὅτι μιὰ τέτοια λατρεία δέν εἶχε νόημα γιά κάποιον πού δέν ἦταν Ἀθηναῖος· ἐπίσης, δέν ἦταν νοητός ὁ προσηλυτισμός ὡστε νά ἐξαναγκασθοῦν οἱ ξένοι νά τήν ἀποδεχθοῦν. Οἱ σκλάβοι τῆς Ἀθήνας δέν συμμετείχαν στή λατρεία τῶν Ἀθηναίων. Τό ἴδιο συνέβαινε καί σέ κάποιες μικρές δημοκρατίες τοῦ Μεσαίωνα. Δέν ἦταν κάποιος καλός Βενετός, ἂν δέν ὀρκιζόταν στόν ἅγιο Μάρκο· ὅπως δέν ἦταν καί καλός Ἀμαλφιτίνος ὅποιος δέν ἔθετε τόν ἅγιο Ἀνδρέα πάνω ἀπό ὄλους τοῦς ἁγίους τοῦ Παραδείσου. Σ' αὐτές τίς μικρές κοινωνίες, αὐτό πού ἀργότερα μετεξελίχθηκε σέ δίωξη καί τυραννία, ἦταν νόμιμο καί μέ λιγότερες συνέπειες ἀπ' ὅσες ἔχει τό γεγονός ὅτι ἐμεῖς σήμερα εὐχόμαστε στή γιορτή τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας καί τοῦ ἀπευθύνουμε εὐχές τήν πρώτη ἡμέρα τοῦ χρόνου.

Ἄν, τι ἦταν ἀληθινό στή Σπάρτη καί στήν Ἀθήνα, δέν ἴσχυε στά βασίλεια πού προήλθαν ἀπό τήν κατάκτηση τοῦ Ἀλεξάνδρου, καθῶς καί στή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία. Οἱ διωγμοί τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Ἐπιφανοῦς (175-163 π.Χ.) μέ στόχο νά ὀδηγήσει τήν Ἀνατολή στή λατρεία τοῦ Ὀλύμπιου Δία, οἱ διωγμοί τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας γιά νά διατηρήσει μιὰ ὑποτιθέμενη κρατική θρησκεία ἦταν λάθος, ἐργλημα, πραγματική ἀνοησία. Στίς ἡμέρες μας, ἡ κατάσταση εἶναι πλήρως ἀποσαφηνισμένη. Δέν ὑπάρχουν πλέον μάζες πού νά πιστεύουν μέ ἕναν ὁμοίμορφο τρόπο. Καθένας πιστεύει μέ τόν τρόπο του, ὅ, τι μπορεῖ, ὅπως θέλει. Δέν ὑπάρχει πλέον κρατική θρησκεία· μπορεῖ νά εἶναι κανεῖς Γάλλος, Ἀγγλος, Γερμανός, ὄντας καθολικός, προτεστάντης, ἰσραηλίτης, ἢ μή συμμετέχοντας σέ καμιά λατρεία. Ἡ θρησκεία ἐγινε ἀτομική ὑπόθεση· ἀφορᾷ τή συνείδηση τοῦ καθένα. Ἡ διαίρεση τῶν ἐθνῶν σέ καθολικά καί προτεσταντικά δέν ὑπάρχει πλέον. Ἡ θρησκεία, πού πρὶν πενήντα δύο χρόνια ἦταν βασικό στοιχείο γιά τή συγκρότηση τοῦ Βελγίου, διατηρεῖ ὅλη τή σημασία της μόνο στή βαθύτερη συνείδηση τοῦ καθένα. Ἐπαψε, ὅμως, ὀλοκληρωτικά ν' ἀποτελεῖ λόγο χάραξης τῶν συνόρων μεταξύ τῶν λαῶν.

IV. Σίγουρα ἡ κοινότητα συμφερόντων ἀποτελεῖ ἕναν ἰσχυρό δεσμό ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ἐντούτοις, τά συμφέροντα ἀρκοῦν γιά νά δημιουργηθεῖ ἔθνος; Δέν τό νομίζω. Ἡ κοινότητα συμφερόντων δημιουργεῖ ἐμπορικές συνθήκες. Στήν ἐθνότητα ὑπάρχει μιὰ συναισθηματική πλευρά· εἶναι, ταυτόχρονα, σῶμα καί ψυχή· ἕνα *Zollverein* δέν εἶναι πατρίδα.

V. Ἡ γεωγραφία, αὐτό πού ἀποκαλεῖται τά φυσικά σύνορα, σίγουρα κατέχει σημαντικό μέρος στή διαίρεση τῶν ἐθνῶν. Ἡ γεωγραφία εἶναι ἕνας οὐσιαστικός παράγοντας τῆς ἱστορίας. Τά ποτάμια μετέφεραν τίς φυλές· τά βουνά τίς σταματοῦσαν. Τά πρῶτα ἐννόησαν τίς ἱστορικές μετακινήσεις, τά δεύτερα τίς περιορίσαν. Θά μπορούσαμε, ὅμως, νά ποῦμε, ὅπως κάποιος πιστεύουν, ὅτι τά ὄρια ἐνός ἔθνους εἶναι ἐγγεγραμμένα στό χάρτη καί ὅτι τό τάδε ἔθνος ἔχει τό δικαίωμα νά σφετερίζεται ὅ, τι τοῦ εἶναι ἀναγκαῖο γιά νά ἐπεκταθεῖ σέ κάποιες περιοχές, γιά νά συμπεριλάβει ἕνα βουνό, ἕνα ποτάμι, στό ὁποῖο ἀποδίδουμε μιὰ ἰδιότητα ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμένη; Δέν νομίζω ὅτι ὑπάρχει πιά αὐθαίρετο καί καταστρεπτικό δόγμα. Μέ αὐτό ἐπικυρώνεται κάθε εἶδος βία. Καί, κατ' ἀρχήν, εἶναι τά βουνά ἢ τά ποτάμια πού διαμορφώνουν τά ὑποτιθέμενα φυσικά σύνορα; Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τά βουνά χωρίζουν κι ὅτι

τά ποτάμια μᾶλλον ἐνώνουν. Δέν διαχωρίζουν, ὅμως, ὅλα τά βουνά καί κράτη. Ποιά εἶναι αὐτά πού χωρίζουν καί αὐτά πού δέν χωρίζουν; Ἀπό τήν Μπιαρίτζ ὡς τήν Τορνέα, δέν ὑπάρχει ὀφθάλμιος ποταμοῦ πού νά ἔχει, περισσότερο ἀπό μιὰ ἄλλη, συνοριακό χαρακτήρα. Ἄν ἡ ἱστορία τό εἶχε θελήσει, ὁ Λουάρ, ὁ Σηκουάνας, ὁ Μέζ, ὁ Ἐλδασ, ὁ Ὀντέρ θά εἶχαν, ὅπως ὁ Ρήνος, αὐτό τό χαρακτήρα τοῦ φυσικοῦ συνόρου πού συνέβαλε σέ τόσες παραδιάσεις τοῦ θεμελιώδους δικαίου, δηλαδή τοῦ δικαίου πού ἐκφράζει τή βούληση τῶν ἀνθρώπων. Ὁμιλοῦν γιά στρατηγικούς λόγους. Τίποτα δέν εἶναι ἀπόλυτο· εἶναι σαφές ὅτι ἀρκετές παραχωρήσεις πρέπει νά γίνουν στήν ἀναγκαιότητα. Δέν πρέπει, ὅμως, αὐτές οἱ παραχωρήσεις νά πάνε ἀρκετά μακριά. Διαφορετικά, ὅλος ὁ κόσμος θά διακηρύξει τά στρατιωτικά του συμφέροντα καί αὐτό θά ὀδηγήσει σέ ἕναν πόλεμο χωρίς τέλος. Ὁχι, οὔτε ἡ γῆ, ὅπως οὔτε καί ἡ φυλή, φτιάχνει τό ἔθνος. Ἡ γῆ προσφέρει τό ὑπόστρωμα, τό πεδίο τοῦ ἀγῶνα καί τῆς ἐργασίας· ὁ ἄνθρωπος προσφέρει τήν ψυχή. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό πᾶν μέσα στό σχηματισμό αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ πράγματος πού ἀποκαλεῖται λαός. Κανένα ὑλικό στοιχείο δέν ἀρκεῖ.

Ἐθνος εἶναι μιὰ πνευματική ἀρχή, πού ἀπορρέει ἀπό βαθιές περιπλοκές τῆς ἱστορίας, μιὰ πνευματική οἰκογένεια, ὄχι μιὰ ομάδα προσδιορισμένη ἀπό τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους.

Εἶδαμε τί δέν ἐπαρκεῖ γιά τή δημιουργία μιᾶς τέτοιας πνευματικῆς ἀρχῆς· οὔτε ἡ φυλή οὔτε ἡ γλώσσα οὔτε τά συμφέροντα οὔτε ἡ θρησκευτική συγγένεια οὔτε ἡ γεωγραφία οὔτε οἱ στρατιωτικές ἀνάγκες. Τί περισσότερο χρειάζεται; Ζητῶ γιά λίγο ἀκόμα τήν προσοχή σας.

III

Ἐθνος εἶναι ψυχή, ἀρχή πνευματική. Δύο πράγματα, πού στήν οὐσία ταυτίζονται, συγκροτοῦν αὐτήν τήν ψυχή, αὐτή τήν πνευματική ἀρχή. Τό ἕνα εἶναι ἡ ἀπό κοινού κατοχή ἐνός πλούσιου κληροδοτήματος ἀναμνήσεων· τό ἄλλο εἶναι ἡ σημερινή συναίνεση, ἡ ἐπιθυμία γιά συμβίωση, ἡ βούληση νά διακωνίζεται στό χρόνο αὐτή ἡ ἀδιαίρετη κληρονομιά.

Ὁ ἄνθρωπος, κύριοι, δέν προέρχεται ἀπό αὐτοσχεδιασμούς. Τό ἔθνος, ὅπως καί τό ἄτομο, εἶναι ἡ ἀπόληξη ἐνός μακροῦ παρελθόντος προσπαθειῶν, οὐσιῶν, ἀφομοίωσης. Ἡ λατρεία

των προγόνων είναι ή πλέον δικαιολογημένη άπαιτήση· οί πρόγονοι μās έκαναν αυτό πού είμαστε. Παρελθόν ήρωικό, έπιφανών άνδρών, ανθρώπων ένδοξων (έννοώ τής πραγματικής δόξας), αυτό είναι τό κοινωνικό κεφάλαιο στό όποιο έδράζεται μία έθνική ιδέα. Κοινές δόξες στό παρελθόν, κοινή βούληση στό παρόν· τό νά 'χουμε κάνει μαζί σπουδαία έργα στό παρελθόν, τό νά θέλουμε νά κάνουμε κι άλλα σήμερα, αυτές είναι οί ούσιαστικές προϋποθέσεις για νά υπάρχει λαός. 'Αγαπάμε, κατ' αναλογία, τίς θυσίες πού ύποστήκαμε, τά βάσανα πού ύποφέραμε. 'Αγαπάμε τό σπίτι πού χτίσαμε και πού παραδίδουμε. Τό σπαρτιάτικο τραγούδι: «Είμαστε αυτό πού ήσανταν· θά είμαστε αυτό πού είσθε»*, άποτελεί, μέσα στην άπλότητά του, τόν πυκνό ύμνο κάθε πατρίδας.

Στό παρελθόν, δοξασμένη κληρονομιά και κοινά δεινά, στό μέλλον, ένα κοινό πρός ύλοποίηση πρόγραμμα. Τά βάσανα πού ζήσαμε μαζί στό παρελθόν, ό,τι χαρήκαμε, όσα έλπισαμε, ιδού τί αξίζει περισσότερο από κοινά τελωνεία και από σύνορα πού ύπακούουν σέ στρατηγικές ιδέες. Νά τί είναι κατανοητό μεμιάς, παρ' όλες τίς φυλετικές και γλωσσικές διαφορές. 'Ελεγα πριν λίγο: «Τά βάσανα πού ζήσαμε μαζί στό παρελθόν»· ναι, είναι τά κοινά δεινά πού ένώνουν περισσότερο από τή χαρά. 'Ως πρός τίς έθνικές μνήμες, τά πένθη αξίζουν περισσότερο από τούς θριάμβους, γιατί επιβάλλουν καθήκοντα, επιτάσσουν τήν κοινή προσπάθεια.

'Αρα, έθνος είναι μία μεγάλη άλληλεγγύη, συγκροτημένη από τό αίσθημα των θυσιών πού έγιναν και από αυτές στίς όποιες είναι διατεθειμένο άκόμα νά ύποβληθεί. Προϋποθέτει ένα παρελθόν· κι όμως, συμπυκνώνεται στό παρόν, μέσα από ένα άπτό γεγονός: τή συναίνεση, τήν καθαρά έκφρασμένη έπιθυμία νά συνεχισθεί ή συμβίωση. 'Η ύπαρξη ενός έθνους (συγχωρήστε μου αυτή τή μεταφορά) είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα, όπως ή ύπαρξη του άτόμου είναι μία διαρκής κατάφαση ζωής. Τό ξερω, αυτό είναι λιγότερο μεταφυσικό από τό θείο δικαιο, λιγότερο βάνανσο από τό ύποτιθέμενο ιστορικό δικαιο. Στη διάταξη των ιδεών πού σας προτείνω, ένα έθνος δέν έχει περισσότερο τό δικαίωμα από έναν βασιλιά νά πει σέ μία επαρχία: «Μου άνήκεις, σέ παίρνω». Για μās, επαρχία είναι οί κάτοικοι της· αν κάποιος, ως πρός αυτή τήν ύπόθεση, πρέπει νά πει τή γνώμη του, αυτός είναι ό κάτοικος. 'Ενα έθνος δέν έχει ποτέ πραγματικό συμφέρον νά ένσωματώσει ή νά κρατήσει μέ τή βία μία χώρα. 'Η έπιθυμία των έθνών συνιστά, όριστικά, τό μόνο νόμιμο κριτήριο, αυτό στό όποιο πρέπει πάντα νά επανερχόμαστε.

'Εκδιώξαμε από τήν πολιτική τίς μεταφυσικές και θεολογικές αφαιρέσεις. Μετά από αυτό, τί μένει; Μένει ό άνθρωπος, οί έπιθυμίες του, οί άνάγκες του. Θά μου πείτε ότι ή απόσχιση, και, μακροπρόθεσμα, ό διαμελισμός των έθνών είναι ή συνέπεια ενός συστήματος πού θέτει αυτούς τούς γερασμένους οργανισμούς στό έλεος συχνά έλάχιστα καθαρών βουλήσεων. Είναι σαφές ότι σέ άνάλογη περίπτωση καμία άρχή δέν πρέπει νά ώθείται στην ύπερβολή. Οί άλήθειες αυτής τής τάξης δέν είναι εφαρμόσιμες παρά στό σύνολό τους και μέ έναν πολύ γενικό τρόπο. Οί άνθρωπινες θελήσεις αλλάζουν· αλλά υπάρχει κάτι πού νά μήν αλλάξει σ' αυτόν έδώ τόν κόσμο; Τά έθνη δέν είναι κάτι τό αιώνιο. Γεννήθηκαν και θά πεθάνουν. Πιθανότατα, θά τά αντικαταστήσει ή Εύρωπαϊκή Συνομοσπονδία. 'Οχι δέβαια στον αιώνα πού ζούμε. Για τήν ώρα, ή ύπαρξη των έθνών είναι κάτι τό καλό, και μάλιστα άναγκαίο. 'Η ύπαρξή τους είναι ή έγγύηση τής έλευθερίας, ή όποια θά χανόταν αν ό κόσμος δέν είχε παρά έναν και μόνο νόμο, έναν και μόνο κύριο.

Μέ τίς ποικίλες ικανότητές τους, συχνά αντιθετικές, τά έθνη υπηρετούν τό κοινό έργο του πολιτισμού· όλα συνεισφέρουν τή δική τους νότα στό μεγάλο κοντσέρτο τής ανθρωπότητας, πού, τελικά, άποτελεί τήν ιδεωδέστερη πραγματικότητα πού

άγγίζουμε. 'Απομονωμένα, τά μέρη τους παραμένουν αδύναμα. Συχνά αναλογίζομαι ότι ένα άτομο πού θά εκλάμβανε τίς άδυναμίες των έθνών για προτερήματα, πού θά έτρέφετο από ματαιοδοξία, πού θά ήταν ζηλόφθονο, έγωιστικό και δξύθυμο, πού δέν θά μπορούσε νά ύποφέρει τίποτα άδιαμαρτύρητα, θά ήταν τό πιο άνυπόφορο από όλους τούς ανθρώπους. 'Ολες, όμως, αυτές οί παραφωνίες χάνονται όλοκληρωτικά μέσα στό σύνολο. Φτωχή ανθρωπότητα, τί έχεις ύποφέρει και τί δοκιμασίες σέ περιμένουν άκόμα! 'Ας σέ καθοδηγήσει τό πνεύμα τής φρόνησης, για νά διασωθείς από τούς άμέτρητους κινδύνους μέ τούς όποιους είναι σπαρμένος ό δρόμος σου!

Συνοψίζω, κύριοι. 'Ο άνθρωπος δέν είναι σκλάβος, ούτε λόγω τής φυλής του, ούτε λόγω τής γλώσσας του, ούτε λόγω τής θρησκείας του, ούτε λόγω τής κατεύθυνσης των βουνοκορφών. Μία μεγάλη συνάρθρωση ανθρώπων, μέ τό πνεύμα άμόλυντο και τήν καρδιά θερμή, δημιουργεί μία ήθική συνείδηση πού άποκαλείται έθνος. 'Όσο αυτή ή ήθική συνείδηση δοκιμάζει τή δύναμή της μέ τίς θυσίες πού άπαιτούν τήν άπάρνηση του άτόμου πρός όφελος τής κοινότητας, είναι νόμιμη, έχει τό δικαίωμα ύπαρξης. 'Αν άναφύονται άμφισβητήσεις στα σύνορα, συμβουλευθείτε τούς πληθυσμούς πού φιλονικούν. 'Εχουν τό δικαίωμα νά έχουν γνώμη για τό ζήτημα. 'Ιδού κάτι πού θά κάνει τούς μύστες τής πολιτικής νά μειδιάσουν, αυτούς τούς άκατοπόνητους πού περνούν τή ζωή τους πλανώμενοι και πού, από τό ύψος των άνωτερων άρχών τους, προσφέρουν σέ μās, τούς κοινούς θνητούς, λίγη έλεημοσύνη. «Συμβουλευθείτε τούς πληθυσμούς, ούφ, τί άφέλεια! 'Ιδού αυτές οί ευτελείς γαλλικές ιδέες πού διατίθενται ότι μπορούν νά αντικαταστήσουν τή διπλωματία και τόν πόλεμο μέ παιδαριώδη μέσα».

'Ας προσέξουμε, κύριοι, ως έγκαταλείψουμε τό βασίλειο των μυστών. 'Ας μάθουμε νά ύφιστάμεθα τήν ύπεροψία των ισχυρών· μετά από άκαρπες άναζητήσεις, ίσως επανέλθουν στίς δικές μας μετριοπαθείς έμπειρικές λύσεις. 'Η μελλοντική δικαίωση, κάποιες φορές, περνά μέσα από ένα είδος έγκατερίσης όπου θεωρείς τόν εαυτό σου παρωχημένο.

Μετάφραση: Ανδρέας Πανταζόπουλος

* «'Αμες δέ γ' έσόμεθα πολλών κάρονες».

Η ΑΡΧΑΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Γιώργου Οικονόμου

Ἡ ἐξουσία πού δέν ἀνήκει σέ κανέναν
Ἡ ἐξουσία πού ἀσκεῖται ἀπό ὅλους τούς
πολίτες

Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα δέν εἶναι πρότυπο οὔτε μοντέλο πρὸς μίμηση, ὅπως ἄλλωστε δέν μπορεῖ νά εἶναι κανένα ἱστορικό ἔργο σέ ὅποιονδήποτε τομέα.

Θεωρῶ, ὁμως, ὅτι μπορεῖ νά λειτουργήσει γιά μᾶς σάν γονιμοποιό σπέρμα, δεδομένου ὅτι μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε ἐν τῇ γενέσει τους πληθώρα στοιχείων πάντοτε ἐπίκαιρων — μπορεῖ καί πρέπει νά εἶναι γιά μᾶς κέντρισμα, ἐμπνευση καί πηγὴ ἰδεῶν.

Κ. Καστοριάδης

Τούς τελευταίους μῆνες εἰπώθηκαν καί γράφηκαν πολλά, με τὴν εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης 2.500 χρόνων ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη (508/507 π.Χ.), ἡ ὁποία ἀνοίξε τὸ δρόμο γιά τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Τά περισσότερα ἀπὸ αὐτά, καί μάλιστα ἀπὸ τούς ἐπίσημους τοῦ κράτους, δέν κάνουν τίποτε ἄλλο παρά νά παραποιοῦν, νά διαστρεβλώνουν καί νά παραχαράσσουν τὴν ἔννοια τῆς δημοκρατίας¹ (ὅπως καί τόσες ἄλλες ἔννοιες: τῆς ἐλευθερίας, τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τοῦ δικαίου, τῆς ἰσότητας...), κάνοντάς τὴν ἔτσι ἓνα πράγμα πού ταιριάζει σ' ὅποιαδήποτε παράταξη καί ἰδεολογία — κι ὁ καθένας τὴν χρησιμοποιεῖ ὅπως τὸν βολεῖ.

Ἄλλοι μιλοῦν καί ἀναφέρονται στὴ «δημοκρατία»: κοινοβουλευτικὴ «δημοκρατία», ἀστικὴ «δημοκρατία», ἔμμεση «δημοκρατία», ἀντιπροσωπευτικὴ «δημοκρατία», μαζικὴ «δημοκρατία», σοσιαλιστικὴ «δημοκρατία». Μετὰ δὲ τὴν πτώση τῶν ὀλοκληρωτικῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, μιλοῦν γιά ἀποκατάσταση τῆς «δημοκρατίας», ἂν καί παλιότερα, ὑπὸ αὐτά τὰ καθεστώτα, μιλοῦσαν γιά «δημοκρατικὸ» συγκεντρωτισμὸ, γιά «λαϊκὴ δημοκρατία», γιά «Ἐνωσὴ Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν» καί τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα θεωροῦνταν «δημοκρατικὲς» δυνάμεις.

Ἰφιστάμεθα, λοιπόν, ἐδῶ καί χρόνια ἕναν καταιγισμὸ «δημοκρατίας», ὁ ὁποῖος δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά δημιουργεῖ σύγχυση καί νά ἀποκρύβει τὸ πραγματικὸ τῆς νόημα, συνειδητὰ ἢ ὄχι. Νά ἀποκρύβει τὸ γεγονός ὅτι ἡ δημοκρατία ὡς πολίτευμα ὑπῆρξε μία καὶ μοναδικὴ φορά στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, στὴν Ἀθήνα τοῦ 5ου-4ου αἰ. π.Χ. — καί στίς ἄλλες δημοκρατικὲς πόλεις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας — καί ἔκτοτε ὅ,τι ἄλλο πολίτευμα ὑπῆρξε μέχρι τὶς μέρες μας, με αὐτὸ τὸ ὄνομα ἢ διαφορετικὸ, δέν ἦταν παρά κακέκτυπο, καρικατούρα, πάντως διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαία δημοκρατία. Εἰδικῶς τὰ σημερινὰ δυτικὰ πολιτεύματα μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς φιλελεύθερες ὀλιγαρχίες, ὅπως τὰ ἀποκάλεσε ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης.

Πάντως δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά «ἔμμεση δημοκρατία» ἢ γιά «ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία» (εἶναι σχῆμα ὀξύμωρο, θυμίζει τὸ «οὐ συγχρῶνται Τουδαῖοι Σαμαρείτες»). Δέν ὑπῆρξε, οὔτε θὰ ὑπάρξει τέτοια δημοκρατία. Ἡ δημοκρατία ἦταν ἄμεση καί τίποτε ἄλλο. Οἱ ἐπόμενες γραμμὲς θὰ προσπαθήσουν νά διερευνήσουν καί νά ἐπισημάνουν τὰ βασικὰ χαρακτηριστι-

κά καί τούς θεσμούς, τίς θεμελιώδεις ἰδέες καί πρακτικὲς αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς δημοκρατίας, τῆς ἀρχαίας, τῆς ἄμεσης, τῆς μόνης πού ὑπῆρξε καί εἶναι ἄγνωστο ἂν θὰ ξαναὑπάρξει στὸ μέλλον.

Πολίτευμα

Αὐτὸ πού πρέπει νά ξεκαθαριστεῖ ἐξαρχῆς, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ πολιτεύματος. Ἐνα πολίτευμα δέν τὸ κρίνουμε ἀπὸ τὴν ὀνομασία πού δίνει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτὸ του ἀλλὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ του, ἀπὸ τίς προδιαγραφὲς πού τὸ προσδιορίζουν, ἀπὸ τὴν πρακτικὴ πού τὸ καθορίζει. Γιά νά χαρακτηρίσουμε ἓνα πολίτευμα ἢ, καλύτερα, γιά νά κάνουμε διάκριση τῶν πολιτευμάτων πρέπει νά ξετάσουμε ὀρισμένους τομεῖς, ὅπως:

α) Ποῖος εἶναι ὁ «κύριος» τῆς πόλεως — ποῖος δηλαδή ἔχει καί ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία, νομοθετικὴ, δικαστικὴ, κυβερνητικὴ, διοικητικὴ...

β) Σέ τί τομεῖς ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ ἐξουσία

γ) Πῶς ἀναδεικνύονται οἱ ἀσκούντες τὴν ἐξουσία

δ) Ποῖὸ εἶναι τὸ ἔργο καί οἱ εὐθύνες τῶν ἀσκούντων τὴν ἐξουσία

ε) Πόσο διαρκεῖ ἡ θητεία τους

Πολίτευμα, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἡ ὀργάνωση τῶν ἐξουσιῶν μέσα στὴν κοινότητα (πόλις). Εἰδικὰ δὲ ἐκείνης πού κατευθύνει ὅλες τίς ἄλλες². Εἶναι ἡ ρύθμιση καί ἡ κατανομὴ τῶν ἐξουσιῶν. Καθορίζει ποῖος εἶναι ὁ κύριος φορέας, κα-

1. Ἐξαιρεση ἀπέτελεσαν οἱ εὐστοχεῖς ἐπισημάνσεις τοῦ Γ. Βότση στὴν *Ἐλευθεροτυπία* (30 Σεπτ. 1991), τὸ ἀρθρο τοῦ Μ. Πλωρίτη στὸ *Βῆμα* (29 Σεπτ. 1991) καί οἱ ὁμιλίες τῶν Τ. Φωτόπουλου Α. Γεωργίου

καί Γ. Μεταξά στὴν ΕΣΗΕΑ (24 Ὀκτ. 1991).

2. *Πολιτικά*, ΙΙΙ, 1278 b 9 κ. ἐξ: *Ἐστὶ δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων.*

θώς επίσης και τόν σκοπό πρὸς τόν ὁποῖο εἶναι προσανατολισμένη ἡ πόλις³· καὶ ἀναφέρει ὅτι στή δημοκρατία κύριος εἶναι ὁ δῆμος, στήν δὲ ὀλιγαρχία οἱ ὀλίγοι, οἱ πλούσιοι⁴.

Θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσεγγίσουμε τὴ σημασία τοῦ ὄρου κύριος, ἡ ὁποία εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινή χρῆση τοῦ ὄρου «κυρίαρχος λαός» ἢ «λαϊκὴ κυριαρχία», πού χρησιμοποιεῖται κατὰ κόρον στὰ δυτικὰ κοινοβουλευτικὰ ὀλιγαρχικὰ καθεστῶτα. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ θὰ γίνῃ διὰ μέσου ὀρισμένων ὄρων καὶ ἔννοιων, πού συνιστοῦν ταυτοχρόνως καὶ θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς δημοκρατίας, ὅπως: ἐλευθερία, πολίτης, ἰσότης, κλήρωση...

Ἐλευθερία

Θεμελιώδες χαρακτηριστικὸ τῆς δημοκρατίας εἶναι ἡ ἐλευθερία⁵. Κι αὐτὴ ἐπίσης ἔχει δεχθεῖ πολλές ἐρμηνεῖες καὶ παρερμηνεῖες, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκάστοτε ἐπιδιώξεις καὶ ἰδεολογίες.

Ἐλευθερία εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δημοκρατίας, ἐνῶ ἡ ἀρετὴ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ὁ πλοῦτος τῆς ὀλιγαρχίας⁶. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐξουσία κατέχεται στήν ἀριστοκρατία ἀπὸ αὐτοὺς πού εἶναι κάτοχοι τῆς ἀρετῆς⁷, στήν ὀλιγαρχία ἀπὸ τοὺς πλούσιους καὶ στή δημοκρατία ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους.

Ἐλεύθερος βέβαια εἶναι αὐτὸς πού δέν εἶναι δοῦλος καὶ ζεῖ ὅπως θέλει καὶ ἐπιθυμεῖ, ἐν ἀντιθέσει μὲ τόν δοῦλο, ὁ ὁποῖος δέν τὸ μπορεῖ αὐτό⁸. Ἀλλὰ ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας βρίσκεται στὸ ὅτι ὅλοι οἱ πολίτες γίνονται διαδοχικά, μὲ τὴ σειρά τους, ἀρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία⁹. Ἡ συλλογιστικὴ εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἐπειδὴ ζοῦμε σὲ μιὰ κοινωνία, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ καὶ νὰ κυβερνηθεῖ, ἐπειδὴ ὑπάρχουν κοινές ὑποθέσεις (κοινά) πού ἀφοροῦν ὅλους, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πού δέν γίνεται νὰ ὑφίσταμεθα καμιά ἀπολύτως ἐξουσία, τότε πρέπει ὅλοι μὲ τὴν σειρά μας νὰ ἀσκοῦμε τὴν ἐξουσία¹⁰. Αὐτὸ συνιστᾷ καὶ τὴ μεγάλη ἐπινόηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: ἡ ἐξουσία δέν ἀνήκει σὲ κανένα ἀλλὰ σὲ ὅλους. Ἡ δημοκρατικὴ ἀντίληψη εἶναι σαφής: Ἡ ἐξουσία φθεῖρει καὶ ὑποδουλώνει αὐτόν πού τὴν ὑφίσταται. Γι' αὐτὸ ἀγωνίσθηκαν καὶ πέτυχαν ὥστε τὸ πολίτευμά τους νὰ εἶναι πολίτευμα ἐλευθέρων, ἕνα πολίτευμα πολιτῶν, δηλαδή ἀσκούντων ἐξουσία.

Αὐτὸ δέν εἶναι μιὰ γενικὴ, ἀφρημένη ἀρχή, ἕνα θεωρητικὸ δικαίωμα, ἀλλὰ πραγματοποιεῖται ἐντὸς τῆς κοινωνίας, διὰ μέσου τῶν θεσμῶν τῆς δημοκρατίας πού γεννήθηκαν καὶ λειτουργοῦσαν στήν ἀθηναϊκὴ κοινωνία (Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων, λαϊκὰ δικαστήρια τῆς Ἡλιαίας, ἐκκλησία τοῦ δήμου...) καὶ ὑλοποιοῦν ἐτσι τὸ δικαίωμα τῆς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας σὲ ὅλες τὶς μορφές τῆς (διοικητικὴ, ἐκτελεστικὴ, νομοθετικὴ, δικαστικὴ) ἀπὸ ὅλους τοὺς πολίτες. Ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας ἀπέχει παρασάγγας ἀπὸ τὴν σημερινή, ἡ ὁποία λαμβάνεται ὡς τὸ ἀπαράβιαστον τῆς «ἀτομικῆς» συνείδησης ἢ τὸ δικαίωμα νὰ κάνει κανεὶς ὅ, τι θέλει μέσα στὸ πλαίσιο τῶν δυτικῶν καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν¹¹.

Δηλαδή ἡ σημερινὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας σὲ καμιά περιπτώση δέν ἔχει τὴν πολιτικὴ σημασία πού εἶχε στήν ἀρχαία δημοκρατία, δέν σημαίνει τὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ὅλους τοὺς πολίτες.

Πολίτης

Αὐτὸ ἐξᾶλλου συνιστᾷ καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἰδιότητα τοῦ πολίτη: «Πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»¹².

Δηλαδή ὁ πολίτης μὲ τίποτε ἄλλο δέν ὀρίζεται παρὰ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του στή δικαστικὴ ἐξουσία (κρίσεως) καὶ στίς ὑπόλοιπες μορφές ἐξουσίας. Καὶ βέβαια ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ πολίτη εἶναι ἀδιανόητη στήν ἀριστοκρατία καὶ τὴν ὀλιγαρχία. Ἰσχύει μόνο γιὰ τὴ δημοκρατία¹³. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν σ' ὅλες τὶς μορφές τῆς ἐξουσίας ἐκφράζει ὁ Θουκυδίδης μὲ τρεῖς λέξεις: ἀυτόνομος, ἡ ἴδια ἡ κοινότης θέτει τοὺς νόμους, αὐτόδικος, ἡ ἴδια ἡ κοινότης δικάζει μὲ τὰ δικαστήριά της, αὐτοτελής, ἡ ἴδια ἡ κοινότης ἀποφασίζει καὶ ἐκτελεῖ.

Δίκαιον – Ἰσότης

Ἀπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ πολίτου ἐκπορεύεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης (τοῦ δικαίου), ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς ἡ πολιτικὴ ἰσότης, γνωστὴ ὡς ἀριθμητικὴ ἰσότης¹⁴, καὶ σημαίνει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ὅλους, ἐξίσου, χωρὶς διάκριση καμιά, χωρὶς κανένα κριτήριον περιου-

3. Ὁπ. π., IV 1289 α 17 κ. ἐξ: Πολιτεία μὲν γὰρ ἐστὶ τάξις ταῖς πόλεσιν ἢ περὶ τὰς ἀρχάς, τίνα τρόπον γενέμηνται, καὶ τι τὸ κύριον τῆς πολιτείας καὶ τὸ τέλος ἐκάστης κοινωνίας ἐστίν.

4. Ὁπ. π., III, 1278 b 11 - 16: Ἐν μὲν ταῖς δημοκρατίαις κύριος ὁ δῆμος, οἱ δ' ὀλίγοι τὸναντίον ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις, πρβλ. Θουκυδίδης Ἱστορία Β 37: Καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐξ ὀλίγου ἀλλ' ἐξ πλείονος οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται.

5. Ὁπ. π., V, 1310 α 34-35: Δύο γὰρ ἐστὶν οἷς ἡ δημοκρατία δοκεῖ ὀρίσθαι, τῷ τὸ πλείον εἶναι κύριον καὶ τῷ ἐλευθερία.

6. Ὁπ. π., IV, 1294 α 11-14: Δοκεῖ δὲ ἀριστοκρατία μὲν εἶναι μάλιστα τὸ τὰς τιμὰς νεμεῖσθαι κατ' ἀρετὴν ἀριστοκρατίας μὲν γὰρ ὄρος ἀρετῆς, ὀλιγαρχίας δὲ πλοῦτος, δῆμος δ' ἐλευθερία.

7. Ἡ ἀρετὴ εἶναι μιὰ πολυσήμαντη ἔννοια στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀπὸ τοὺς χρόνους

ἤδη τῆς ἀριστοκρατίας. Υἱοθετεῖται καὶ ἀπὸ τὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα καὶ σημαίνει τὴν ὑπεροχὴ ἢ ἀρμοδιότητα σ' ἕνα τομέα (πόλεμος, καταγωγὴ, παιδεία...), δὲς Ὁπ. π., IV, 1293 b 50: Ἡ ἀριστοκρατία δοῦλεται τὴν ὑπεροχὴν ἀπονέμειν τοῖς ἀρίστοις τῶν πολιτῶν, καὶ τὰς ὀλιγαρχίας εἶναι φασίν ἐκ τῶν καλῶν καγαθῶν μᾶλλον, πρβλ. VI, 1317 b 38-40.

8. Ὁπ. π., VI, 1317 b 14-15: Τὸ ζῆν ὡς δοῦλεται τὶς τοῦτο γὰρ τῆς ἐλευθερίας ἔργον εἶναι φασίν, εἴπερ τοῦ δοῦλου ὄντος τὸ ζῆν μὴ ὡς δοῦλεται, πρβλ. V, 1310 α 38: Ἐλεύθερον δὲ (καὶ ἴσον) τὸ ὅτι ἂν δοῦληται τις ποιεῖν.

9. Ὁπ. π., VI, 1317 b 3: Ἐλευθερίας δὲ ἐν μὲν τὸ ἐν μέρει ἀρχεσθαι καὶ ἀρχεῖν.

10. Ὁπ. π., VI, 1317 b: Τὸ μὴ ἀρχεσθαι, μάλιστα μὲν ὑπὸ μηδενός, εἰ δὲ μὴ, κατὰ μέρος. Καὶ συμβάλλεται τούτῃ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τὴν κατὰ τὸ

ἴσον.

11. Ὁ φιλελεύθερος στοχαστὴς τοῦ 19ου αἰῶνα Β. Constant ἐχε δεῖ τὴν ἔννοια αὐτὴ τῆς ἐλευθερίας στούς ἀρχαίους καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν νεότερη ἐκδοχὴ τῆς, μᾶλλον τὸν ἐκφυλισμὸ τῆς, στήν ἀτομικὴ ἐλευθερία τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς νεότερης Εὐρώπης. Στὴ διάλεξη του «περὶ ἐλευθερίας τῶν νεοτέρων σὲ σύγκρισί μὲ ἐκείνης τῶν ἀρχαίων» (1819) ἀναφέρει: «Σκοπὸς τῶν ἀρχαίων ἦταν ἡ κατανομὴ τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας μεταξὺ τῶν πολιτῶν τῆς χώρας. Αὐτὸ ὀνόμαζαν ἐλευθερία. Σκοπὸς τῶν νεοτέρων εἶναι ἡ διασφάλισι τῶν ἰδιωτικῶν ἀπολαύσεων καὶ ὀνομάζον ἐλευθερία τὶς ἐγγυήσεις πού παρέχουν οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ σ' αὐτὲς τὶς ἀπολαύσεις».

12. Ὁπ. π., III, 1275 α 21-23. Ἐπίσης III, 1275 b 21-23: Ὡ γὰρ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς ἢ κριτικῆς πολίτην ἢ δὴ λέγομεν εἶναι ταύτης

τῆς πόλεως.

13. Ὁπ. π., III, 1275 α 3-5: Διόπερ ὁ λεχθεὶς ἐν μὲν δημοκρατία μάλιστα ἐστὶ πολίτης, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ἐνδέχεται μὲν, οὐ μὴν ἀναγκαῖον.

14. Ἀριστοτέλης Πολιτικά VI, 1317 b 2-9: Καὶ γὰρ τὸ δίκαιον τὸ δημοτικὸν τὸ ἴσον ἔχειν ἐστὶ κατ' ἀριθμὸν ἀλλὰ μὴ κατ' ἀξίαν, τοῦτο δ' ὄντος τοῦ δικαίου τὸ πλῆθος ἀναγκαῖον εἶναι κύριον καὶ ὅ, τι ἂν δόξη τοῖς πλείοσι τοῦτ' εἶναι τέλος καὶ τοῦτ' εἶναι δίκαιον, φασι γὰρ δεῖν ἴσον ἔχειν ἕκαστον τῶν πολιτῶν, πρβλ. V, 1390 α 36-37: Τὸ μὲν γὰρ δίκαιον ἴσον δοκεῖ εἶναι, ἴσον δ' ὅ, τι ἂν δόξη τῷ πλείοσι τοῦτ' εἶναι κύριον. Καθὼς καὶ V, 1301 α 28-31: Δῆμος μὲν γὰρ ἐγένετο ἐκ τοῦ ἴσου ὅτι οὐκ ὄντας οἰεσθαι ἀπλῶς ἴσους εἶναι (ὅτι γὰρ ἐλεύθεροι πάντες ὁμοίως, ἀπλῶς ἴσοι εἶναι νομίζουσιν).

σίας, ιδιοκτησίας (μὴ ἀποτιμήματος), «ἀρετῆς», παιδείας, μόρφωσης, καταγωγῆς, ἰκανότητος (κατ' ἀξίαν)¹⁵. Ὅπως συμβαίνει δηλαδή στήν ἀριστοκρατία καί τήν ὀλιγαρχία καί στίς σημερινές φιλελεύθερες ὀλιγαρχίες, δηλαδή τά δυτικά καπιταλιστικά κράτη. Ἡ ἔννοια τῆς «ἀξιοκρατίας» γιά τή δημοκρατική ἀντίληψη εἶναι ταυτόσημη μέ τήν ὀλιγαρχία.

Τό δίκαιον λοιπόν στή δημοκρατία εἶναι ἡ ἰσότης στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας καί ὄχι ἡ ἰσότης ἐνώπιον τοῦ νόμου μόνο ἢ τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀντίληψη περί ἰσότητος ἐκφράζεται, ἀπό ἄλλη σκοπιά, πολύ καλά σ' ἓνα ἐπεισόδιο πού ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος. Λίγο καιρό μετά τή μάχη τοῦ Μαραθῶνα, ὅταν ὁ βασικός συντελεστής τῆς νίκης τῶν Ἑλλήνων κατά τῶν Περσῶν, ὁ στρατηγός Μιλτιάδης, ζήτησε (ὁ ἴδιος ἢ ὀπαδοί του δέν διευκρινίζονται) ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου νά τοῦ ἀπονεύσει ἓναν στέφανο τιμητικό, σηκώθηκε ἓνας ἀπλός Ἀθηναῖος πολίτης, ὁ Σωφάνης ὁ Δεκελεύς, καί ἀρνήθηκε τόν στέφανο λέγοντας: «Ὅταν, Μιλτιάδη, μόνος σου ἀγωνισθεῖς καί νικήσεις τούς βαρβάρους, τότε νά ἔχεις τήν ἀξίωση καί μόνος σου νά τιμηθεῖς»¹⁶.

Κλήρωση

Κι αὐτό βέβαια δέν εἶναι γενικές ἀρχές ἢ ἀφηρημένες θεωρητικές διακηρύξεις. Εἶναι ζωντανή πραγματικότητα. Ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπό ὅλους καί περί ἀπάντων ἐπιτυγχάνεται διά τῆς κληρώσεως (ἀπό κύμων). Εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά υλοποιηθεῖ ἡ ἰσότης ἢ ἀριθμητική. Ἡ κλήρωση χαρακτηρίζει μόνο τή δημοκρατία, εἶναι ἡ εἰδοποιός διαφορά τῆς δημοκρατίας, ἐνώ ἡ ψηφοφορία (αἰρεῖσθαι) εἶναι ὀλιγαρχικός τρόπος, εἶναι ἡ εἰδοποιός διαφορά τῆς ὀλιγαρχίας¹⁷. Ἡ κλήρωση ἐφαρμόζεται παντοῦ γιά τήν ἀνάδειξη τῶν ἀρχῶν. Γιά τούς 500 βουλευτές τῆς Βουλῆς, γιά τούς 6.000 δικαστές τῆς Ἡλιαίας καί γιά τά περισσότερα ἀξιώματα. Ἡ ψηφοφορία (χειροτονία) ἐφαρμόζοταν γιά ὀρισμένα ἀξιώματα πού χρειάζονταν εἰδικές γνώσεις καί αὐξημένες ἰκανότητες¹⁸. Ἡ κλήρωση καταργεῖ τίς ἱεραρχίες — τόσο προσφιλεῖς στίς ἐξουσιαστικές δομές καί στούς ἐξουσιαστές — καί δάξει σέ ἴση μοῖρα ὅλους τούς ἐλεύθερους πολίτες (ὅσον ἀφορᾷ τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας). Μέ τήν κλήρωση υλοποιεῖται ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος, ὅπως αὐτή νοεῖται στή δημοκρατική ἀντίληψη τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, υλοποιεῖται ἡ οὐσία τοῦ πολίτη ὡς «μετέχειν κρίσεως καί ἀρχῆς».

Ἡ κλήρωση, σέ συνδυασμό μέ τήν ἄλλη ἀρχή τῆς δημοκρατίας, τή διάρκεια τῆς θητείας κάθε ἀξιώματος γιά ἓναν χρόνο γιά μιά μόνο φορά στή ζωὴ κάθε πολίτη, ἐπέτρεπε ἀκριβῶς νά υλοποιεῖται ἡ βασική δημοκρατική ἰδέα ὅτι ὅλοι οἱ πολίτες ἔχουν τό δικαίωμα καί τήν ὑποχρέωση νά ἀναλάβουν τίς εὐθύνες τῆς ἐξουσίας.

Ἡ κλήρωση λοιπόν εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό, πού διαφοροποιεῖ τήν ἀρχαία δημοκρατία ἀπό ὅλα τά ἄλλα σύγχρονα τῆς πολιτεύματα, ἀλλά καί ὅλα τά νεότερα μέχρι τίς μέρες μας¹⁹. Εἶναι κραυγαλέα ἡ ἔλλειψη τῆς κληρώσεως ὡς τρόπου ἀνάδειξης τῶν ἀρχῶν στά σημερινά καπιταλιστικά κράτη²⁰, στά ὁποῖα ὁ τρόπος πού κυριαρχεῖ καί δεσπόζει εἶναι ἡ

ψηφοφορία («αἰρετάς εἶναι τὰς ἀρχάς»), δηλαδή τό χαρακτηριστικό τῆς ὀλιγαρχίας.

Ἔπαγγελματισμός - Ὄχι κόμματα

Ἡ κύριος σκοπός τῆς κληρώσεως ἦταν νά κάνει πραγματικότητα τήν ἐναλλαγή ὅλων τῶν πολιτῶν στήν ἐξουσία καί κατά συνέπεια νά τήν προφυλάξει ἀπό τήν ἐπαγγελματοποίηση καί νά τήν ἀπελευθερώσει ἀπό ὀμάδες καί κόμματα. Τά κόμματα εἶναι ἀσυμβίβαστα μέ τή λειτουργία τῆς δημοκρατίας, διότι αὐτά συνεπάγονται:

1. Τήν νομὴ καί διαχείριση τῆς ἐξουσίας ἀπό τά στελέχη καί τούς μηχανισμούς τους, συνεπῶς ἀπό τούς ὀλίγους, κι ἔτσι εἶναι ἔκφραση τῆς ὀλιγαρχίας.

2. Τήν ἐπαγγελματοποίηση τῆς πολιτικῆς ζωῆς, μέ συνέπειες τῆς φθορᾶς τῆς, τῆν ὑποβάθμισή τῆς, τήν ἐκμετάλλευσή τῆς ἀπό τούς ὀλίγους καί τελικῶς τήν οὐσιαστικὴν κατάργησή²¹.

Τά κόμματα λοιπόν εἶναι ξένα πρὸς τή δημοκρατική ἀντίληψη καί πρακτική. Διότι ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ στά κοινά καί ἡ ἄσκηση ἐξουσίας θεωροῦνταν χαρακτηριστικὴ ἰδιότης τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος²² καί ἦταν στενά δεμένη μέ τήν πρακτικὴ τῆς δημοκρατίας. Ἦταν, πάνω ἀπ' ὅλα, ὄχι μόνον δικαίωμα ἀλλά

15. Στόν Πλάτωνα καί στόν Ἀριστοτέλη ὑπάρχει ὁλόκληρη συζήτηση γιά τή γεωμετρική ἰσότητα (κατ' ἀξίαν ἢ κατ' ἀναλογία) ὑπὲρ τῆς ὁποίας τοποθετοῦνται καί οἱ δύο, ἀπορρίπτοντας τήν ἀριθμητική ἰσότητα.

16. Κίμων 8: Ὅταν γάρ μόνος ἀγωνισάμενος, ὦ Μιλτιάδη, νικήσης τούς βαρβάρους, τότε καί τιμᾶσθαι μόνος ἀξίον.

17. Ὁπ. π. IV, 1294 b 9-11: Δημοκρατικόν μὲν εἶναι τό κληρωτάς εἶναι τὰς ἀρχάς τό δ' αἰρετάς ὀλιγαρχικόν.

18. Ὁπ. π., VI, 1317 b 25: Ὅσα ἐμπειρίας δέονται καί τέχνης. Τέτοια ἀξιώματα ἦσαν: οἱ 10 στρατηγοὶ οἱ 10 ταξίαρχοι, οἱ 2 ἱππάρχοι, οἱ 10 φύλαρχοι, ταμίας ἐπὶ τῶν στρατιωτικῶν, ταμίας ἐπὶ τό θεωρικόν...

19. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀποστρέφῃ τῶν δηλωμένων ἐχθρῶν τῆς δημοκρατίας, Σωκράτης καί Πλάτωνα, γιά τήν κληρώση (Ξενοφώντας, Ἀπομνημονεύματα Α, II α).

20. Τό μόνο, ἐλάχιστο ἐξάλλου, λείψανο αὐτῆς τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς ὑπάρχει στόν θεσμό τῶν ἐνόρκων, σέ ὀρισμένα δικαστήρια.

21. Ὁπ. π., V, 1303 α 16-19: Ὁ

Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τό παράδειγμα τῆς Ἡραίας, ὅπου ἐκλέγονταν, τελικά, στά ἀξιώματα (αἰρετά) οἱ ἐριθεύομενοι, δηλ. οἱ σκευωροὶ, οἱ συναλασσόμενοι καί οἱ ραδιουργοῦντες καί γι' αὐτόν τό λόγο ἄλλαξαν τό σύστημα τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχῶν καί «ἐξ αἰρετῶν ἐποίησαν κληρωτάς». 22. Ὁπ. π., I, 1253 α 3-22.

καί χρέος ὄλων. Αὐτός πού δέν ἀσχολεῖται, πού δέν συμμετέχει εἶναι ὄχι φιλήσυχος (ὅπως θεωρεῖται σήμερα) ἀλλά ἀρηστος²³ καί πρέπει νά ἀποβάλλεται, γιατί ἀποτελεῖ ἀρρώστια γιά τήν πόλη (κτείνειν ὡς νόσον πόλεως²⁴).

Ἔστι «εἰδικοί»

Ἄ τολμάς δηλαδή τῶν πολιτικῶν ζητημάτων διαχωρίζεται σαφῶς ἀπ' ὄλους τούς ἄλλους τομεῖς ὅπου ἀπαιτοῦνται οἱ γνώσεις καί οἱ ἱκανότητες, ἡ τέχνη τῶν εἰδικῶν. Ἐνῶ στά τεχνικά ζητήματα, ὅπως τό νά κατασκευάσουν πλοῖα ἢ τείχη, οἱ ἀρχαῖοι ἀκοῦνε τήν γνώμη τῶν τεχνικῶν, τῶν εἰδικῶν, στά πολιτικά ζητήματα ἀκοῦνε τήν γνώμη τοῦ ὁποιοῦδήποτε πολίτη²⁵. Ὅλων οἱ γνώμες μετροῦν τό ἴδιο. Στά ζητήματα τῆς πόλεως πρέπει νά συμμετέχουν ὅλοι ἐξίσου, λέγοντας τή γνώμη τους, παίρνοντας ἀποφάσεις, ἀσκώντας νομοθετικό, δικαστικό, κυβερνητικό ἔργο, διότι αὐτή ἡ λειτουργία συνέχει τήν πόλη²⁶.

Κι αὐτή ἡ ὁμαλή λειτουργία καί συνοχή δέν ὑφίσταται ἐάν δέν συμμετέχουν ὅλοι. «Ἐπί πάντας καί πάντες μετεσχόντων, οὐ γάρ ἄν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν»²⁷.

Εἶναι χαρακτηριστικός ἕνας νόμος τοῦ Σόλωνος, ὁ ὁποῖος στεροῦσε τά πολιτικά δικαιώματα (ἀτιμον εἶναι) ἀπό αὐτόν πού κατά τίς στάσεις δέν προσχωροῦσε σέ καμιά μερίδα (τόν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον). Ὁ νόμος αὐτός, πού ὁ φιλοολιγαρχικός Πλούταρχος²⁸ τόν χαρακτηρίζει ὡς πάρα πολύ ἰδιόμορφο καί παραδόξο, ἔχει τήν λογική του: θέλει νά καταστήσει τόν πολίτη ὄχι ἀπαθῆ καί ἀναίσθητο στίς κοινές υποθέσεις τῆς πόλεως, ἀσχολούμενο ἐν ἀσφαλείᾳ μέ τά ἰδιωτικά του, ἀλλά συμμετέχοντα καί συμπάσχοντα στίς περιπέτειες τῆς πόλεως.

Κατά τῆς ἀντιπροσώπευσης

Δηλαδή ἡ δημοκρατική θεωρία καί πρακτική ὅσον ἀφορᾷ τίς πολιτικές ὑποθέσεις, τήν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας καί τή λύση τῶν κοινῶν προβλημάτων τῆς πόλεως εἶναι σαφῆς. Δέν ὑπάρχουν ἐνδιάμεσοι, μεσάζοντες, ἀντιπρόσωποι (κόμματα...) οὔτε εἰδικοί. Δέν ὑπάρχει οὐδεῖς ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ καί νά ὑποστηρίξει ὅτι εἶναι εἰδικός σ' αὐτόν ἢ τόν ἄλλο τομέα τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων.

Δέν ὑπάρχει ἐπιστήμη στά πολιτικά πράγματα, μιά ἀλήθεια ἐνός κόμματος ἢ ἐνός ἀτόμου. Ὑπάρχει ἡ διαμάχη τῶν δοξῶν, τῶν γνώμῶν καί ἡ πιό πειστική ἀπό αὐτές θά εἶναι ἡ ἀπόφαση τῆς ἐκκλησίας (ἔδοξε τῇ βουλῇ καί τῷ δήμῳ), στήν ὁποία θά ὑπακούσουν τά ἐκτελεστικά ὄργανα τῆς πόλης. Καί αὐτοί πού ἐκλέγονται διά ψηφοφορίας (οἱ στρατηγοί π.χ.) ἐκλέγονται κάπως σάν τεχνικοί, γιά νά ἐφαρμόσουν τίς ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας.

23. Θουκυδίδου, Ἱστορία Β, 40: Ἐν τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καί πολιτικῶν ἐπιμέλεια καί ἐτέροις πρός ἔργα τετραμμένοις τά πολιτικά μή ἐνδεῶς γνῶναι. Μόνοι γάρ τόν τε μή δέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν.

24. Πλάτωνος, Πρωταγόρας 322 d.

25. «Ὅταν ἡ πόλις χρειάζεται νά κτίσει κάποιο οἰκοδόμημα καλεῖ τούς ἀρχιτέκτονες (οἰκοδόμους) νά δώσουν τήν συμβουλή τους· δταν ἐπίσης χρει-

ζεται νά ναυπηγήσει πλοῖα, τούς ναυπηγούς καί ἄλλα πάντα οὕτως». Ἀντίθετα κάθε φορά πού τό θέμα εἶναι τά κοινά τῆς πόλεως, παίρνει τόν λόγο καί δίνει τή συμβουλή του χωρίς καμιά διάκριση καί ὁ τέκτων, καί ὁ χαλκεύς, καί ὁ σκυτοτόμος (ὁ τσαγκάρης δηλαδή), καί ὁ ἔμπορος καί ὁ ναύκληρος, καί ὁ πλούσιος καί ὁ ἀγενής», Πλάτωνος Πρωταγόρας 319 b-d. Ἐπίσης 323 α καί Ἀριστοτέλη Πολιτικά III, 1282 α 19-21, Πλάτωνος,

Ἡ ἔννοια τῆς ἀντιπροσώπευσης εἶναι ξένη πρός τή δημοκρατία. Οὐδεῖς μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύει τούς ἄλλους. Ὁ καθένας μπορεῖ καί πρέπει νά ἀντιπροσωπεύει τόν ἑαυτό του μόνον καί πρέπει νά μιλά ἐξ ὀνόματος μόνον τοῦ ἑαυτοῦ του καί κανέναν ἄλλον. Στή δημοκρατία δέν ὑπάρχει διαχωρισμός ἀνάμεσα σέ διευθύνσεις καί ἐκτελεστές, ἀνάμεσα σέ αὐτούς πού ἀποφασίζουν καί σ' αὐτούς πού ὑπακούουν.

Ἄπό τή στιγμή πού μπαίνει σέ ἐφαρμογή ἡ ἔννοια τῆς ἀντιπροσώπευσης, ἀρχίζει ἡ δημοκρατία νά χάνει τήν οὐσία της. Ἀρχίζει ἡ ἀλλοτρίωση τῶν πολιτῶν οἱ ὁποῖοι κατανοοῦν ψηφοφόροι, κυβερνημένοι, ἐξουσιαζόμενοι, διευθυνόμενοι, ὑπήκοοι, ὀπαδοί, καταναλωτές, ἐκτελεστές, ἀντικείμενα τῆς πολιτικῆς.

Ἄ Καστοριάδης ἐκφράζει πολύ ὁμορφα αὐτή τήν ὑποκριτική καί ἀπατηλή ἔννοια τῆς ἀντιπροσώπευσης τοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία συνιστᾷ πράξη πολιτικῆς ἀλλοτρίωσης: «Ὁ Ρουσό εἰσαφῆσε γιά τούς Ἄγγλους (γιατί τότε ἡ Ἄγγλία μόνον εἶχε κοινοβούλιο): Οἱ Ἄγγλοι νομίζουν ὅτι εἶναι ἐλεύθεροι, ἐπειδή ἐκλέγουν τούς βουλευτές τους, εἶναι ἐλεύθεροι μιά μέρα στά πέντε χρόνια. Στό σημεῖο αὐτό ὁ Ρουσό εἶναι, βέβαια, μᾶλλον ἐνδοτικῶς, διότι, φυσικά, οὔτε μιά μέρα στά πέντε χρόνια δέν εἶναι ἐλεύθεροι: αὐτό πού σκέφτεται κανεῖς, οἱ ἐπιλογές πού κάνει αὐτή τή μέρα ἔχουν ἤδη καθορισθεῖ (καί πολύ περισσότερο στή σημερινή ἐποχή) ἀπό τά προηγούμενα πέντε χρόνια, ἀπό τόν ἐκλογικό νόμο, ἀπό τά ὑπάρχοντα κόμματα, τούς ὑποψηφίους κ.λπ.

Ἐπὶ αὐτό, μιά βασική πολιτική ἀλλοτρίωση, πού οἱ ἀρχαῖοι δέν εἶχαν κἄν ἀντιμετωπίσει ὡς πολιτική δυνατότητα, δεδομένου ὅτι θεωροῦσαν πῶς κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύσει τόν πολίτη στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Μ' ἄλλα λόγια, δέν ὑπῆρχε αὐτή ἡ θεολογική ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ κυρίαρχη ὑπόσταση τοῦ λαοῦ, μετά ἀπό μιά μυστηριώδη χημική διαδικασία, συμπυκνώνεται μιά Κυριακή καί μέσω ἐπιφοίτησως, βρῖσκει σκῆνωμα σέ 300 ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι τήν διατηροῦν καί τήν μεταφέρουν ἐνσαρκώνοντάς την γιά πέντε χρόνια μέχρι, ξαφνικά, στά πέντε χρόνια ἀπάνω, νά ξαναδιαλυθεῖ μέσα στό λαό πού τήν ξανασυμπυκνώνει καί τήν μεταφέρει στούς 300 κ.ο.κ.»³⁰.

Ἄστρακισμός

Ἄπό τό ὅτι ὅλοι οἱ πολῖτες δικαιωματικά ἀσκοῦν μέ τήν σειρά τους τήν ἐξουσία ἀπορρέει ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ καθένας θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἴσον πρός τούς ἄλλους καί ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ὑπαρξη κάποιας «χαρισματικῆς προσωπικότητας» ἢ μέ τήν ὑπαρξη κάποιας πολιτικῆς «ἐλίτ» ἢ τήν ὑπερβολική δύναμη καί ἐξουσία κάποιου πολιτικοῦ ἡγέτη. Μέσα σ' αὐτό τό ἰδεολογικό πλαίσιο καί γιά νά προστατευθεῖ ἀπό κάθε τέτοια ἐπιβολή, θέσπισε τό μέτρο τοῦ ἄστρακισμοῦ. Ἐνα πολιτικό μέτρο — ὄχι ποινικό — ἀπέναντι στίς φιλοδοξίες καί

Θεαίτητος, 172 α, β.

26. Ἡ δημοκρατική ἀντίληψη καί πρακτική ὑπάρχει ἤδη ἀπό τή γενέθλια πράξη τῆς δημοκρατίας, τή μεγάλη μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη, ὁ ὁποῖος ἴδρυσεν τίς 10 φυλές, τήν καθεμιά ἀπό τρεῖς τριτῶτες (παρὰλία, μεσόγεια, ἄστου) «ὅπως μετάσχῃσι πλείους τῆς πολιτείας», Ἀριστοτέλη, Ἀθηναίων Πολιτεία, 21,2.

27. Πλάτωνος, Πρωταγόρας 322 c-d.

28. Σόλων, 20.

29. Ἐδῶ συναντᾶμε μιά ἄλλη

ἐκφραση τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος πού χαρακτηρίζει τήν ἀρχαία δημοκρατία. Τήν ἰσότητα καί ἐλευθερία στό δικαίωμα ἀγόρευσης, (δόξα), στό δικαίωμα λόγου (ἰσηγορία) καί στό χρέος νά ἐκφρασθεῖ ὁ καθένας ἐλευθερά, χωρίς φόβο, στήν ἀγορά, στήν ἐκκλησία, στά δικαστήρια... (παρρησία).

30. Ἡ Ἀρχαία Ἑλληνική Δημοκρατία καί ἡ σημασία της γιά μᾶς σήμερα, Ὑψίλων, 1986 (σ. 34-35).

ἐξουσιαστικές τάσεις ὧσων εἶχαν ἀποκτήσει κάποια φήμη, διάκριση ἢ δύναμη στή δημόσια ζωῆ. «Ὁ γάρ ὄστρακισμὸς τὴν αὐτὴν ἔχει δύνάμιν τρόπον τινὰ τῷ κολοῦναι τοὺς ὑπερέχοντας καὶ φυγαδεύειν»³¹.

Τὸ μέτρο τοῦ ὄστρακισμοῦ εἶναι «δίκαιον πολιτικόν»³² καὶ δὲν εἶναι ἐνδειξη ἀγνωμοσύνης καὶ φθόνου πρὸς τοὺς ὑπερέχοντες, ὅπως πίστευε ὁ φιλοολιγαρχικός Πλούταρχος³³, φανερῶναι δέ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἀντιλαμβάνονταν τὴν κοινωνία τους ὡς ἓνα σύνολο ἴσων πολιτῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οὐδεὶς μποροῦσε νὰ ἐξέλθει, νὰ διαφύγει καὶ νὰ τοὺς ἐκπροσωπήσει ἢ νὰ τοὺς ἐπιβληθεῖ.

Τὸ κύριον τῆς πόλεως

Ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν φαίνεται σαφέστατα ὅτι στὸ βασικὸ ἐρώτημα πού χαρακτηρίζει ἓνα πολίτευμα — ποῖον τὸ κύριον τῆς πόλεως — ἡ δημοκρατία ἀπαντᾷ: ὁ δῆμος, πάντες οἱ πολῖτες³⁴. Ἡ μεγάλη ἐπιπόνηση τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐξουσία πού δὲν ἀνήκει σέ κανέναν, ἡ ἐξουσία πού ἀσκεῖται ἀπ' ὅλους.

Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια λοιπὸν οἱ ἀρχαῖοι μιλοῦν γιὰ πόλη, γιὰ δῆμο καὶ ὄχι γιὰ κράτος μέ τὴν σημερινὴ ἐννοια, πού σημαίνει ἓναν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν κοινωνία μηχανισμό, μία ἱεραρχημένη γραφειοκρατία, πού ἐλέγχεται ἀπὸ οἰκονομικές καὶ πολιτικές ἑλίτ. Ἐτσι λοιπὸν εἶναι μεγάλο τὸ λάθος καὶ δημιουργεῖ μεγάλες συγχύσεις καὶ παρεξηγήσεις νὰ μιλάμε γιὰ «πόλη-κράτος», ὅπως συνηθίζεται ἀπὸ πολλοὺς ἱστορικούς, κοινωνιολόγους καὶ φιλοσόφους. Ἐξάλλου κράτος γιὰ τοὺς ἀρχαίους σημαίνει δύναμις, ἰσχύς, βία. Κι ὅταν ὁ Περικλῆς συνιστᾷ στοὺς Ἀθηναίους πολῖτες νὰ γίνον ἐραστὲς τῆς πόλεως³⁵, δὲν ἐννοεῖ βέβαια νὰ νιώσουν τὸ ἐρωτικὸ πάθος ὅπως θά τὸ ἐννοοῦσαν οἱ

ναζιστὲς καὶ οἱ πάσης φύσεως κρατιστὲς. Ἐννοεῖ τίς δημιουργίες τῆς πόλεως, τοὺς θεσμοὺς τῆς δημοκρατίας, τὰ ἐπιτεύγματα τῆς, τὴ θέση τῆς μέσα στὸ σύνολο τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, τὰ ὁποῖα περιέγραψε καὶ ἐπισημάνει στὶς προηγούμενες παραγράφους.

Ἡ ἀντιθετὴ ἀποψη, δηλαδή ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν ἀριστοκρατικῶν καὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν (καθὼς καὶ τῶν σημερινῶν καπιταλιστικῶν ὀλιγαρχιῶν) εἶναι ὅτι πρέπει νὰ κυβερνοῦν, νὰ δικάζουν, νὰ ἀσκοῦν ἐξουσία οἱ «ὑπερέχοντες», οἱ διαφέροντες κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, οἱ «ἀριστοί», οἱ «ἀξιοί», οἱ πλούσιοι, οἱ «ἱκανοί», οἱ «καλοὶ κάγαθοί», οἱ «ἔχοντες ἀρετήν», μόρφωση, παιδεία, οἱ «εἰδικοί», οἱ «εἰρηστές», οἱ «ἐπιστήμονες», οἱ ἐπαγγελματίες, τὰ κόμματα. Καὶ οἱ ὑπόλοιποι νὰ τοὺς ψηφίζουν, νὰ τοὺς ἐκλέγουν καὶ μετὰ νὰ ἀποσύρονται καὶ νὰ ἀσχολοῦνται ὄχι μὲ τὰ κοινὰ ἀλλὰ μὲ τίς ἰδιωτικές τους υποθέσεις³⁶, τίς οἰκογενεῖές τους, παρακολουθώντας (ἢ ὄχι) παθητικά τοὺς «ἐκλεκτούς» τους (βουλευτές, δημάρχους κ.λπ.) νὰ ἀποφασίζουν γιὰ λογαριασμό τους καὶ νὰ ἐφαρμόζουν τοὺς νόμους καὶ τίς ἀποφάσεις πού αὐτοὶ οἱ «ἐκλεκτοί» πήραν ἐρήμην τους³⁷.

Ὁ παραλογισμὸς καὶ τὸ ψεῦδος κάθε πολιτικῆς, μετὰ τὴν ἀρχαία δημοκρατία μέχρι τίς μέρες μας, εἶναι ὅτι θέλει νὰ «λύσει», ὑποκαθιστώντας τοὺς ἴδιους τοὺς ἀνθρώπους, τὰ προβλήματα τούς καὶ νὰ τοὺς πείσει ὅτι οἱ ἴδιοι εἶναι ἀνίκανοι νὰ τὰ λύσουν. Ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πῶς οἱ ἄνθρωποι θά γίνον ἱκανοὶ νὰ λύσουν οἱ ἴδιοι τὰ προβλήματα τούς, τὸ πῶς θά αὐτοκυβερνηθοῦν, πῶς θά ἐπανιδρῦσουν τὴν ἀμση δημοκρατία.

Δηλαδή τὸ πρόβλημα πού τίθεται ἐπιτακτικά εἶναι τὸ κατὰ πόσον οἱ ἄνθρωποι θά ἐξακολουθήσουν νὰ δέχονται τὸ σημερινὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα, κατὰ πόσον δηλαδή θά ἐκποιοῦν τὴ δημιουργικότητά τους, τὴν αὐτονομία τους, στοὺς δῆθεν ἀντιπροσώπους τους, πού δὲν εἶναι παρά ἀντιπρόσωποι τῶν κομμάτων καὶ μόνο. Δηλαδή μέχρι πότε οἱ ἄνθρωποι θά παραμένον ἀπαθείς, ἀδιάφοροι καὶ ἐκχωρητές τῆς ἐξουσίας πού τοὺς ἀνήκει καὶ θά διεκδικήσουν τὸ πολίτευμα τῆς δημοκρατίας, γιὰ δευτέρα φορά στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, προσαρμοσμένο, βέβαια, στὶς σύγχρονες συνθήκες καὶ ἀνάγκες. Ἡ, διαφορετικά, εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ ἐπιβάλλουμε μιά καινούργια θέσμιση τῆς κοινωνίας πρὸς αὐτὸ τὸ στόχο, πρὸς τὴν αὐτονομία, τὴν αὐτοδικία καὶ τὴν αὐτοτέλεια;

31. Ἀριστοτέλη, Πολιτικά III, 1284 α 42 καὶ III, 1284 α 20: Διὸ καὶ τίθενται τὸν ὄστρακισμὸν αἱ δημοκρατούμενα πόλεις διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν· αὐταὶ γὰρ δὴ δοκοῦσι διώκειν τὴν ἰσότητα μάλιστα πάντων ὥστε τοὺς δοκοῦντας ὑπερέχειν δυνάμει διὰ πλοῦτον ἢ πολυφιλίαν ἢ τινὰ ἄλλην πολιτικὴν ἰσχὺν ὡστράκιζον καὶ μεθίστασαν ἐκ τῆς πόλεως χρόνους ὀρισμένους.

32. Πολιτικά III, 1284 b 21.

33. Πλούταρχου, Θεμιστοκλῆς, 22: «Ὁ ὄστρακισμὸς δὲν ἦταν ποινὴ ἀλλὰ παρηγορία καὶ ἀνακούφιση τοῦ φθόνου τῶν πολλῶν, πού ἠδονίζονται νὰ ταπεινῶνουν ὄσους ὑπερέχοντες, καὶ ξεθυμαίνει τὴν κακία τους διώχνοντάς τους ἀπὸ τὰ ἐξιώματα».

34. Ὀ.π., IV, 1298 α 11-13: Τὸ μὲν οὖν πάντας καὶ περὶ ἀπάντων δημοτικὸν τὴν

τοιαύτην γὰρ ἰσότητα ζητεῖ ὁ δῆμος. Πρὸβλ. IV, 1300 α 26: Πάντες ἐκ πάντων κλήρω καὶ Θουκυδίδου Ἱστορία Β, 37: Καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐξ ὀλίγου ἀλλ' ἐξ πλείονος οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται.

35. Θουκυδίδου Ἱστορία Β, 43: Τὴν τῆς πόλεως δύνάμιν καθ' ἡμέραν ἔργω θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς.

36. Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν πού ἐκφράζουν τὰ τυραννικά πολιτεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν τὴν ἐνασχόληση τῶν ἀνθρώπων μὲ τίς ἰδιωτικές τους υποθέσεις καὶ τὴν παραχώρηση τῆς ἐξουσίας στοὺς τυράννους, στοὺς ἐξουσιαστές. Αὐτὸ ἐκφράζεται χαρακτηριστικά σὲ δύο χωρία ἀπὸ τὴν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὸ ἓνα (16,3) ἀναφέρεται ὅτι ὁ τύραννος Πεισίστρατος ἐπαιρνε φιλολαϊκὰ μέτρα γιὰ

νὰ διατηρήσει τὴν ἐξουσία του, διοικοῦσε μετρίως, μάλλον πολιτικῶς παρά τυραννικῶς, ἦταν φιλόανθρωπος καὶ πρᾶος καὶ «τοῖς ἀμαρτάνουσι συγγνωμονικός» καὶ στοὺς ἀπόρους προεδάεινε χρήματα γιὰ νὰ καλλιεργοῦν χωράφια. Αὐτὸ τὸ ἔκανε γιὰ δύο λόγους: πρῶτα γιὰ νὰ μὴ «ἐν τῷ ἄσπερι διατριβοῦσιν ἀλλὰ διεσπαρμένοι ὡς κατὰ τὴν χώραν» καὶ δεύτερον γιὰ «νὰ εὐποροῦν μετρίως» καὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τίς ἰδιωτικές τους υποθέσεις (ἰδίους) καὶ ἔτσι νὰ μὴ σχολάζουν, νὰ μὴ ἔχουν ἐλεύθερο χρόνο γιὰ νὰ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ πολιτικά (κοινά). Στὸ ἄλλο (15,5) πάλι ὁ ἴδιος τύραννος μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὀπλων ἀπὸ τὸν δῆμο πού εἶχε στασιάσει λέει στοὺς ἀφοπλισθέντες: «Ἄλλ' ἀπελθόντες ἐπὶ τῶν ἰδίων εἶναι, τῶν δὲ κοινῶν αὐτὸς ἐπιμελήσε-

σθαι πάντων». Τοὺς ἐστεῖλε δηλαδή στὰ σπίτια τους καὶ στὶς δουλειές τους, διαβεβαιώνοντάς τους ὅτι αὐτὸς θά ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ κοινά.

37. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ δηλωμένος ἐχθρὸς τῆς δημοκρατίας, ὁ Πλάτων, σ' ὄλο σχεδὸν τὸ ἔργο του ἔχει βασική φροντίδα νὰ ἀνασκευάσει τὴ δόξα, τὴ γνώμη καὶ νὰ θεμελιώσει τὴν ἐπιστήμη ὡς κατὰ τὸ ἀπόλυτο καὶ κατορθωτὸ μόνον ἀπὸ τοὺς ὀλίγους ἐκλεκτοὺς, οἱ ὁποῖοι θά ἔχουν τὴν ἐξουσία καὶ θά κυβερνοῦν.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀποστροφή τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Πλάτωνα γιὰ τοὺς μὴ εἰδικούς, τοὺς μὴ εἰδότες, τοὺς μὴ ἐπιστήμονες καὶ γιὰ τὰ κατώτερα στρώματα, τοὺς γυναικῆς, τοὺς σκυτέας (ὑποδηματοποιοὺς), τοὺς τέκτονας, τοὺς χαλκείας, τοὺς γεωργούς, τοὺς ἐμπόρους. (Ξενοφάντος, Ἀπομνημονεύματα, Γ VII, 6).

ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΤΑΘΜΑ

Λυρική πατριδογνωσία

του Διονύση Καγάλη

Κείμενο ομιλίας πού πραγματοποιήθηκε στο βιβλιοπωλείο
ΠΟΛΥΕΔΡΟ τῶν Πατρῶν, στίς 22 Ἰανουαρίου 1993

«Ἡ μορφή εἶναι ἡ ἐφηρμοσμένη ἠθική τοῦ καλλιτέχνου».

ΤΕΛΛΟΣ ΑΓΡΑΣ

Ὅσοι κατά καιρούς ἐντροφοῦμε στήν παλαιότερη λυρική μας ποίηση, ἐπιθυμώντας ἴσως νά διαφύγουμε γιά λίγο τήν ἀρρυθμία — τήν τόσο ἀνηδονική — τῶν κουτσῶν ἀράδων καί τῶν κουτσορευμένων αἰσθημάτων, αἰσθανόμαστε αἴφνης χαμένοι σέ μιὰ χώρα λαθραία, σ' ἕναν κόσμο ἀποσιωπημένο, συμπαθῆ μέν καί ἀδιαφιλονίκητο, ἀλλά σίγουρα ἐκτός κυκλοφορίας καί ἐκτός ἐπικαιρότητας. Ξεφυλλίζουμε τά ἀγαπημένα μας βιβλία καί ἀγανακτοῦμε κάποτε, γιὰ αἰσθανόμαστε πῶς ὅ,τι καταφανῶς ἀπολαμβάνουμε κατ' ἰδίαν ἢ μέ τούς φίλους μας, ὅ,τι κατέγραψε τό προσωπικό μας ἀνθολόγιο καί ἡ παλατινή μας μνήμη ἐλάχιστα ἢ καθόλου ἐπικοινωνοῦν μέ τήν κρατούσα αἰσθητική, μέ τίς προθήκες τῶν βιβλιοπωλείων, μέ τά κοινόχρηστα ὀνόματα καί τά δελτία τύπου. Αἰσθανόμαστε πῶς λίγο νά ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τά αὐτονόητα, ἀπό τόν Σολωμό, αἴφνης, τόν Καβάφη ἢ τόν Σεφέρη, πατοῦμε σέ ἀγνωστη γῆ, μιᾶμε ἄλλη γλώσσα: ὅτι γιά νά μιλήσουμε, νά ἀπευθυνθοῦμε τέλος πάντων, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά μετακινήσουμε ὄγκους προκατάληψης, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ὑποθέσουμε τήν κάπως ἀσήκωτη «αἰσιοδοξία» τοῦ Καρυωτάκη: νά «ὑποθέσουμε πῶς δέν ἔχουμε φτάσει / ἀπό ἕκατό δρόμους τά ὄρια τῆς σιγῆς».

Κι ὅμως εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τό προσωπικό μας ἀνθολόγιο δέν ἀποτελεῖ σπάνιο ἀντικείμενο γιά δύσκολους συλλέκτες, δέν εἶναι ἀπλή ἰδιοτροπία τοῦ εἰδικευμένου μας μυαλοῦ, μήτε ἐκλεκτή ἀπόλαυση τοῦ καταπονημένου εἰδήμονος. Δέν μᾶς εὐχαριστεῖ ποσῶς τό γεγονός τῆς διαφορᾶς μας, γιὰτί μέσα σ' αὐτήν τήν κατ' ἰδίαν ἀπόλαυση συναντήσαμε μιάν ὀλόκληρη κοινωνία παρόμοιων αἰσθημάτων καί ἐμπειριῶν, μιὰ κοινωνία πού λανθάνει, ἀνεξερεύνητη ἀκόμη, μέσα στή δική μας κοινωνία, στό δῆμο καί στήν ἀγορά. Εἴμαστε βαθύτατα πεπεισμένοι πῶς ὅ,τι ἀπολαμβάνουμε κατά μόνας εἶναι κοινό κτήμα: ὅτι ὅλος αὐτός ὁ λαθραῖος πλοῦτος ἔμμετρον λυρισμοῦ ἀνήκει δικαιοματικά σέ ὅλους. Πῶς κάπου ἐκεῖ μέσα κατοικεῖ ἀκόμη τό κοινό καί τό κύριο, τό πραγμα-

Στόν Δῆμο Μαυρομμάτη
καί τόν Ἄγγελο Ἐλεφάντη,
ἀνθ' ὧν

τικό ἀντίκρισμα τῶν πνευματικῶν μας, ὅπως λέμε, συναλλαγῶν, μεταβλητό πάντα καί διαπραγματεύσιμο, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀλλά πραγματικό: πῶς κάπου βρίσκονται κατατεθειμένα τά μέτρα καί τά σταθμά χάρηστά ὅποια, εἴτε τό θέλουμε εἴτε ὄχι, εἶναι ἀκόμη δυνατόν νά διαβάσουμε, οἱ μνημένοι καί οἱ ἀμύητοι, τό ἴδιο πράγμα, κι ἄς μήν μποροῦμε ποτέ νά τά ὀνομάσουμε ἢ νά τά ἐπικαλεστοῦμε ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.

Κάποτε πνέει στή μνήμη μας ἀλλόκοτος ἀγέρας, καί φτάνουν ἐκεῖ ὅπου καθόμαστε, χωρίς νά ξέρομε ἀπό ποῦ, μουσικά μέτρα:

*Φυσᾶ βοριάς, φυσᾶ θρακιᾶς, γεννιέται μπόρα φοβερή!
μέ παίρνουν, μάνα, σάν φτερό, σάν πεταλούδα τρυφερή,
καί δέν μπορῶ νά κρατηθῶ·
μάνα, μήν κλαῖς, θά ξαναρθῶ.*

Ἄλλοτε πάλι, σέ στιγμές ἀργίας, σέ ὥρες ἀνεξήγητης ἀνησυχίας, ἄλλα ἀποσπάσματα μᾶς κατακλύζουν μέ τήν ἀταύτιστη μουσική τους καί μᾶς κυριεύουν μέ τήν σχεδόν ἀσήμαντη κυριολεξία τους:

*Περνάει ἀπόψε καί ἄλλη μιὰ
νύχτα γεμάτη γιασεμιά...*

Κι ἀμέσως μετά, σάν ἀσύνδετη, ἀδέσποτη ἀπόκριση, τό ἐρώτημα ἐνός κόσμου ἀφανοῦς:

*Ἀχ, πῶς θά ζήσωμε, μητέρα,
ὡς τίς ἐννιάμιση; ὡς τίς δέκα;*

Ἄλλοτε ἡ δίκαιη λύρα συνοδεύει χαμηλόφωνα ἰδανι-

κές φωνές κι αγαπημένες, πιά τρυφερές απ' τή θητεία τους
στόν κάτω κόσμο:

*Λιώνω αδελφή, κι απόκρυφη
σέ σώνει ψυχοπόνια·
φεύγουν οί μαύροι γερανοί και παίρνουνε
στά μαύρα τους φτερά τά χελιδόνια.*

Κι άλλοτε πάλι κρούει βαρύτερα μέτρα, σέ μείζονες
τόνους, πιά επείγοντες, πού μᾶς συνεπαίρνουν μέ τή βία
τῶν ἀκαριαίων ἀποκαλύψεων:

*‘Α! τό φῶς πού σέ στολίζει,
Σάν ἡλίου φεγγοβολή,
Καί μακρόθεν σπινθηρίζει,
Δέν εἶναι, ὄχι, ἀπό τήν γῆ.*

*Λάμπιν ἔχει ὄλη φλογώδη
Χεῖλος, μέτωπο, ὄφθαλμός.
Φῶς τό χέρι, φῶς τό πόδι,
Κι ὄλα γύρω σου εἶναι φῶς.*

Δέν γνωρίζουμε καμιά φορά σέ ποιόν ἀνήκουν οί φωνές
αὐτές πού τόσο ἐπίμονα ἐπιστρέφουν: Ἀποσπασμα-
τικά μᾶς κατοικοῦν και αὐθαίρετα πάλι τίς ἀνασυνθέ-
τουμε στήν ἀπισχνασμένη μνήμη μας, σάν ἀπομεινάρια
θαυμαστά ἐρμῆς και μεγαλείου, χωρίς νά θυμόμαστε
κάν τά ὀνόματα τοῦ Βιζυηνοῦ, τοῦ Τέλλου Ἄγρα και
τοῦ Γρυπάρη, χωρίς νά συνδέουμε καν ἕναν ἀλλόκοτα
οἰκεῖο ρυθμό μέ ὅ,τι ἔθνωφελῶς ἀπομνημονεύσαμε ἀπό
τόν Ἕμνον εἰς τήν Ἐλευθερίαν. Αἰσθανόμαστε ὡστό-
σο τήν ἀνάγκη, και κάποτε τήν ὑποχρέωση, νά τίς ἀπο-
καταστήσουμε τίς φωνές αὐτές, ἐάν ὄχι στήν πληρότη-
τά τους, τουλάχιστον στά δικαιώματά τους. Διαισθα-
νόμαστε ὅτι μιὰ ἰσχυρότατη προκατάληψη, στήν ὁποία
συνήθως ἀποδίδουμε τά χαρακτηριστικά (παραποιημέ-
να, ἐν πολλοῖς) τῆς νεωτερικότητάς μας, μᾶς στερεῖ τό
δικαίωμα νά συνομιλοῦμε ἐλεύθερα μ' αὐτές τίς φωνές
και τίς μορφές πού ἐξεικονίζουν. Και αἰσθανόμαστε ἐπι-
πλέον ὅτι κάποια περίεργη ἀξίωση δικαίου μεταδίδεται
ἀπό τίς μορφές αὐτές στόν δικό μας κόσμο, σάν ἰδανική
ἀρρώστια. «Ἡ μορφή», ἰσχυρίζεται ὁ Τέλλος Ἄγρας,
«εἶναι ἡ ἐφηρμοσμένη ἠθική τοῦ καλλιτέχνου». Και οί
μορφές αὐτές, μέ τίς ὁποῖες συνομιλοῦμε κατ' ἰδίαν και
λαθραῖα, ἀποτελοῦν ἤδη, στόν κόσμο τοῦ κατορθωμέ-
νου λυρισμοῦ, δικαιοπρακτικά πρότυπα.

Ἐπειδή, ὅπως και νά τό κάνουμε, οί ἀδικίες εἶναι πολ-
λές και τίς συναντοῦμε καθημερινά, ἀποκρυσταλλωμέ-
νες πιά σέ σύστημα εὐαισθησίας. Εἶναι τόσες ὡστε ἡ πα-
νεπιστημιακή μας φιλολογία, πού ἀποτελεῖ κατά κά-
ποιον τρόπο και τή δικαστική ἐξουσία στήν ὑποθετική
ἐπικράτειά μας, δέν ἐπαρκεῖ, δέν προλαβαίνει κάποτε
νά τίς ἐπανορθώσει. Εἶναι πράγματι περισσότερες ἀπό
τούς ὑπεύθυνους και τούς ἠθικούς αὐτουργούς, ὄσους
θά μπορούσαμε — ἢ θά θέλαμε — νά κατονομάσουμε, γι'
αὐτό και πιστεύω ὅτι εἶναι προτιμότερο, μέ αὐτήν ἐδῶ
τήν ἀλλόκοτη δικαιοσύνη τῶν ποιημάτων, νά ἀθώνου-
με ἀντί νά βρισκουμε ἐνόχους, και νά ἀποκαθιστοῦμε
τούς ἀδικημένους εἰς δάρος μόνον τῆς ἀμαθείας και τῆς
προκατάληψης. Πρόκειται γιά κατάφωρη ἀδικία, ἐπί
παραδείγματι, νά ὀμιλοῦμε ἀκατάπανστα περί ὀμηρι-
κῶν μεταφράσεων και νά μή μνημονεύουμε εὐγνώμονες
τό ὄνομα τοῦ Πολυλά. Εἶναι κρίμα και εἶναι ἀδικία, ὄχι

βεδαίως γιά τόν Πολυλά ἀλλά γιά ἐμᾶς τούς ἴδιους, ἀπό
τόν ἀριθμό τῶν ἀρρυθμῶν Ἀμλέτων, τῶν ἐντυπῶν και
τῶν ζωντανεμένων, ὄσων συναθοῦνται τά τελευταῖα
χρόνια στή μικρή σκηνή τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπικαιροτή-
τας, νά λείπει ὁ δικός του, ἔμμετρος Ἀμλετ, μία ἀπό τίς
ἀριστερές και τίς πιά στοχαστικές λογοτεχνικές μετα-
φράσεις πού πραγματοποιήθηκαν ποτέ ἀπό Ἕλληνα λο-
γοτέχνη.

Σταματῶ ἐπίτηδες στό ὄνομα τοῦ Πολυλά και στό πρό-
βλημα τῆς λογοτεχνικῆς μετάφρασης, ἐνδεικτικές περι-
πτώσεις ἀμφοτέρων ἐνός ἐιδικοῦ συνδρόμου ἀπ' τό ὁποῖο
πάσχει ὁ λογοτεχνικός θεσμός, ἐδῶ στό τέλος ἐνός ἀκό-
μη αἰῶνα. Στέκομαι ἐπίτηδες στόν Πολυλά και στίς λο-
γοτεχνικές του μεταφράσεις: Ἀφ' ἐνός γιατί ὁ «κριτι-
κώτατος» Πολυλάς (ὅπως μέ θαυμασμό πάντα τόν μνη-
μονεύει ὁ Παλαμᾶς), αὐτός ὁ “ἐλάσσων” (ὑποθέτω) λο-
γοτέχνης και πιστός “ἐρασιτέχνης” (κατά τή δική του
ὁμολογία) στήν ὑποθετική χώρα τῆς ὑπερθεν ἀρμονίας,
κρατεῖ ἀκόμη μιὰ σχέση παραδειγματική πρὸς ὅ,τι θεω-
ροῦμε μείζον, στήν περίπτωσή μας τό ἔργο τοῦ Σολωμοῦ·
μιὰ σχέση ἡ ὁποία νομιμοποιεῖ — ἰδρυτικά και ἀπολύ-
τως — ὀλόκληρη γενεαλογία “ἐλάσσωνος” γραμματείας,
τόσο δραστηκῆς και τόσο ἀριτωμένης κάποτε, ὡστε νά
ἀποτελεῖ τήν ἀναγκαῖα προϋπόθεση κάθε ἀναστροφῆς
μας μέ τό μείζον. Ἡ “ἀποτυχία” τήν ὁποία ἐκεῖνος ὀμο-
λογεῖ, σέ μείζονες τόνους, στόν “Ἐρασιτέχνη” του, εἶ-
ναι, συνοπτικά και πρωθύστερα, ἡ συντριπτική ἐπιτυ-
χία ἐνός ἐλάσσωνος λυρισμοῦ, τόσο καίριου και τόσο
διαδεδομένου στή γραμματεία μας, ὡστε νά παρακολου-
θεῖ στενά, σάν ἠθικό ἀντίκρισμα, κάθε ἔργο πού θεωροῦ-
με μείζον.

Ὅσο γιά τή λογοτεχνική μετάφραση, ὁ Πολυλάς τήν
ἄσκησε κατά τόν στοχαστικότερο και τόν ἀποτελεσμα-
τικότερο τρόπο, ὅπως μαρτυροῦν δευτερογενῶς τόσο ἡ
δική του εἰσαγωγή στόν Ἀμλετ ὄσο και ἡ ἀνεπανάλη-
πτη ὀμοθέτη μελέτη τοῦ Καλοσοῦρου. Τό λογοτεχνικό
ἔργο τῆς μετάφρασης ὁ Πολυλάς τό συνέλαβε συνολικά
και τό ἐφάρμοσε συστηματικά ὡς καλλιτεχνία και συ-
νάμα ὡς δημόσιο θεσμό αἰσθηματικῆς, γλωσσικῆς και
ἠθικῆς ἀγωγῆς. Γιά νά μεταφέρει στήν κοινή νεοελληνι-
κή δύο παγκόσμια ὀρόσημα τῆς λογοτεχνίας, τό ὀμηρι-
κό και τό σαιξπηρικό, ἐτόλμησε διπλά: Ἀφ' ἐνός ἀνα-
μετρήθηκε θεωρητικά, δηλαδή συστηματικά, μέ τό πρω-
τότυπο ἔργο και, μέσω ἐκεῖνου, μέ τήν ἐννοια τῆς
λογοτεχνίας καθ' ἑαυτήν, ὅπως τό εἶχε ἤδη πράξει στά
“Προλεγόμενα” του. Ἀφ' ἑτέρου ἐπανεφέρε ἐμ' ἐχρήση
τόν δεκατρισύλλαβο — τόν ἐπανεφεύρε, κατ' οὐσίαν,
και τόν καθιέρωσε ὡς μετρικό σύστημα, εὐήλατο και πε-
ριεκτικό, εὐπροσάρμοστο στίς ἀνάγκες μιᾶς ἀναγεννώ-
μενης γραμματείας και χωνεμένο στό γλωσσικό αἰσθη-
τήριο τῆς ἐποχῆς του. Ὁ δεκατρισύλλαβος τοῦ Πολυλά
δηματίζει ἐλεύθερα, χάρη στή διακριτική, διαρκῶς με-
τατοπιζόμενη και κάποτε ἀνεπαίσθητη τομή του, πλέ-
κοντας μορφές ρυθμικῆς ἐκκρεμότητος ἀνάμεσα στόν
ἰταλικό ἐνδεκασύλλαβο και στόν δημοτικό δεκαπεντα-
σύλλαβο· κάτι σάν πολύτιμη εὐκαιρία και σάν ἀναστο-
λή ἀνάμεσα σέ δύο ἐτερόμορφους κόσμους, δύο ἐτερό-
κλητες στιχοιουργικῆς παραδόσεις: ἕνα εὐρύχωρο ἀνοιγ-
μα μέ τή δική του, πρωτάκουστη τονική κλίμακα. Δέν
πρόκειται, ἐπομένως, γιά συμβιβασμό, ἀλλά γιά οὐσια-
στική καινοτομία, ἀπλή ὄσο και ἀποτελεσματική, ἡ ση-
μασία τῆς ὁποίας ἀναγνωρίστηκε ἐγκαίρως και ἐμπρά-

κτως, από τόν Μαβίλη, τόν Παλαμᾶ καί τόν Ἑφταλιώτη (Ἀγάπης λόγια), καί ἡ ὁποία δέν θά πρέπει νά ἦταν αὐτονόητη ἢ πάντοθεν εὐπρόσδεκτη, ὅπως εὐτράπελα μαρτυρεῖ ἡ παρένθετη "οὐρά" ἑνὸς σονέτου τοῦ Μαβίλη:

*(Τά ψάλλω ἑνὸς ξεμωρασμένου δικολάβου,
Πού ἀρονιέται τὸ ρυθμὸ τοῦ δεκατρισυλλάβου)*

Γιὰ τόν Πολυλᾶ τὸ "μέτρο" μιᾶς σύνθεσης, πρωτότυπη ἢ μεταφρασμένης, δέν ἦταν ἀπλῶς θέμα τεχνικῆς. Γι' αὐτόν καί μόνο τὸ λόγο, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὁ κριτικώτατος Πολυλᾶς ὑπῆρξε καί δημιουργὸς πρώτου μεγέθους — μείζων ἢ ἐλάσσων, ἀδιάφορο. Μὲ τὴν ἀδειά σας, θά κλείσω αὐτὴ τὴν ἐπιμνημόσυνη παρέκδραση γιὰ τόν Ἰάκωβο Πολυλᾶ, ἀνοίγοντας ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀναπάντεχους θησαυροὺς πού ἐπιφυλάσσει ἡ ἑλληνικὴ ποίηση στοὺς ἀναγνώστες καί τοὺς ἀκροατῆς της: ἕνα τετράστιχο "ἐγκώμιο" τοῦ Γεράσιμου Μαροκοῦ, πού ἐπιγράφεται "Γιὰ μιὰ φωτογραφία Ἰακώβου Πολυλᾶ":

*Λές καί δέ σ' ἔχει ὁ Θάνατος, χρυσέ μου φίλε, ἀρπάξει.
Ἐδῶ τὸ φῶς εὐτύχησε πιστὰ νά σέ χαράξει.
Καί τ' ἄλλο — φῶς ἀκούμητο, πού νοῦς μεγάλος χύνει —,
Δικὴ σου εἰκόνα ὀλόλαμπρη σ' ὅ,τι ἔχεις γράψει ἀφίνει.*

Οἱ ἀδικίες, ὥστόσο, δέν σταματοῦν ἐδῶ, στὸν οὐδὸ τῆς νεωτερικότητάς μας καί στὸν ἀνεξερεῦνητον ἀκόμη, γιὰ τὴ σύγχρονη εὐαισθησία, ὠρимо δέκατο ἕνατο αἰῶνα. Στὸ κατώφλι τοῦ δικοῦ μας αἰῶνα, ἡ μνήμη μας ἀποδεικνύεται ἐξίσου ἐπιλεκτικὴ, καί ἡ αἰσθητικὴ μας συνείδηση ἐπιμένει νά ἐξιστορεῖ τὸν ἑαυτὸ της σάν ὄρο ἀπαράβατο νομοτελειακῆς ἀνέλιξης, ἐπισείοντας κοινόχρηστα αἰσθητικὰ ἀξιώματα: ἐπιμένει νά κρυφακούει καί νά κρυφοβλέπει μπροστὰ σέ ὀρθάνοιχτες πύλες καί δημόσια θεάματα. Εἶναι κατάφωρη ἀδικία, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ γεγονός ὅτι ὁ κατὰ τ' ἄλλα ἀκμαιώτατος ἐπε-

τειακὸς λόγος — τὸ κακέκτυπο, τρόπον τινά, τῆς νοητῆς δικαιοσύνης — ἀπαξίωσε πέρυσι νά μνημονεύσει κἀν τὸ ὄνομα τοῦ Γρυπάρη, μείζονος ποιητῆ καί ἀπαράμιλλου μεταφραστή, ὅπως καί νά τὸ κάνουμε, πενήντα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του. Κι ἂν πλησιάσουμε ἀκόμη περισσότερο πρὸς τὸ συμβατικὸ ὄριο τοῦ νεωτερισμοῦ μᾶς, δηλαδή στὸ 1930, εἶναι κρίμα νά μὴν ἀκούμε σχεδόν τίποτε πιά γιὰ τὸν Βάρναλη, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους λυρικούς καί σατιρικούς μας ποιητῆς, εἶναι κρίμα νά μὴ διαβάζεται ὁ Σικελιανός, νά μὴν ἀκούγεται κἀν ὁ Μαλακάσης, νά μὴ μνημνεύεται γιὰ τὴν ἀπαράμιλλη μορφολογική του τόλμη ὁ ποιητῆς Τέλλος Ἀγρας: εἶναι κρίμα καί ἀδικο, ἢ πράγματι θαυμάσια *Στροφή* τοῦ Σεφέρη νά θεωρεῖται ἀκόμη, ἔστω καί χάρη στὴν καλόδοξη ὄνομασία της, *στροφή* τῆς νεοελληνικῆς ποίησης συλλήβδην. Δημοσιευμένη τὸ 1931, ἡ *Στροφή* δέν εἶχε ἀπολύτως τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ νά στρέψει ἢ νά μεταστρέψει στὰ ποιητικὰ μας πράγματα, μεσουρανοῦντος τοῦ Σικελιανοῦ καί τρία μόλις χρόνια μετὰ τὰ *Ἐλεγεία καί Σάτιρες*, πού εἶναι τὸ σημαντικότερο ποιητικὸ βιβλίο τοῦ αἰῶνα μας, μαζί μὲ τὴν *Ἀσάλευτη ζωὴ* (1904) τοῦ Παλαμᾶ καί τὰ δύο ἰδιωτικὰ τεύχη τοῦ Καβάφη. Κι εἶναι ἀκόμη κρίμα, σήμερα πιά, καί δυστυχῶς ἐνδεικτικὸ μιᾶς "νεωτερικότητος" πού δέν πρόλαβε νά ἐνθρονιστεῖ προτοῦ γεράσει, νά ἐκπονοῦνται διατριβές — σέ πανεπιστήμια τῆς ἡμεδαπῆς καί τῆς ἀλλοδαπῆς — μὲ θέμα τὴ γενιά τοῦ '70, τὴ στιγμή πού δέν διαθέτουμε οὔτε μιὰ σύγχρονη μονογραφία γιὰ τὸν Σικελιανό, ἐπὶ παραδείγματι, ἢ τὸν Καρασούτσα, τὴ στιγμή πού δέν διαθέτουμε κἀν σύγχρονες, χρηστικῆς ἐκδόσεις τὸσων καί τὸσων ποιητικῶν κειμένων.

Ἄς διευκρινίσουμε, ὥστόσο, στὸ σημεῖο αὐτό, πῶς δέν καταλογίζουμε σέ κανέναν τὴν ἀπόφαση τῆς λησμονιάς, μήτε ἀπευθύνουμε ψόγο πρὸς κανέναν. Μελετοῦμε ἀπλῶς συμπτώματα τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, μιᾶς ἐπο-

χής κατά φαντασίαν νεωτερικῆς, καί φανταζόμεστε ἴσως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θά θέλαμε νά κλείσει. Δέν εἶναι αὐτόχρημα αἰσιοί ὄλοι οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους δύναται νά περατωθεῖ ἕνα εὐκταῖο τέλος — ὅπως ὄλοι γνωρίζουμε, ὅσοι ἀφελῶς πανηγυρίσαμε προσφάτως τήν κατεδάφιση τειχῶν καί ἰδεολογιῶν. Κάποιους τρόπους, πού μποροῦμε — φεῦ — νά τούς ὑποθέσουμε, τούς ἀπευχόμεστε· καί κατά κύριο λόγο τόν τρόπο τῆς ἀναπαλαίωσης, τόσο διαδεδομένον ἄλλωστε σέ μιά κοινωνία πού χάνει ἀκατάσχετα τή μνήμη της. Δέν μιλῶ λοιπόν γιά ὑπευθύνους. Ὑπεύθυνοι, στό ἐπίπεδο ἀφαίρεσης ὅπου μιλοῦμε, δέν ὑπάρχουν. Ἄδικία ὑπάρχει, τήν ὁποία ὀφείλουμε ἐπιπλέον νά μελετήσουμε, ἀδίκημα ὅμως ὄχι.

Μιλῶ ἀπλῶς σάν ἄνθρωπος πού αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά μεταφέρει σέ ἄλλους τή δική του ἐμπειρία καί τόν δικό του ἐνθουσιασμό, ὡς φανατικός ἀναγνώστης ποιημάτων, ἄς ποῦμε, ὄχι ἀπολύτως ἀνιδιοτελής, φοβοῦμαι, καί ὄχι μονομερῶς ἐνδιαφερόμενος, ἐλπίζω. Δέν γνωρίζω ἔάν ὁ ὄρος αὐτός νομιμοποιεῖ ἀπολύτως τό ἀντικείμενό μας καί τήν ἀποψινή μας συνέυρεση. Διατείνομαι, ὥστόσο, ὅτι θά ἦταν ἀπό κάθε ἄποψη πολυτιμότερο, ἀντί νά ἀναζητοῦμε ἐνόχους καί ὑπαιτίους, νά ἐρευνήσουμε διεξοδικά τό μηχανισμό τῆς ἀδικίας γιά τήν ὁποία μίλησα, ἐπιδιώκοντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο νά ἀνασυστήσουμε ἐπωφελῶς ἕνα δημόσιο ἀντικείμενο, τόν ἑλληνικό λυρικό λόγο, ἕνα δημόσιο μνημεῖο ἴσως, λαμπρό ἀκόμη καί στήν ὑποθετική του ἐπιδίωξη, δημόσιο καί κοινόχρηστο σάν ἔθνικό ἄλσος, ἀκόμη καί ὅταν τό χρησιμοποιοῦμε γιά τήν κατά μόνος ἀνασυγκρότηση τοῦ πεπερασμένου ἑαυτοῦ μας, τουτέστιν γιά τήν ἀναψυχή μας.

Ὁ λόγος, λοιπόν, εἶναι πρωτίστως περί προκατάληψεων, γιά τήν πολλαπλή προκατάληψη — νεωτερική, τήν ὀνομάσαμε — πού μᾶς ἀποκόβει σήμερα ἀπό τή ζωογόνο παράδοση δύο αἰώνων ἐντεχνου λυρισμοῦ. Ἡ ἴδια ἡ λέξη “παράδοση” εἶναι μᾶλλον ἄστοχη, ὅταν μιλοῦμε γιά συγκεκριμένα λυρικά ποιήματα. “Ὅπως βρισκω τελείως ἄστοχο καί τόν ἀντίστοιχο συνοδευτικό ὄρο, τόν “παραδοσιακό στίχο”. Δέν νομίζω ὅτι ὑπάρχει συγκροτημένο ἀντικείμενο πού νά ἀνταποκρίνεται, ἔστω καί περιγραφικά, στόν ὄρο αὐτόν. Ὡς προσωνυμία ἢ παρωνύμιο καλύτερα, μοῦ θυμίζει ἕνα ἄλλο παρατσούκλι, ἐπίσης κοινόχρηστο στίς μέρες μας: ἐκεῖνο τοῦ ἱστορικοῦ τονισμοῦ, ὁ ὁποῖος μετονομάστηκε ἀναδρομικά σέ “πολυτονικό”, μετά τήν ἀπονενομημένη καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ. Κάπως ἔτσι ἔγινε καί μέ τόν παραδοσιακό στίχο: Μετονομάστηκαν μ' αὐτόν τόν τρόπο οἱ κανονικές ἑμμετρές μορφές, ἀφοῦ κάποιας μορφῆς αἰσθητική ἰδεολογία, πού δέν εἶναι τῆς ὥρας νά τήν ἐρμηνεύσουμε, ἀποφάσισε νά ταυτίσει, ὄχι περιγραφικά πάλι ἀλλά οὐσιαστικά, τήν τεχνική καινοτομία τοῦ ἐλεύθερου στίχου μέ τό ζήτημα τῆς πρωτοπορίας. Ἡ εὐκόλη δεβαιότητα πού ἀποπνέει καί μέ τήν ὁποία μᾶς ἐπιβάλλεται, σάν νά ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό ἀπλή περιγραφική ἐνδειξη, ἀνήκει κι αὐτή πιστεῦω στό σύστημα προκατάληψης πού ἐμποδίζει τή συναναστροφή μας μέ τό λυρισμό.

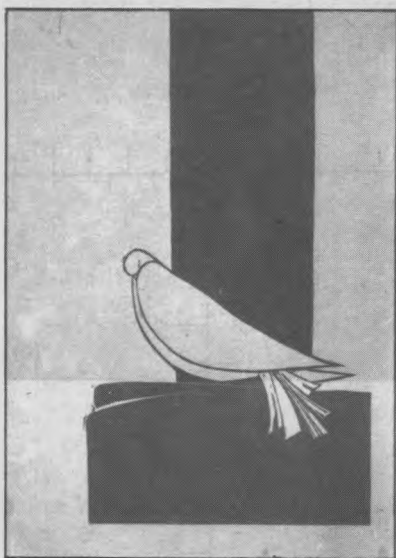
Προκατάληψη, κατά πρῶτον, ὡς πρός τή μορφή τῆς γλώσσας, καθαρεύουσας ἢ δημοτικῆς, ἀνάλογα πάντα μέ τό φάντασμα τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος πού υἰοθετεῖ ὁ καθείς. Σήμερα, πάντως, ἡ προκατάληψη στρέφεται κυρίως — καί μέ ἀναδρομικό μένος — κατά τῶν ὑποτι-

θέμενων μαλλιαριστῶν, καταδικάζοντας ἔτσι στήν ἀφάνεια λογοτεχνικά κείμενα πού καί μόνο τό γλωσσικό τους κατόρθωμα θά ἔπρεπε νά ἐμπνέει σεβασμό. Προκατάληψη, δεύτερον, ὡς πρός τό τί εἶναι μείζον καί τί ἔλασσον στήν ποιήσή μας, ἢ μᾶλλον ποιός εἶναι μείζων καί ποιός ἐλάσσων· προκατάληψη ἢ ὁποία ἀκαταπόνητα διπλώνει καί ξεδιπλώνει καταλόγους, ἱεραρχίες καί συμβόλαια, συνήθως ἐρήμην τῶν συγκεκριμένων ποιημάτων καί κυρίως τῶν ποιημάτων πού ὀμιλοῦν εὐθέως περί τοῦ ζητήματος. Προκατάληψη, τρίτον, ὡς πρός τό ἰδεολογικό περιεχόμενο παλαιότερων ποιημάτων. Ἐδῶ παρακολουθοῦμε ἐκθαμβοί νά ἀπονέμεται τό προνόμιο τῆς σκληρῆς πραγματικότητας ἀποκλειστικά σέ ὁ,τι υἰοθετεῖ τή ρητορική τοῦ σπαραχτικά σύγχρονου καί νά καταβαρῶνεται σάν ἀφελές, ἐκτός τόπου καί χρόνου ἢ ὑπέρμετρα ἀναπεπταμένο ὁ,τι στό παρελθόν ὀμίλησε ἄλλη γλώσσα — ὁ Σικελιανός, ἐπί παραδείγματι. Προκατάληψη, τέταρτον, ὡς πρός τό τί συνιστᾶ τό στοχαστικό βάθος ἐνός ποιήματος. Ἐδῶ ἀκοῦμε νά ἐξυμνοῦνται σάν προϊόντα σκέψης κοινότοποι καί ἐξαντλημένοι φορμαλισμοί, νά μεταφράζεται αὐτονοήτως σέ ἀξία στοχασμοῦ τό θεσμικό βάρος καί τό ἐρμηνευτικό κύρος πού ἐπενδύεται σ' ἕνα ἔργο, καί νά θεωρεῖται αὐτόχρημα ἀφελές ὁ,τι στό παρελθόν συναναστράφηκε τούς δικούς του κοινούς τόπους καί τίς δικές του ἰδέες. Καί προκατάληψη, τέλος, πού στρέφεται ἄμεσα καί ἀνακλαστικά σχεδόν στή στιχουργική μορφή τῶν ποιημάτων καί ἢ ὁποία ὀργανώνει τό σύστημα ὄλων τῶν ἐπί μέρους προκαταλήψεων γύρω ἀπό τό ἰδεολόγημα τῆς “παράδοσης”. Ἡ προκατάληψη αὐτή ἔχει μάλιστα τό προνόμιο νά μετονομάζει τό κάπως ἔλαστικό παρόν της σέ “ἐποχή τοῦ ἐλεύθερου στίχου”. Γι' αὐτό, ἐπιτρέψτε μου ν' ἀφήσω τό σχολιασμό της γιά εὐθετότερο καί λιγότερο πιεστικό χρόνο. Ἀρκεῖ ἴσως ἐπί τοῦ παρόντος νά σκεφτοῦμε ὅτι ἔάν ἡ ἐποχή μας ἦταν τόσο συμπαγῶς καί αὐτονοήτως ἐποχή τοῦ ἐλεύθερου στίχου, θά ἦταν ἀδύνατον ἀκόμη καί νά διαβάσουμε τό ποίημα μέ τό ὁποῖο θά ἀσχοληθοῦμε ἀμέσως τώρα, νά τό νιώσουμε καί νά τό κατανοήσουμε σάν κατορθωμένη μορφή πού ἀνασυστήνεται στό παρόν μας καί τό διεκδικεῖ. Τό βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι μέ αὐτή τήν πολλαπλή προκατάληψη, ἢ ὁποία — ὅπως εἶπαμε — καταχράστηκε τή νεωτερικότητά μας, κινδυνεύουμε νά παρῶλάβουμε μίαν ὀλόκληρη γραμματεία ἀπό “ἀδιάδαστους” ποιητές, μέ τήν ἀλαζονική κιόλας δεβαιότητα ὅτι τό ἱστορικό πλεονέκτημα τῆς δικῆς μας ὑστερης γνώσης ἀντιστοιχεῖ ἀπαραιτήτως σέ περισσότερο, σοφότερο καί πιό εὐαίσθητο ἄνθρωπο ἀπ' ὅσον μπόρεσε ποτέ νά χωρέσει στίς παλαιότερες μορφές.

* * *

Ἡ μορφή πού θά ἀνακαλέσουμε τώρα εἶναι τοῦ Μιλτιάδη Μαλακάση, μιά καί μετῶνται φέτος πενήντα χρόνια ἀπό τό θάνατό του. Θυμόμαστε ἀσφαλῶς τόν “Τάκη-Πλούμα”. Ὅσοι δέν εἶχαμε τήν τύχη νά τόν συναντήσουμε στά κατοπινά μας διαβάσματα, σίγουρα τόν ἔχουμε ὀλοζώντανο, οἱ περισσότεροι, στή σχολική μας μνήμη — τόν Μαλακάση καί τόν “Τάκη-Πλούμα» του, ἄν μή τι ἄλλο. Δέν ξέρω ἔάν ὁ γραμματολόγος ἀνάμεσά μας θά κατέτασσε σήμερα τόν Μιλτιάδη Μαλακάση στούς μείζονες ἢ στούς ἐλάσσονες. “Ποιητή Ἀθηναῖο” τόν βαπτίζει ὁ Τέλλος Ἀγρας τόν Μεσολογγίτη Μαλακάση, ἐννοώντας

Ίσως ότι τό ιδιαίτερο κράμα τῆς φωνῆς τοῦ κυρίου Μαλακάση, μελαγχολικό καί εὐγενικό, προσιδιάζει μᾶλλον στόν σύγχρονο ἀστό καί στόν κοσμοπολίτη πού ἐπιστρέφει, ἐπισκέπτης πιά, στά πάτρια. Γι' αὐτό ἄλλωστε καί ὁ Τέλλος Ἄγρας ἀπορρίπτει διαρρήδην, κι ὅσο πιό ἔντονα μποροῦσε αὐτός ὁ ἀπείρως εὐγενής καί ἥπιος ἄνθρωπος, τόν "Μπαταριά", ὡς φλύαρο ἀγλίσμα μᾶς ἠθογραφικῆς καθήλωσης. Σήμερα πιά τά πράγματα εἶναι κάπως διαφορετικά, χωρίς ὡστόσο νά ἔχει διαψευστεῖ σέ τίποτε ἡ θαύτηρη αἴσθησι καί ἡ γενικότερη σύλληψη τοῦ Τέλλου Ἄγρα. Ίσως γιατί ὁ ἀφηγηματικός "Μπαταριάς" εἶναι, θά μποροῦσε νά εἶναι, σήμερα γιά μᾶς μεγάλο ποίημα, ἔτσι ὅπως κατακάθισε μέσα στό χρόνο, σχηματίζοντας στό ἔδαφος του ἕνα συγκινητικό ἀπολίθωμα παλαιότερης διοτροπίας, ἐξιδανικευμένο μέσα στόν λεπτομερέςτατο ρεαλισμό του, κι ὡστόσο πραγματικό, ὅσο πραγματικές ὑπῆρξαν ὅλες οἱ δραστικές ἰδέες. Ίσως πάλι γιατί τόν τίτλο τοῦ "ποιητή Ἀθηναίου" ὀφείλουμε σήμερα νά τόν ἀπονεύμουμε εὐγνώμονες στόν ἴδιον τόν Τέλλο Ἄγρα, τόν ποιητή τῆς ἀθηναϊκῆς γειτονιάς, τοῦ δρόμου καί τῆς συνοικίας, τόν ποιητή πού ἐπλεξε τόν ἐλληνικό λυρισμό μέ

τό ὑπομονετικότερο βελόνι στό ὑφάδι τῆς παραμικρότερης καί τῆς ἡδονικότερης καθημερινότητάς μας. Ὁ Μαλακάσης πάντως ὑπῆρξε σίγουρα μείζων παρουσία γιά μίαν ὀλόκληρη γενεά ποιητῶν, τήν τραγική γενιά τοῦ ἴδιου τοῦ Τέλλου Ἄγρα, πού περιλαμβάνει, ὅπως ὅλοι θυμόμαστε, τά ὀνόματα μεταξύ ἄλλων τοῦ Καρυωτάκη, τοῦ Ράμου Φιλύρα, τοῦ Λαπαθιώτη. Ὁ Μαλακάσης ὑπῆρξε ὁ ἀμεσος πρόγονός τους, μαζί μέ τόν Πορφύρα ἴσως, γιατί ἀπαλοτρίωσε τήν ὑψηλή ποιητική γλώσσα τοῦ Παλαμά καί τόν πλοῦτο τοῦ Γρυπάρη πρός ὄφελος τῆς "ἐλάσσονος" ποιητικῆς ἐμπειρίας, πρός ὄφελος τῶν χαμηλῶν τόνων καί φωτισμῶν· ἐπῆρε αὐτή τή λυρική γλώσσα καί τή μετέτρεψε σέ ποιητική κοινή, ἀποκαθαίροντάς την ἀπό τήν ἐγγενή ὑπερβολή καί ἀποδίδοντάς την, σάν μουσική δωματίου, σέ χρήσεις κατά κανόνα λεπτότερες, πιό ἰδιωτικές ἴσως, καί σίγουρα πιό "ἀστικές". Ὑπάρχουν ποιήματά του, λοιπόν, πού σίγουρα ἀνήκουν στήν περιοχὴ τοῦ ἐλάσσονος, γιατί τό θέμα καί ὁ τόνος τους εἶναι προγραμματικά ἐλάσσονα, γιατί ἡ κλίμακά τους εἶναι σχεδιασμένη γιά νά ἀποδώσει τίς ἀποχρώσεις μᾶς ἐμπειρίας κοινῆς ὅσο καί ἐσωστρεφοῦς, μᾶς ἀφα-

νοῦς κοινότητος συναισθημάτων. "Ἐνα παράδειγμα εἶναι τό δεύτερο ἀπό τά τέσσερα σονέτα πού ἐπιγράφονται "Προσωπογραφίες" ἀπό τά Ἀντίφωνα (1931), τό προτελευταῖο ποιητικό βιβλίο τοῦ Μαλακάση:

*Μέσα ἀπ' τό τζαμωτό καί νά κοιτάζω
Σέ κύματα τόν κόσμο νά ξεσπᾶ,
Νά πίνω τόν καφέ μου, νά ρεμβάζω,
Ἐνα σιγάρο ἀνάβοντας μετά.*

*Στό νοῦ μου τά ἐρωτήματα νά βάζω,
Ἄσχι τά πολυσύνθετα· τά ἀπλά.
Ἐνα σὺν δύο, τρία νά λογαριάζω
Καί ἡ ὥρα μου μέ τέτοια νά περνᾶ.*

*Τ' ὀρεχτικό μου ἀργότερα νά παίρνω,
Μέ κάτι τι πικάντικο, μιά ἐλιά,
Τέταρτο, πέμπτο, κι ὕστερα νά γέρνω*

*Στό στήθος τό κεφάλι μου βαριά
Κι ἄξαφνα νά σηκώνομαι, καί νά 'μαι
Σάν ἕνας ἄλλος π' οὔτε τόν θυμάμαι...*

Ἀνήκει, ὅπως καταλαβαίνετε, στά ποιήματα ἐκεῖνα —εὐτυχῶς δέν εἶναι λίγα στή νεοελληνική ποίηση— στά ὁποῖα μετά χαρᾶς προσφέρουμε τήν καθημερινότητά μας, στά ὁποῖα εὐγνώμονες παραχωροῦμε τό δικαίωμα τῆς ὑπέρ ἡμῶν ἀπολογίας γιά ὅ,τι ζοῦμε κατά μόνας καί ἀφανῶς, τόσο μοναδικό καί τόσο κοινό συνάμα. Ἀνήκει δηλαδή στά ἐλάσσονα ποιήματα τά ὁποῖα περιθάλλουν τό κοινό μέτρο καί τόν κοινό λόγο τῶν πραγμάτων, τά ποιήματα τά ὁποῖα, ὅποτε ἔχουμε τήν τύχη νά τά συναντήσουμε καί τήν εὐκαιρία νά τά συναναστραφοῦμε γιά λίγο, μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπό τήν ἀφόρητη κάποτε ὑποχρέωση τῆς πρωτοτυπίας, τήν τόσο ὀξυμένη ἄλλωστε στό ἐμπορευματικό ἦθος καί τῶν πνευματικῶν μας ἀκόμη συναλλαγῶν. Μαζί μέ κάμποσα ἀκόμη τοῦ Μαλακάση καί τοῦ Πορφύρα, ἀλλά καί τοῦ Γρυπάρη καί τοῦ μείζονος Παλαμά, ἀνήκει κι αὐτό στά ποιήματα δυνάμει τῶν ὁποίων κατισχύει ἡ λογική τοῦ Τέλλου Ἄγρα: nihil minor in litteris, δηλαδή οὐδέν ἐλάσσον ἐν τοῖς γράμμασι, ὅπως τό μετέφρασε ἕνας φίλος. Λογική τήν ὁποῖα ὁ "κριτικώτατος" Τέλλος Ἄγρας τή διέτυπωσε καί ἐμμέτρως, εὐγλωττα καί ἐπιγραμματικά, σέ δύο πολυσήμαντα τετράστιχα πού ἐπιγράφονται, ἀκριδῶς, "Ποιητική":

*Διψᾶς, τοῦ στίχου τό πουλί,
τῆς ξενιτιάς τ' ἀγέρι·
μά ὁ κόσμος ἔχει ξενιτιές
κι ὁ κόσμος δέν τίς ξέρει...*

*Μὴν πείς: «Δέν καταδέχομαι!»,
μὴν πείς: «Κι ἄχ, πῶς νά κάμω;».
Πιάσε τό στίχο σου σκυφτός,
σάν τό ψωμί ἀπό χάμω.*

Λογική ἡ ὁποῖα μᾶς ὑποχρεώνει νά παρακολουθήσουμε τήν ἀέναη ἐναλλαγή καί τή συνεκφώνηση τῆς μείζονος καί τῆς ἐλάσσονος κλίμακας, ὄχι μόνον στό σύνολο ἔργο ἑνός ποιητῆ ἀλλά καί στό ἴδιο ποίημα κάποτε. Λογική, ἐπιπλέον, ἡ ὁποῖα θά ἔπρεπε νά μᾶς ὑποχρεώσει νά ἀρνηθοῦμε τόν ἀξιολογικό ἐκβιασμό τοῦ μείζονος καί τοῦ ἐλάσσονος, πρός ὄφελος τοῦ ἐκάστοτε συγκεκριμέ-

νου ποιήματος· νά εγκαταλείψουμε, ἐν πολλοῖς, τίς ἀξιολογικές συμβάσεις πού προεξοφλοῦν τί θά διαβάσουμε καί πῶς, καί νά στρέψουμε τήν προσοχή μας (ἀκόμη καί ὅταν μᾶς ἀπασχολεῖ — ὅπως συχνά ὀφείλει νά μᾶς ἀπασχολήσῃ — τό σύνολο ἑνός ποιητικοῦ ἔργου), νά στρέψουμε μολαταῦτα τήν προσοχή μας, καί τήν ἀξιολογική μας περιέργεια μαζί, σέ συγκεκριμένα ποιήματα. Ἴσως ἔτσι καταφέρουμε νά ἀποκαταστήσουμε τό δίκτυο ἐπικοινωνίας πού συνδέει τά περισσότερα κείμενα τῆς γραμματείας μας, πάντως σίγουρα τά περισσότερα ἀξιολογηθέντα ποιήματά μας· καί νά προσεγγίσουμε, μέ τίς περιορισμένες δυνατότητές μας καί ὀριακά, ἔστω, τό κοινό μέτρο τῶν πραγμάτων, ἔτσι ὅπως διατρέχει, ἐναλλασσόμενο καί σιωπηρό, τή γραμματεία μας. Ὅχι τό χαμένο μεταφυσικό κέντρο, ἀλλά τό κοινό, δημόσιο καί κάποτε εὐτελές μέτρο τῶν πραγμάτων, ὅπως τό ἐννοοῦσαν οἱ σοφιστές μᾶλλον, μ' ἐκεῖνο τό "πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπος", καί ὄχι ὅπως τό διατυμπανίζουν οἱ σημερινοί δημοσιολόγοι τῆς χαμένης πνευματικότητάς μας.

Ὁ "Τάκη-Πλούμας", ὡστόσο, εἶναι κάτι ἄλλο. Εἶναι ἡ αἰφνίδια εἰσβολή τῆς ἐλάσσονος κλίμακας στά μεγάλα, στά μεζονα θέματα, σ' αὐτά πού ἀποτελοῦν τό ρωμαίικο, ὅπως λέγαμε ἄλλοτε, καί τά ὅποια τρέφουν τήν πατριδογνωσία μας μέ κάτι καλύτερο καί βαθύτερο καί πιό πατριωτικό συνάμα ἀπό τήν τρομακτική ἀγένεια, τήν ἀλαζονεία, τή βία καί τήν παράνοια τοῦ ἐθνικισμοῦ. Μέ τόν "Τάκη-Πλούμα", εἰδικά μέ αὐτόν ὅπως καί μέ ὀρισμένα ἀκόμη ποιήματα, καταρρέει μεμιάς ὀλόκληρο τό οἰκοδόμημα τῆς προκατάληψης, μέ ὅλα τά ὑποστυλώματά του. Τό ποίημα δημοσιεύεται σέ φυλλάδιο τό 1920, σέ ἐποχή δηλαδή ἐθνικοῦ μεγαλείου, καί μᾶς καλεῖ, πιστεύω, νά ἐρμηνεύσουμε τόν καιρό του, νά τόν καταλάβουμε: Γιατί αἴφνης αὐτή ἡ στροφή τοῦ Μαλακάση, ἐν μέσῳ θριάμβῳ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, στή μικρή ἰδέα τῆς καταγωγῆς του; Πρός τί ἡ στροφή, στή μικρή πατρίδα, τή στιγμή πού μοιάζει νά γίνεται πραγματικότητα χειροπιαστή ἢ ἄλλη, ἢ μεγάλη, ἢ μεζων πατρίδα; Δέν νομίζω ὅτι μπορούμε νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα. Δέν ἀναζητοῦμε ἄλλωστε τό αἷτιο, πού μπορεί κάλλιστα νά λανθάνει, ἀδιάφορο γιά τά ἐρωτήματά μας, σέ τυχαῖα βιογραφικά περιστατικά, ἀνεύρετα γιά μᾶς σήμερα. Τό ποίημα, ὡστόσο, εἶναι κι αὐτό ἕνα μικρό δημόσιο γεγονός, καί τέτοια ἐρωτήματα, ὅπως εἶναι φυσικό, παρεισφρεύουν στό ἐπίσης δημόσιο γεγονός τῆς πρόσληψής του. Τέτοια ἐρωτήματα εἶναι κι αὐτά δημόσια γεγονότα, καταγεγραμμένα κάποτε βαθιά στή συλλογική συνείδηση, καί ἀναμφίβολα παροχετεύονται, μέ τό παραμικρό τράνταγμα, στήν ἀνάγνωση παρόμοιων ποιημάτων. Τό ποίημα, ἄν θυμάστε, τοποθετεῖται ἐξαρχῆς στόν τόπο καί τόν τρόπο τοῦ προσωπικοῦ ἀπομνημονεύματος καί εἰκονογραφεῖ τή νοερή ἐπιστροφή ἑνός ἐξομολογητικοῦ πρώτου προσώπου σέ πατρίδα ἑδαφος, στό Μεσολόγγι. Καί ὅπως ἀκριβῶς, θεωρητικά, ἡ ὀπτική μας μικρύνεται ἀπό τή μεγάλη στή μικρή πατρίδα, ἔτσι ἀκριβῶς, ἀλλά ἀντίστροφα μέσα στό ποίημα, ὁ ἐνθυμούμενος ἀμικρύνεται, ξαναγίνεται παιδί, γιά νά στραφεῖ μέ θαυμασμό καί εὐγνωμοσύνη στόν μεγαλύτερο ἐξάδερφό του, τόν ἥρωα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Ἡ κίνηση πρὸς τήν τοπική ταυτότητα, κίνηση ἐξιδανίκευσης καί ἀντίστασης ἐν ταυτῷ, θά συναντήσῃ τήν ἰδέα τῆς ἐντοπιότητας στό κορυφαῖο της σημείο, στό σημείο τοῦ συλλογικοῦ ἑορτασμοῦ (γιά τό Μεσολόγγι τό πανηγύρι τοῦ

"Αι-Συμιοῦ), ὅπου ὁ μέγας, ὁ μεγεθυμένος ἴσκιος τοῦ προσωπικοῦ διώματος περιβάλλεται ἐπισημῶς μίαν ἀκόμη μεγαλύτερη, συλλογική μνήμη: τήν Ἐπανάσταση καί τό συμβολικό Μεσολόγγι. Ἡ κλίμακα, μέ ἄλλα λόγια, ἀντιστρέφεται. Ἡ ἀκαριαία σμίκρυνση, ἀπό τό 1920 τοῦ ἀναγνώστη — καί ἀπό τό ἀγχῶδες 1993 τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη — στήν παιδική ἀνάμνηση, ἀντιστρέφεται ἄρδην σέ μεγέθυνση, ἀπό τήν παιδική ἀνάμνηση στόν μεγάλο ἐξάδερφο, στήν τοπική ἑορτή καί τέλος στή συλλογική μνήμη τοῦ μεγάλου ἀγῶνα:

*Στά παιδικά μου χρόνια, ὁ πιό μέγας
ἐξάδερφός μου μ' ἔπαιρνε μαζί
στά πανηγύρια, πού ἦταν παρ' ἄλλος
πρώτος στήν ὁμορφιά καί στήν ὀρμή.*

*Τί ὀραῖος! τόν θυμοῦμαι, ἀστροβολοῦσε
καβάλα στό φαρί του, δυσσινιά
φέρμελη χρυσοκέντητη ἐφοροῦσε
γιουρντάνια ἀπό βενέτικα φλουριά.*

*Τοῦ Καπετάν-πασᾶ φόραε τήν πάλα
καί τό χαρμπι τοῦ Μπότσαρη, καί δυό
στής σέλας του δεξόξερβα τή σπάλα
πιστόλια ἀπό τ' Ἀλή τό θησαυρό.*

*Φουστανελίτσα φόραε ζυγιασμένη
καί κάλτσες καί τσαρούχια φουντωτά,
παραγγελιά ἀπ' τά Γιάννενα φερμένη,
γαντζούδια πρεβεζάνικα ἀσημιά.*

*Ἐτσι σιαγμένος κι ἔχοντας στόν ὦμο
τό καριοφίλι, χαίτη καί λουριά
στό χέρι του, ἐλαμπάδιζε τό δρόμο,
χυμώντας ἀπ' τήν πύλη τήν πλατιά.*

Δέν νομίζω νά ὑπάρχει στή λυρική μας ποίηση περιγραφή ἀκριβέστερη καί συνάμα δραστικότερη ἀπό αὐτήν ἐδῶ τήν περιγραφή τῆς φορεσιάς. Καί δέν νομίζω νά ὑπάρχει καλύτερο παράδειγμα τῆς περίφημης "ἀντικειμενικῆς συστοιχίας" πού τόσο ἐπίμονα κατέτρυχε τήν αἰσθητική συνείδηση τοῦ Ἐλιοῦ καί τοῦ δικοῦ μας Σεφέρη. Ὅλη ἡ συγκίνηση μετατίθεται ἐδῶ ἀπό τήν ὑποκειμενική τῆς κρύπτη στίς λεπτομέρειες τῆς περιγραφῆς· καί μαζί μ' αὐτήν, ὀλόκληρο τό ἰδεολογικό βάρος τοῦ ἀπόντος σημανομένου, τῆς ἰδρυτικῆς γενναιότητος τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ἀπεκδέεται τή συλλογική του συμβατικότητα καί μεταμφιέζεται τή φορεσιά τοῦ Τάκη-Πλούμα. Μόνον δι' αὐτῆς τῆς μετωνυμίας μεταποιεῖται ὁ ρητός θαυμασμός τοῦ μικροῦ πρὸς τόν μεγάλο σέ ἄρρητο θαυμασμό πρὸς τό μεζον μεγαλεῖο. Μόνον δι' αὐτῆς τῆς μετωνυμίας, τῆς ἀμετακίνητα τοπικῆς, μεταμορφώνεται ὁ πραγματικός τόπος τῆς καταγωγῆς σέ ἰδεολογικό τόπο τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐξιδανικευτική κίνηση, μέ ἄλλα λόγια, δέν εγκαταλείπει οὔτε στιγμή τήν ὕλική τοπικότητα τῆς ἀφετηρίας της, διατάζει ν' ἀφήσει τό ροῦχο τοῦ Τάκη-Πλούμα, γιατί γνωρίζει ὅτι ἡ παραμικρή ἀπομάκρυνση ἀπό τό χειροπιαστό αὐτό ροῦχο, ὅπως καί ἡ ἀποκοπή ἀπό τό πραγματικό χῶμα τῆς νοσταλγίας της, κινδυνεύει νά γίνει ἀμέσως χάσμα πού θά γεμίσει ἰστορική γνώση καί θά γεννήσῃ τήν ἀπογοήτευση. Κρατιέται, λοιπόν, αὐτή ἡ ἐξιδανικευτική, μεγεθυντική κλίμακα, κυριολεκτικά κρεμιέται ἀπό τή φορεσιά τοῦ Τάκη-Πλούμα. Ὁ ἕνας μετά τόν ἄλλον οἱ στίχοι τοῦ ποιήμα-

τος προσφωνούν επακριβώς και ήδονικά τὰ μέρη και τὰ εξαρτήματα τῆς φορεσιᾶς· ὁ ἕνας μετά τόν ἄλλον οἱ τόποι προελεύσεως τῆς φορεσιᾶς συρρέουν συμβολικά σ' αὐτή τήν ὄρατῆ ἐξιδανίκευση, σάν νά ἐνδύεται ὁ Τάκη-Πλούμας, δίκην τελετουργίας, τό χάρτη τοῦ ἐπαναστατημένου γένους. Σ' αὐτές τίς τέσσερις καθαρά περιγραφικές στροφές τείνουμε νά λησμονήσουμε (ὅπως κι ὁ ἀφηγητής) τή μικροκλίμακα μέσα στήν ὁποία μεγεθύνεται ὁ ἦρωας, τὰ μάτια δηλαδή τοῦ μικροῦ παιδιοῦ χάρη στά ὁποία βλέπουμε, και ὁ Τάκη-Πλούμας πλησιάζει νά ἀναγορευτεῖ, μέ τήν ἀπόλυτη ὕλική παρουσία τῆς φορεσιᾶς του, σέ ἀπόλυτο μέγεθος. Ὅταν θά χρειαστεῖ νά ξαναγίνει ρητή ἡ συγκίνηση, τότε θά ὑπερισχύσει πάλι ἡ μικρή κλίμακα τοῦ ἀφηγητή· θά μετακινηθεῖ ἀπό τήν ἀπόλυτη, αὐθύπαρκτη παρουσία του ὁ Τάκη-Πλούμας, θά ζωντανέψει γιά νά κατεβεῖ ξανά τή συγκριτική κλίμακα πρὸς τό δικό μας μέρος, μόλις μιὰ στιγμή προτοῦ μεταρσιωθεῖ ὄλοσχερῶς. Θά ξαναμποῦμε λοιπόν στά μάτια τοῦ μικροῦ ἀφηγητή, θά ξαναπάρουμε τό σχῆμα και τήν εὐπιστία τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, γιατί οἱ μεγάλες συγκινήσεις εἶναι πάντα σχετικές, ὥστε νά δοῦμε καθαρότερα, λιγότερο ἰδανικά, τήν ἠρωοποίηση τώρα τοῦ Τάκη-Πλούμα:

*Κι ἐγώ, λίγο ξωπίσω του, ὄλο θάμπος,
στό γρήγορο ἀλογάκι μου κι ἐγώ,
δυνόμουν νά τόν φτάνω, κι ἤμουν σάμπως
νά 'χα φτερά, κορμάκι ἀερινό.*

*Κι ὡς τρέχαμε, θυμᾶμαι τὰ κλεισμένα
στό τουνεζί φεσάκι του σγουρά,
σκόρπια τριγύρα, φέγγανε, σάν ἕνα
γνεφάκι ἀπ' ἀναμμένη ἀθμωσιά.*

Ἐπανερχεται λοιπόν, μαζί μέ τό πρόσωπο τοῦ μικροῦ ἀφηγητή, μαζί μέ τὰ ἐκθαμβά παιδικά μάτια, και ἡ συγκριτική κλίμακα, ἡ μόνη πού μπορεῖ νά ὀνομάσει ἀφαικίδευτη τήν προσωπική συγκίνηση. Ὁ Τάκη-Πλούμας τώρα ἱπευτεῖ, ἔτσι σχετικά ἀπόλυτος, πρὸς τήν πλήρη ἐξιδανίκευση, σχεδόν ἀναλαμβάνεται στό φῶς καθώς διαδραματίζει τήν ἱστορική πύλη τοῦ Μεσολογγίου, σέ "φαρί" αὐτός μπροστά, σέ "ἀλογάκι" πίσω του ὁ ἀφηγητής. Οἱ ὑποκορισμοί ἐπιμένουν — ἀποτελοῦν ἄλλωστε ἕνα ἀπό τὰ σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τοῦ ποιήματος — και παρακολουθοῦν ἀπό κοντά, σταθερές ἐνδείξεις τῆς πραγματικῆς κλίμακας και τοῦ πραγματικοῦ μέτρου, ὄχι μόνον τόν μικρό ἀφηγητή (ἀλογάκι, κορμάκι) ἀλλά και τόν ἦρωα (φεσάκι, γνεφάκι). Ὁ Τάκη-Πλούμας καταλαμβάνει τώρα τό κορυφαῖο σημεῖο τῆς ἀνάμνησης, ἀποθεώνεται κι εἶναι σάν νά μεταμορφώνεται συνάμα σέ βιώσιμο πρότυπο: "δυνόμουν νά τόν φτάνω", λέει ὁ ἀφηγητής, κι αὐτός ἔτοιμος νά πετάξει. Κι αἰσθανόμαστε ὅτι ἐκεῖνο τό "μ' ἔπαιρνε μαζί" τῆς πρώτης στροφῆς, πού τόσο ἀπλά ὀνομάζει τήν παιδική εὐγνωμοσύνη, τελετουργεῖ μέσα στό ποίημα τή συμμετοχή σέ μορφές και πρότυπα συλλογικοῦ βίου, ἀπρόσιτα πλέον στόν ἀφηγητή. Ὁ Τάκη-Πλούμας γίνεται τελεστής κοινότητος: ἰδεολογικῆς, δηλαδή ἐξιδανικευμένης, και συναισθηματικῆς συνάμα. Γι' αὐτό και πλησιάζει τό ὄριο τῆς πλήρους ἐξιδανίκευσης, σχεδόν τό ἀγγίζει, καθώς κινδυνεύει νά μεταμορφωθεῖ ἐν κινήσει σέ εἰκόνα, σέ σύμβολο, σέ

ἄδειο ροῦχο. Κινδυνεύει, ἀλλά τήν τελευταία στιγμή δέν μεταμορφώνεται:

*Κι ὡς πύρωνεν ἀκόμα στή φευγάλα
τρικυμισμένος κι ὄλος μέσ στό φῶς,
χρυσόχυτος μοῦ ἐφάνταζε καθάλα,
σάν τόν 'Αι-Γιώργη, λίγο πιό μικρός...*

Προσέξτε ἐκεῖνο τό "μοῦ ἐφάνταζε". Εἶναι ἡ δραστικότερη, ὡς τώρα, ἐμφάνιση τῆς συγκριτικῆς κλίμακας στήν ἐπιφάνεια τοῦ ποιήματος· ἡ ἰσχυρότερη ὑπόμνηση τοῦ χάσματος πού χωρίζει ἐλεγειακά τό παρόν τοῦ γράφοντος ἀπό τὰ δρώμενα. Θά 'λεγε κανεῖς ὅτι ὅσο περισσότερο τό ποίημα ἀνοίγεται στήν ἐξιδανίκευση, τόσο περισσότερο ἀνακαλεῖ και τή συγκριτική κλίμακα — τόσο πιό ἐπώδυνα ἀποδαίνει ἡ ἀνάγκη νά γειωθεῖ τό συναίσθημα. Πρόκειται γιά μιὰ λεπτότατη ἰσορροπία τόνων και χρωματισμῶν, τήν ὁποία ὁ Μαλακάσης κρατᾶ στό πιό ἐπισφαλές ἀλλά και στό ἁρμονικότερο σημεῖο της μέχρι τέλους. Ἡ δικαίως πασίγνωστη ἐκπινοή τοῦ ποιήματος, ἀπό τίς ὠραιότερες ἀναφωνήσεις στήν ποίησή μας, εἶναι ἡ πλήρης κραταιώση τοῦ ὑποκορισμοῦ ὡς μείζονος συναισθηματικῆς κλίμακας. Ὁ ἐλεγειακός τόνος, ὁ ὁποῖος μέχρι τώρα ἐλάνθανε στό βᾶθος τοῦ ἀπομνημονεύματος, στούς παρατατικούς χρόνους και στό "θυμοῦμαι" τοῦ ἀφηγητή, θά κατισχύσει τώρα ἀπολύτως, θά ἀποκαλυφθεῖ, θά μεταγράψει μεμιάς τό ποίημα στή δική του μουσική και θά τό ξαναχύσει ὀλόκληρο σέ ὄψιμο ἐπιτάφιο:

*Ἦν τὸ λεβέντη τοῦ Μεσολογγίου μας!
τόν ἥλιο τῆς ἀγούλας μου ζωῆς!
Και νά μετρῶ και νά 'ναι ὁ Τάκη-Πλούμας
τριάντα τρία χρόνια μέσ στή γῆς...*

Ἐδῶ λοιπόν, αἴφνης, ὀνομάζονται ὄλα: Ὁ μυθικός τόπος μέ τό πραγματικό του ὄνομα, τό Μεσολόγγι, τό Μεσολόγγι μας, μετέωρο πρός στιγμῆν ἀνάμεσα στό αὐτοβιογραφικό πρόσωπο τῆς μικρῆς κλίμακας (“μου”), ὑποκορισμένης καί ἐδῶ καί τό διεσταλμένο συλλογικό ὑποκείμενο (“μας”) τῆς μεγεθυντικῆς κλίμακας. Ὀνομάζεται ἐπίσης μέ τόν ἀκριβέστερο δυνατό τρόπο τό ἀκατονόμαστο μέχρι στιγμῆς γεγονός τοῦ θανάτου, ὀνομάζεται μέ ληξιαρχική ἀκριβεία, στήν ἀπόλυτη τώρα, τή μή ἀνταλλάξιμη καί ἀμετάθετη τοπικότητά του, τήν ὀριστική ἐντοπιότητά του: “μέσ στή γῆς”. Ἐδῶ, στήν ἥρωική ἐξοδο τοῦ ποιήματος, τόσο ἡ κλίμακα τῆς σμίκρυνσης (ἐκείνη πού ὀδηγεῖ, θεωρητικά, ἀπό τήν ἱστορική στιγμή τοῦ ποιήματος στόν μικρό γενέθλιο τόπο καί στήν παιδική ἀνάμνηση) ὅσο καί ἡ κλίμακα τῆς μεγέθυνσης (ἐκείνη πού ὀδηγεῖ ἀπό τά παιδικά μάτια στόν μεγάλο, ἀποθεωμένο ἐξάδελφο, κι ἀπ’ ἐκεῖ στό ἱστορικό Μεσολόγγι καί στόν Μεγάλο Ἀγώνα) κυριολεκτικά γεινώνται ἀμφότερες στό γεγονός τοῦ θανάτου καί νομιμοποιοῦνται ἀπό τόν ἐπιταφικό, ἐλεγειακό τόνο τῆς ἐξόδου. Ἀπό τό “μας” τοῦ Μεσολογγιοῦ μας, ὡς τό “μου” στόν “ἥλιο τῆς αὐγούλας μου ζωῆς”, ἀπό τό συλλογικό ὑποκείμενο μιᾶς ἰδεολογικῆς ταυτότητας (ὁ ἐξιδανικευμένος ἔλλητισμός) ἕως τόν πολῦτιμο πυρήνα τῆς προσωπικῆς ἐμπλοκῆς, καί ἀπό τούς μείζονες τόνους ἑνός δυνάμει ἐθνικοῦ ποιήματος στούς ἐλάσσονες τοῦ προσωπικοῦ ἀπομνημονεύματος, ὁ Μαλακάσης ἀναδιπλώνει ὀλόκληρο τό φάσμα τοῦ λυρικοῦ συναισθήματος. Μέ ἄλλα λόγια, στό ἴδιο δυναμικό πεδίο ὅπου διαδραματίζεται ἡ ἰδεολογία τοῦ ποιήματος ἐνεργοποιεῖται καί ὁ λυρισμός του: ἀνάμεσα στήν πιό ἀνθεκτική, τήν πιό ὑλική καί ἀμεταποίητη τοπική του ταυτότητα, ἀπό τή μιά, καί τήν καθολικότητά του, πραγματική εἴτε ἰδανική, ἀπό τήν ἄλλη. Τό ποίημα περνάει ξυστά ἀπό τήν πλήρη ἐξιδανίκευση, τή διαδραματίζει καί τή δείχνει μέ ὄλο τό πραγματικό ψυχικό δυναμικό πού ἐκτοξεύει κάποτε τούς ἀνθρώπους πρός τίς μεγάλες ἰδέες. Περνάει ξυστά ἀλλά δέν ταυτίζεται, δέν προσχωρεῖ ὀλοκληρωτικά. Ὑποχρεώνεται, ἀντίθετα, ἀπό τό ἴδιο τό εἰδικό δάρος τοῦ προσωπικοῦ συναισθήματος, νά διαδραματίσει καί τήν ἀντίστροφη, τήν ἀπομυθευτική δυναμική. Γιατί ἡ ἐξιδανίκευση σίγουρα ἐμφιλοχρεῖ καί στά παραμικρότερα, τά πιό ἰδιωτικά συναισθήματά μας, ὅπως ἀκριβῶς τά μεγάλα ἰδανικά διακινοῦν κάποτε ποσότητες ἀνεξαργύρωτου συναισθήματος καί προσωπικῆς ἐμπειρίας, ἀπροσπέλαστες στή γλώσσα τῶν συμβόλων. Δέν γνωρίζουμε ἐάν ὁ Μαλακάσης θρηνεῖ, μαζί μέ ὁ, τι προσωπικό κεῖται ἀμετάκλητα τριάντα τρία χρόνια μέσα στή γῆ τοῦ Μεσολογγιοῦ, μαζί μέ τή χαμένη παιδική ματιά του, καί μιᾶ συλλογική ματιά, μιᾶ μορφή ἐθνικοῦ βίου ἐπίσης ἀμετάκλητα θαμμένη — ἐκείνη πού διαδραματίζεται, πόσο διακριτικά ὄμως καί πόσο ἀνάλαφρα, μέ τή δεδαρημένη λέξη “λεβέντης”. Ἦθελε ὁ Μαλακάσης νά σηκώσει ἡ ποίησή του τή “λεβεντιά”, τή σπαταλημένη δύναμη τῆς ἐθνικῆς νοσταλγίας, σάν σῶμα νεκροῦ — νά τήν κηδεύσει; Νοσταλγεῖ ἀπλωσμένες μορφές ἐθνικοῦ βίου καί τίς ἀνακαλεῖ, ἐλεγειακά, μέ τούς τόνους τῆς προσωπικῆς ἀνάμνησης; Καί γιατί θρηνεῖ τήν ἑλληνική λεβεντιά τό 1920, τή στιγμή — θά πίστευε κανεῖς — τῆς πλήρους, φανταστικῆς τῆς πραγματοποίησης; Ὁ ἀπόηχος παρόμοιων ἐρωτημάτων εἶναι, πιστεύω, μέρος τῆς μουσικῆς τοῦ Μαλακάση. Παρόμοιοι εἶναι ἄλλωστε οἱ ἐκκρεμεῖς

τόνοι σέ ὄλα τά «μεσολογγίτικα» τραγούδια του, ἀκόμη καί ὅταν ἡ μνήμη του σχηματίζει, πιό ἀφηρημένα μέσ στή μουσική, τίς γραμμές ἑνός τοπίου χωρίς ἀνθρώπους καί μιάν ἀόριστη κίνηση ἐπιστροφῆς πού ἐπιτελεῖ τό ἄγνωστο μαζί μέ τό οἰκτεῖο:

*Ὅμως σάν κάτι ἀλλιώτικο νά ‘χε ἡ ψυχῆ μου πάρει
καί νά εἶδε ὁ λογισμός μου,
κρατῶ ἀπό τότε ἕνα γιало κι ἕνα βουνίσιο χνάρι,
ἀγνάντια ὄλου τοῦ κόσμου.*

*Κι ἐνῶ τούς ἴσκιους κνηγῶ, σά ν’ ἀφοκράζομαι, θαρρῶ,
μιᾶ ἀγαπητή φλογέρα
καί σά νά βλέπω νά γλιστρᾶ πάλι μιᾶ δάρκα στό νερό,
συρμένη ἀπό τήν ξέρα...*

(“Ἐσπερινός”)

Καί τέτοια μοιάζει νά εἶναι ἡ συμβολική ροπή τοῦ “Τάκη-Πλούμα”, μ’ ὄλες τίς ἱστορικές του συμφράσεις, ἀλλά ἡ ἀπάντηση ἐπαφίεται κάθε φορά στόν ἀναγνώστη, στά δικά του κίνητρα, στίς δικές του πραγματικότητες καί τά δικά του φαντάσματα. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι τό ποίημα διαδραματίζει ταυτοχρόνως καί τίς δύο κλίμακες, τήν ἐξιδανικευτική καί τήν ἀπομυθευτική, στήν ἀξεδιάλυτη πλοκή τους, χωρίς ὡστόσο νά προδώσει οὔτε στιγμή τήν προσωπική συγκίνηση πού μεταφέρει ὡς κατορθωμένο λυρικό ποίημα: Ὁ τάφος τοῦ Τάκη-Πλούμα, ὅπου κι ἂν βρίζεται, ἀρνεῖται τελικά νά μεταμορφθεῖ σέ ἥρωο — ὁ ἀνθρώπος πῆγαινε ἀπλῶς στό πανηγύρι μέ τόν μικρό του ξάδερφο. Γι’ αὐτό καί ὁ Μαλακάσης κερδίζει ἐδῶ τήν ἀμέριστη ἐμπιστοσύνη μας καί τή συγκίνησή μας. Ἐπειδή, στήν πιό κρίσιμη στιγμή τοῦ λυρισμοῦ του, ἔχει τήν τόλμη νά ὑποκορίσει τήν πιό ἐξιδανικευτική παρομοίωση τοῦ ποιήματος: χρυσόχυτος, λέει, σάν τόν “Αἰ-Γιώργη ἴππευε ὁ Τάκη-Πλούμας — λίγο πιό μικρός. Στή φράση αὐτή, τήν τελευταία πρῖν ἀπό τήν ἐλεγειακή ἐξοδο τοῦ ποιήματος, συμπυκνώνεται ὄλη ἡ ἀπαράμιλλη τέχνη τοῦ Μαλακάση. Ὁ Τάκη-Πλούμας, ὁ οἰοσδήποτε Τάκη-Πλούμας, δέν θά γίνει ποτέ Ἀι-Γιώργης. Καί ἡ διάψευση αὐτή, διακριτική καί εὐγενική ὅπως ὄλοι οἱ τόνοι τοῦ Μαλακάση, εἶναι ἡ μόνη πραγματική, ἡ μόνη ὑλική ἐπαλήθευση τοῦ προσωπικοῦ συναισθήματος, ἡ μόνη ἄλλωστε πού χαρίζει καί ψήγματα πραγματικότητας στό μῦθο.

Ὁ “Τάκη-Πλούμας” μᾶς προσφέρει ἀτόφιο τό μῦθο μέ τόν ὁποῖο ζοῦμε, ἢ μέ τόν ὁποῖο ζήσαμε, μέ τίς δικές του ἐμπειρίες ὁ καθένας, τό λυρισμό μιᾶς ἰθαγένειας, τή νοσταλγία, τήν ἐπιστροφή ἢ τήν ἀποκοπή. Δέν τόν ὑπαινίσσεται καί φυσικά δέν τόν ἐξυμνεῖ ἐκ τοῦ μακρόθεν, ἀλλά τόν ἀναπαριστᾶ ἄμεσα, τόν ἐνσαρκώνει. Σίγουρα τόν καταφάσκει καί τόν ἐνστερνίζεται σάν κοινό ἀπόθεμα προσωπικοῦ καί συλλογικοῦ ἠθους, τόν ἀπαλύνει ὄμως καί τόν ἐξευγενίζει μέ τά κοινά μέτρα. Μᾶς προσφέρει, λοιπόν, μαζί μέ τό μῦθο, καί τήν ἐξίσου πολῦτιμη, τήν πολυτιμότερη κάποτε, ἀντίστασή μας, μᾶς προσφέρει τόν τόπο τῆς ἀντίστασής μας ὡς πραγματική, ὑλική δυνατότητα. Μᾶς προσφέρει, τέλος, μ’ ἕνα ἀπείρως ἀπολαυστικό ποίημα, τή γνώση ὅτι ὁ μῦθος μαζί μέ τήν ἀντίσταση, ἡ γοητεία μαζί μέ τήν ἀπογοήτευση ἀνήκουν ἀμφότερα στήν αὐτογνωσία μας, στή δημόσια ὄσο καί στήν ἀπαραβίαστη ἰδιωτική. Περισσότερα δέν νομίζω ὅτι μποροῦμε νά ζητήσουμε ἀπό ποίημα.

Ἡ νεωτερικὴ μας προκατάληψη δὲν ἀναμετρήθηκε ποτέ μὲ τὸν Τάκη-Πλούμα. Ὅπως δὲν ἀναμετρήθηκε, οὐσιαστικά, μὲ κανένα ἀπὸ τὰ ποιήματα πού ἀπορρίπτει, χωρὶς νὰ τὰ γνωρίζει κάποτε, σάν παρωχημένα. Ἄν ἦταν σὲ θέση νὰ τὸ πράξει, σήμερα ἔστω, θὰ ἔβλεπε ἴσως νὰ καταρρέουν, ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη, οἱ αἰσθητικὲς τῆς δευτερευούσης γιὰ τὸ τί δύναται νὰ ἀποτελεῖ σήμερα ἓνα καλὸ ποίημα, γιὰ τὸ τί δικαιούμαστε, ὡς σύγχρονοι ἀναγνώστες, νὰ θεωροῦμε καλὴ ποίηση στὴν ἐποχὴ μας, τὴν ἐποχὴ τοῦ «ἐλεύθερου στίχου», ὅπως δεδωσμένα τὴν δευτερευούσης. Θὰ ἔβλεπε ἓνα ποίημα, ἀφελές ἐκ πρώτης ὄψεως στὸ περιεχόμενο καὶ τὰ θέματά του, νὰ ἐλευθερώνει ἀποθέματα κριτικῆς δύναμης ἀνεκμετάλλευτα ἀκόμη καὶ στοχαστικότερα καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ καχύποπτη ἐρμηνεία τῆς λυρικῆς μας ἰθαγένειας. Θὰ ἔβλεπε ἐπίσης ἀποθέματα συγκίνησης καὶ λυρικῆς ἀπόλαυσης ἐξ ὀρισμοῦ, ὑποτίθεται, ἀποκλεισμένα γιὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη, διὰ παντός, μᾶς εἶπαν, καταποντισμένα στὰ ἀνενεργὰ δάθη τῆς φιλολογικῆς μας μνήμης.

Ὁ «Τάκη-Πλούμας» μᾶς ἐπιστρέφεται σήμερα ὡς ποίημα ἀπολύτως ἐνεργό, ποίημα τοῦ αἰσθητικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ μας παρόντος, τὴ στιγμὴ πού παραβαίνει, μὲ διακριτικὸ πείσμα καὶ μὲ χάρη, ἓνα πρὸς ἓνα τὰ θέσφατα τοῦ νεωτερικοῦ αἰσθητικοῦ δόγματος, τὴ στιγμὴ πού παραβαίνει, ἐπιπλέον, κάθε παλινδρομικὴ φαντασίωση ἐκλεκτισμοῦ ἢ αἰσθητικῆς ἀναπαλαίωσης. Περνάει μέσα ἀπὸ τὴν ἠθογραφία, τὴ διασχίζει εὐθαρσῶς, γιὰ τὴν

ἠθογραφία ἀνήκει στοὺς ἱστορικοὺς ὄρους τῆς συγγραφῆς του, ἀλλὰ ἐν τέλει δὲν λαογραφεῖ. Ἀγγίζει τὸν κοινὸ τόπο τῶν συναισθημάτων μας καὶ τὸν υἱοθετεῖ ἀνεκδοκίαισα, τὸν περιλαμβάνει, μὲ μιά συσσώρευση ὑποκοριστικῶν — συγκινήσεως σημαντικῶν — πού θὰ ἦταν ἀσήκωτα γιὰ οἰοδήποτε ἄλλο ποίημα, καὶ ὡστόσο δὲν αἰσθηματολογεῖ πούθενά, δὲν ψευτίζει τὴ συγκίνησή του καὶ δὲν κοινοτοπεῖ: κοινολεκτεῖ γιὰ νὰ κερδίσει τὴ μορφὴ του. Ἡ σχέση του μὲ τὰ κοινὰ εἶναι σχέση βαθύτατα πολιτικῆ, καὶ ὁμως ἀρνεῖται νὰ ἐπιστρατεύσει τὴν προσωπικὴ του συγκίνηση, νὰ ρητορεύσει εἰς βάρος τῆς, νὰ τὴν εὐτελίσει. Τὸ κοινὸ μέτρο καὶ τὸν κοινὸ λόγο τῶν πραγμάτων τὰ ἀφομοιώνει καὶ τὰ ἀποδίδει σάν τὴν ἁρμονικὴ ἀντίστιξη τῆς ὁποίας ἀπόκλισής του. Καὶ τέλος, ἢ μορφὴ τοῦ ποιήματος, ἢ δική του ἀμετάθετη τοπικότητα, μοιάζει νὰ προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, νὰ συγχρονίζεται ὡς συνολικὴ ἐμπειρία στὶς αἰσθήσεις μας, μὲ μιά διαύγεια αἰσθήματος καὶ διανοήματος μοναδικῆ. Ὁ «Τάκη-Πλούμας» εἶναι σήμερα ὁ τόπος τῆς κρυφῆς συνδιάλεξής μας μὲ τὴν πατριδολατρεία, ἀλλὰ καὶ ἡ λυρικὴ μορφὴ τῆς ἀντίστασής μας στὴν ἔθνοκαπηλεία. Δὲν «ἐπιστρέφουμε» λοιπὸν σ' αὐτόν γιὰ τὴν ἀπλοῦστατα, δὲν τὸν ἀφήσαμε ποτέ, ὅσοι ἐπιμένουμε νὰ κατοικοῦμε τὴ λυρική μας ἰθαγένεια σάν δυνατότητα ἰσοπολιτείας.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Ἄρντεν Τζῶν, *Σιωπὴ ἀνάμεσα στὰ ὄπλα*, Ἐκδόσεις Καλέντη, Ἀθήνα 1992.
 Λεοῦση Ἀνθῆς, *Τὸ φῶς τῆς ἡμέρας*, Ἐκδόσεις Συνέχεια, Ἀθήνα 1992.
Τὰ ποιήματα τοῦ Stephane Mallarme, (ἀπόδοση: Γ.Σ. Πατριαρχέας), Ἐκδόσεις Ἰδεόγραμμα, Ἀθήνα 1992.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἐταιρεία Οἰκονομολόγων Θεσσαλονίκης, *Ἡ ἐκτίμηση καὶ ἡ διαχείριση τῶν κινδύνων στὸ πλαίσιο τῆς ἐπιχειρήσεως καὶ τῆς πόλης*. (Ἐισηγήσεις Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου, 23, 24, 25 Ὀκτωβρίου 1991), Ἐκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.
 Τσοῦκαλη Λουκᾶ (ἐπιμ.), *Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα: ἡ πρόκληση τῆς προσαρμογῆς*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1993.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ—ΘΕΩΡΙΑ—ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ἄντωνοπούλου Σοφίας, *Ἡ μαρξιστικὴ θεώρηση τῆς «ἀνάπτυξης» καὶ ἡ σύγκρισή της μὲ τὸ ἀστικὸ θεωρητικὸ πρότυπο*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1991.
 Godelier Maurice, *Μαρξιστικοὶ ὀρίζοντες στὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία*, Τόμος Β', Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 1992.
 Καυκαλά Γ., Σπυριδωνίδη Κ-Β., (ἐπιμ.), *Μεταμοντέρνοι καιροί*, Ἐκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.
 Παπαθεμελῆ Στέλιου, *Ἀντεπίθεση—Προτάσεις γιὰ τὰ ἐθνικά μας θέματα*, Ἐκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992.
 Παπαϊωάννου Κώστα, *Ἡ ἀποθῆωση τῆς ἱστορίας*, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1992.
 Παπαταξιάρχη Εὐθ., Παραδέλλη Θεόδ. (ἐπιμ.), *Ταυτότητες καὶ φύλο στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Παν/μιο Αἰγαίου, Ἀθήνα 1992.
 Πιερρή Φ., Μιχαλοπούλου-Δωρῆ Λ., *Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ τῆς ΕΟΚ*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1992.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Γκοτσοβῶ Ἀθανάσιου, *Ὀρθογραφικὴ μάθηση στὸ δημοτικὸ*, Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 1992.
 Στασινοῦ Δημ. Π. (ἐπιμ.), *Μαθησιακὲς δυσκολίες τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου — Ἡ ἐμπειρία τῆς Εὐρώπης*, Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 1993.
 Χατζηπαναγιωτίδη Ἄννας, *Τὰ νέα ἑλληνικά γιὰ ξενόγλωσσα παιδιά 8-12 χρόνων*, ΑΠΘ, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1992.
 Χρόνη Σταύρου, *Διδακτικὴ πράξη καὶ κοινωνικὸς ἐλεγχος*, Ἐκδοτικὸς Ὀμίλος Συγγραφέων Καθηγητῶν, Ἀθήνα 1993.

ΔΙΚΑΙΟ

Βαμβοῦκου Ἀθανάσιου, *Τρομοκρατία καὶ διεθνὲς δίκαιο*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1991.
 Γρηγορίου Παναγιώτη Γ., *Τὸ νομικὸ σύστημα προστασίας τοῦ θαλάσσιου περιβάλλοντος τῆς Μεσογείου κατὰ τῆς ρύπανσης*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1992.
 Ferrari Vincenzo, *Λειτουργίες τοῦ δικαίου*, Ἐκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1992.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Bell E.T., *Οἱ μαθηματικοί*, Τόμος Ι, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1992.
 Κυρτάτα Δ. (ἐπιμ.), *Ὁφεις ἐνυπνίου*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1993.
 Λεάνδρου Ν., *Μαζικὰ ἐντυπα ἐπικοινωνίας στὴν Ἑλλάδα*, Ἐκδόσεις Δελφίνι, Ἀθήνα 1992.
 Μακράκη Λιλῆς, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910*, Ἐκδόσεις Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1992.
 Μαρτινίδη Πέτρου, *Ἡ ὑψηλὴ τέχνη τῆς ἀπελπισίας*, Ἐκδόσεις Ὑψίλον, Ἀθήνα 1992.
 Μποτουροπούλου Ἰφιγένειας, *Ὁ Ernest Renan καὶ ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα*, Ἐκδόσεις Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 1993.

Ἀπό τίς σημειώσεις τοῦ διδάσκοντος

(Ἐναρκτήριο μάθημα στό Πανεπιστήμιο Κύπρου, 14 Σεπτεμβρίου 1992)

τοῦ Μιχάλη Πιεργῆ

Τί εἶναι ἓνα μάθημα (στήν προκειμένη περίπτωση ἓνα φιλολογικό μάθημα γιά τή λογοτεχνία καί εἰδικότερα γιά τήν ποίηση);

α) Ὁ μονόλογος κάποιου πού ἔχει συσσωρεύσει ἓναν ἀριθμό εἰδικῶν γνώσεων, οἱ ὁποῖες ἐκφωνοῦνται καί καταγράφονται ἀπό ἓνα ἀκροατήριο πού, ἀφοῦ τίς ἀποστηθίσει, θά κληθεῖ νά τίς ἀναπαραγάγει κατά τή δοκιμασία τῆς ἐξέτασης;

β) Ἦ εἶναι συνάντηση (ἄχι μονήρης, μήτε τυχαία οὔτε ἀνοργάνωτη) μέ κάποια κείμενα, μ' ἓνα ὕλικό στοιχείων, πληροφοριῶν, σχολίων κ.λπ., μιά συνάντηση δηλαδή δυναμική, ἀφοῦ προϋποθέτει ἓνα πλαίσιο, μιά μεθόδευση, μιά ἐσκεμμένη σχέση μέ τή διαδικασία ἀπόκτησης γνώσεων; Ὅποτε οἱ συμβαλλόμενοι (διδάσκων καί διδασκόμενοι) ἔχουν τό μερίδιο τῆς εὐθύνης τους γιά τό τί σοί μάθημα θά προκύψει.

Φυσικά αὐτός πού ἔχει ὀργανώσει τό μάθημα καί πού τό διευθύνει εἶναι ὀπωσδήποτε ὁ φυσικός καί ὁ πρῶτος ὑπεύθυνος γιά πολλά πράγματα. Λόγου χάρι γιά τήν ἐπιλογή τοῦ ἀντικειμένου, ἐνδεχομένως γιά τήν ἀνθολόγηση κειμένων, τή μεθοδολογία ἔρευνας καί μελέτης καί τή μεθόδο ἐργασίας μέσα στήν αἴθουσα διδασκαλίας, τήν πληρότητα καί τήν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού θέτει ὑπόψη τῶν διδασκόμενων, τήν ποιότητα τοῦ παρεχόμενου σχολιασμοῦ, ἀλλά, ἐν πολλοῖς, καί τοῦ διαλόγου πού ἐνδέχεται ν' ἀναπτυχθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ μαθήματος.

Συνεπῶς, ἀπό τή δική του σκοπιά, ὁ διδάσκων μπορεῖ ἐξαρχῆς νά δεσμευτεῖ ἀπέναντί σας γιά τό εἶδος καί τήν ποιότητα τῶν πληροφοριῶν, τίς ὁποῖες θά θέτει ὑπόψη σας (γιά συγγραφείς καί κείμενα). Ὅμως οἱ πληροφορίες καί οἱ ὀποιοσδήποτε κριτικές ἐκτιμήσεις ἢ καί οἱ λεπτομερεῖς ἀναλύσεις τοῦ διδάσκοντος δέν θά ἔχουν κανένα πραγματικό ὄφελος γιά σᾶς ἐάν δέν μπορέσετε νά ὀδηγηθεῖτε ἀπό τά λόγια στό πράγμα, ἀπό τό διδακτικό δηλαδή σχῆμα στό λογοτεχνικό κείμενο, γιά νά μετατρέψετε ἔτσι τίς ποικίλες πληροφορίες καί τίς συχνά ἀντικρουόμενες ἀπόψεις τῆς διδλογραφίας σέ πραγματική δική σας γνώση. Κι ἐδῶ βρίσκονται οἱ δικές σας εὐθύνες. Ποιές εἶναι; Ὑπάρχουν;

Ποιά εἶναι ἡ δική σας εὐθύνη γιά τήν ποιότητα τοῦ συγκεκριμένου μαθήματος, τό ὁποῖο ἐπιλέξατε νά παρακολουθήσετε; Μήπως ἰσχύουν κι ἐδῶ οἱ περίπου ἴδιοι ὄροι πού ἰσχύουν γιά τήν παραγωγή καί τήν κατανάλωση τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου; Σύμφωνα μέ τίς τρέχουσες θεωρητικές ἀντιλήψεις, κάθε λογοτεχνικό ἔργο τήν ὥρα πού παράγεται προϋποθέτει μιά ἀναγνωστική κοινότητα, ἡ ὁποία ἀσυνεπῶς τήν καθορίζει ἐν πολλοῖς τόν τόνο, τό ὕφος, τή θεματική, τήν ἰδεολογία. Συγγραφέας ἢ κείμενο ἀπό μόνα τους

δέν ὕπάρχουν οὔτε παράγονται τά ἔργα τέχνης ἐν ἀγνοία τοῦ κοινωνικοῦ χώρου τόν ὁποῖο προϋποθέτουν καί στόν ὁποῖο θά διακινήθουν. Φυσικά ὁ δημιουργός ἢ ὁ καλλιτέχνης προσπαθεῖ νά διαμορφώσει τό γούστο τοῦ κοινοῦ πού προϋποθέτει καμιά φορά καί μέ τήν ἄμεση σύγκρουση μαζί του, καθιδρύοντας, φερ' εἰπεῖν, εὐθύς ἐξαρχῆς μιάν εἰρωνική ἢ καί ἐπιθετική στάση (περίπτωση Μπωντλαίρ), ὡστόσο καί πάλι γιά μιά σχέση μιλοῦμε, ἡ ὁποία ἀναπόφευκτα παίζει τό ρόλο τῆς στήν παραγωγή καί στή διαμόρφωση τοῦ ἔργου. Εἶναι οἱ ἀντιστάσεις πού νιώθει ὁ δημιουργός ὅτι συναντᾷ, τό γούστο, ἡ καλλιέργεια, ἡ ἐμπειρία, ἡ ἰδεολογία τοῦ συγκεκριμένου κοινοῦ, στοιχεῖα τῶν ὁποῶν ὁ δημιουργός διαισθάνεται τήν παρουσία (τήν ὥρα πού δημιουργεῖ) καί τά ὁποῖα ὡς ἓνα βαθμό τοῦ «δεσμεύουν» τήν ἔκφραση, τοῦ καθορίζουν τό βαθμό τῆς τόλμης, τοῦ διαμορφῶνουν τή θεματική ἀλλά καί τήν ποιητική. Γιατί καί ἡ μορφή (καί ἄχι μόνο τό περιεχόμενο — ἂν μπορούμε νά κάνουμε μιά τέτοια διάκριση), ἡ κατάρτηση μᾶς συγκεκριμένης μορφῆς εἶναι συνάρτηση τοῦ παράγοντα τοῦ δέκτη.

Ὁ Ἑλληνας λ.χ. ποιητής γνωρίζει πῶς ἂν θέλει (ἐάν τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο κατά τή διάρκεια τῆς σύνθεσης ἐνός ἔργου του) μπορεῖ ν' ἀξιοποιήσει μορφολογικά στοιχεῖα τοῦ παραδοσιακοῦ ποιητικοῦ λόγου (ἐκκλησιαστική ποίηση, δημοτικό τραγούδι, λαϊκή ποίηση κ.τ.λ.), ἐπειδή εἶναι δεδομένο ὅτι ἡ ἀναγνωστική κοινότητα πρὸς τήν ὁποία ἀποτείνεται εἶναι ἐθισμένη ἐνεργητικά μέ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τό ὕλικό, καθώς ἡ παραδοσιακή τέχνη εἶναι ἀκόμη στόν νεοελληνικό χώρο δρώσα καί ζωντανή.

Τό Ἄξιον Ἐστί τοῦ Ὀδ. Ἐλύτη λ.χ. δέν θά μπορούσε νά εἶχε γραφεῖ κατά τόν ἴδιο τρόπο σέ ἄλλη γλώσσα (λ.χ. στό ἀγγλικό ἢ τή γαλλικό). Γράφτηκε στό ἑλληνικό κατ' αὐτό τόν τρόπο (πατώντας προγραμματικά σέ συγκεκριμένες λόγιες καί λαϊκές παραδοσιακές μορφές ἔκφρασης), ἐπειδή στό γράψιμό του εἶχε λανθάνουσα μιά καθοριστική εὐθύνη τό νεοελληνικό ἀναγνωστικό κοινό τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐλύτη, κοινό πρὸς τό ὁποῖο κατ' ἀρχήν ὁ ποιητής ἀποτεινόταν. Ὑπάρχει δηλαδή καί ἓνα μερίδιο εὐθύνης τῆς ἀναγνωστικῆς κοινότητος γιά τήν κατασκευή κάθε ἔργου τέχνης, ἰδίως ἀπό συνειδητούς καλλιτέχνες. Τό ὅτι λ.χ. ἐνοχλοῦν σήμερα τόν ἐπαρκῆ ἀναγνώστη τῆς ποίησης κάποιοι ἰδιαίτερα ἐντονοί ἐθνικιστικοί χρωματισμοί τοῦ συγκεκριμένου ἔργου, ὅπως καί ἡ ὑπερβολή στό θέμα τῆς ἐσκεμμένης ἐπιλογῆς μᾶς ἀπρόσμενα συντηρητικῆς γιά μοντέρνο ἔργο δομῆς, αὐτό δέν θά πρέπει, ὡς προβληματισμός, νά περιοριστεῖ μόνο στήν περίπτωση τῆς ποιητικῆς ἰδεολογίας τοῦ Ἐλύτη — ἰδεολογία οὔτως ἢ ἄλλως ἀφόρητα συντηρητική — ἀλλά θά πρέ-

πει νά έπεκταθεῖ καί πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀναγνωστικῆς κοινότητος τῆς ἐποχῆς πού ὁ Ἐλύτης συνέθετε τὸ ἔργο του. Στὴν προκειμένη περίπτωση τῆς δεκαετίας 1950-1960.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ *Τὰ γράμματα στὴ Μητέρα* τοῦ Μόντη. Οἱ χωνεμένες (καὶ ὄχι σκηνοθετημένες) ἀνταποκρίσεις τοῦ κειμένου μέ τὴ διαχρονικὴ πολιτικὴ καὶ ἱστορικὴ μοῖρα τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο ὁ Μόντης ζεῖ καὶ δημιουργεῖ, ἀλλὰ καὶ ἡ σοφιλισμένη σχέση τοῦ ποιητικοῦ του λόγου μέ ριζιμίες ἀξίες, ὅπως ἡ παράδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὁ τοπικὸς χαρακτήρας (ἡ κυπριακὴ του διάσταση) συνδυασμένος μέ μιὰν παγκόσμια ἀνθρωπιστικὴ προοπτικὴ εἶναι στοιχεῖα πού ὄχι ἀπλῶς διακρίνουν τὸν Μόντη ἀπὸ τὸν Ἐλύτη, ἀλλὰ πού σέ μιὰ προωθημένη ἀνάλυση καὶ ἐρμηνεῖα μποροῦν νά δείξουν λεπτές ἀποχρώσεις διαφορετικῆς κοσμοθεωρητικῆς ἀντίληψης ἀνάμεσα στὸν μεσογειακὸ, ἀνατολίτη Ἕλληνα τῆς Κύπρου καὶ στὸν Ἀθηναῖο, διθθεν Ἐυρωπαϊὸ Ἕλλαδίτη. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ὥρα δέν μπορῶ ἐπ' αὐτοῦ νά πῶ περισσότερα.

Ἔτσι, ἡ παρέκδοση αὐτὴ δέν ἔγινε τυχαία.

Ἐλπίζω πῶς ἔχετε καταλάβει ὅτι προσπάθω νά σᾶς θέσω ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν σας γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ μαθήματος πού ἀναλάβατε — μέ τὴν ἐπιλογὴ σας καὶ μέ τὴν παρακολούθησή σας — νά κατασκευάσετε μαζί μου. Γιατί ἂν ὡς κοινὸ, ὡς ἀκροατήριον δέν «τραβᾶτε», τότε τὸ μάθημα — καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τίς προθέσεις ἢ τὴν ἰκανότητα τοῦ διδάσκοντος — δέν πρόκειται νά προκόψει. Τὸ κέφι, ἡ ἰκανότητα, ἡ διάθεση τοῦ διδάσκοντος εἶναι συνάρτηση τοῦ ἀκροατηρίου (μιλῶ βέβαια γιὰ τίς περιπτώσεις ὅπου κέφι καὶ ἰκανότητα καὶ διάθεση ὑπάρχουν). Δέν εἶναι ὁμιος δεδομένο ὅτι θά ἐνεργοποιηθεῖ πλήρως ἓνας διδάσκων ἐρμηνευτὴν τοῦ ἀκροατηρίου.

Καὶ γιὰ νά προχωρήσω πιο πολὺ. Οὔτε εἶναι δεδομένο ὅτι ὡς φοιτητικὴ κοινότητα ἐκπροσωπεῖτε ὑποχρεωτικὰ τὴ θετικὴ, ἄς ποῦμε τὴν προοδευτικὴν παράμετρο τοῦ μαθήματος. Μπορεῖ νά εἶστε, ἢ ν' ἀφεθεῖτε νά μετατραπεῖτε, στὸν πλοῦ ἀρνητικὸ παράγοντα, δεσμεύοντας τὴν ἔκφραση τοῦ διδάσκοντος ἢ — τὸ πλοῦ ὀλέθριο — πνίγοντας τὴ φωνὴν κάποιων συμφοιτητῶν σας, ἀποκαρδιώνοντας ὁποιοὺς ἔχουν κέφι γιὰ δημιουργικὴ παρέμβαση κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ μαθήματος, δημιουργώντας κλίμα πλήξης καὶ ἀνίας καὶ καταπίεσης, ἐνίοτε καὶ τρομοκρατίας. Αὐτὰ, σᾶς ὁμολογῶ, δέν ἀποτελοῦν θεωρητικὲς σκέψεις οὔτε στηρίζονται σέ φανταστικὰ ἐπεισόδια, ἔχουν συμβεῖ (σέ ἄλλες ἐποχὲς καὶ σέ ἄλλα πανεπιστήμια καὶ καλὸ εἶναι ν' ἀποφευχθοῦν στοῦ δικό μας). Οἱ ρόλοι ἐναλλάσσονται εὐκόλα καὶ μπορεῖ, ἂν δέν ἔχετε συνεχῶς ξάγρυπνο τὸ μυαλό σας, ἀπὸ νέοι καὶ ὄντα καὶ παθητικοὶ καὶ διψασμένοι γιὰ τὴν πραγματικὴ γνῶση νά μετατραπεῖτε, ἀπὸ τὰ εἰκοσί σας χρόνια, σέ γέροντες καὶ ἄσχημους καὶ χορτάτους καὶ βολεμένους, ἀποκρούοντας τὴν πραγματικὴ περιπέτεια τῆς γνῶσης.

Χρειαζέται προσοχή. Πρέπει νά ἐλέγχετε συνεχῶς τὸν ἑαυτὸ σας. Μόλις λ.χ. αἰσθανθεῖτε ὅτι σᾶς ἐνοχλεῖ αὐτὸ «πού προεξέχει», αὐτὸ πού εἶναι διαφορετικὸ, αὐτὸ πού δέν ἐντάσσεται στὴ συμβατικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου πού ἔχετε σχηματίσει (πού σᾶς ὑποχρέωσαν νά σχηματίσετε), τότε θά πρέπει ν' ἀνησυχῆσετε καὶ ν' ἀναρωτηθεῖτε γιατί σᾶς συμβαίνει αὐτό.

Ἴδου, ἐπ' αὐτοῦ, κάποιον, ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὸν στίχοι τοῦ Μόντη ἀπὸ τὰ *Γράμματα στὴ Μητέρα* πού πρόκειται νά μᾶς ἀπασχολήσουν σέ τοῦτο τὸ μάθημα:

*Μᾶς εἶπαν προεξείχε ἡ καρδιά
καὶ τὴν περιέκοψαν.*

*Μᾶς εἶπαν προεξείχαν τὰ ὄνειρα
καὶ τὰ περιέκοψαν,*

μᾶς εἶπαν προεξείχαν οἱ αἰρετικοὶ πόθοι.

Ποιὰ εἶναι ἐν τέλει ἡ οὐσιαστικὴ δουλειά μας; Τί κάνομε μέ τὰ κείμενα; Ψάχνουμε πάντα ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο πού δέν ἐντάσσεται στὶς συμβάσεις, τὸ νεωτερικὸ, τὸ ἀντισυμβατικὸ, ἐκεῖνο πού ἀνατρέπει δημιουργικὰ τοὺς παραδοσιακοὺς κανόνες. Ψάχνουμε ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα μέ τὰ ὁποῖα ἓνα σημαντικό κείμενο (γι' αὐτὸ εἶναι σημαντικό) ὑπονομεύει δραστικὰ τίς παραδοσιακὲς δομὲς ἢ τίς ἀντιδραστικὲς ἰδεολογίες. Κι ἐδῶ ἔγκειται ἡ μεγάλη ἀντίφαση γιὰ κάθε μάθημα πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας.

Ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία παράγουν καὶ ἀναπτύσσουν τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα γιὰ τοὺς δικούς τους λόγους: πιστεύουν, κατὰ βάθος, ὅτι μέσω τῆς παιδείας ἀναπτύσσεται ἡ δυναμικότητα ἀλλὰ καὶ πλάθεται ἡ ἠθικὴ καὶ τὸ ἦθος τῶν νέων πρὸς μιὰ συγκεκριμένη κατεύθυνση πού αὐτοὶ θέλουν καὶ ἐπιθυμοῦν. Ἔτσι, αὐτὸ πού συμβαίνει στὴν πράξη εἶναι ὅτι οἱ μελετητὲς τῆς λογοτεχνίας καλοῦμαστε μέ κείμενα κατὰ βάση ἀναρχικὰ νά ὑποστηρίξουμε, ὑποτίθεται, τὴν ἠθικὴ μιᾶς κατὰ βάση πουριτανικὰ ὀργανωμένης κοινωνίας. Καὶ φυσικὰ δέν γίνεται αὐτό (τὸ ἀντίθετο γίνεται) ἐκτός καὶ ἂν δέν κάνομε καλὰ τὴ δουλειά μας. Γιατί ὅλη ἡ μεγάλη λογοτεχνία εἶναι ἀντιπολιτικὴ, εἶναι ῥηξικέλευθα νεωτερικὴ, εἶναι ἐναντίον τῆς ἐπικρατοῦσας σέ κάθε ἐποχὴ ψευδοθητικῆς (τῆς ἠθικῆς δηλαδή πού ἐπιβάλλει ἡ ἄρχουσα πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ τάξη).

Ἐπὶ τοῦ, ἐπομένως, πάντοτε μιᾶς κρυφῆς «συμπαιγνία» (ὁ ὅρος εἶναι πάλι τοῦ Μόντη ἀπὸ τὰ *Γράμματα στὴ Μητέρα*). Ἡ πραγματικὴ γνῶση εἶναι κατὰ βάθος μιᾶς λειτουργίας πού δρῖσκειται ἐκτός ὁρίων τῆς κάθε τρέχουσας ἀντίληψης γιὰ τὸ σωστό, εἶναι μιᾶς πράξης «ἐκτός νόμου», ἀφοῦ κρυφὰ ἢ φανερά ὑπονομεύει τὴν παγιωμένην τάξιν πραγμάτων, αὐτὴν πού στηρίζεται στὴν κοινωνικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἡδὴ ἀποκτημένης καὶ κατασταλαγμένης (δηλαδή κυβερνημένης) γνῶσης. Μά ἡ μελέτη καὶ ἡ διδασκαλία, ἰδίως τῆς πραγματικὰ μεγάλης λογοτεχνίας, ἀποτελεῖ μιᾶς λειτουργίας πού εἶτε δείχνει τὸν διαφορετικὸ φωτισμὸ μιᾶς κοινότητος ἀξίας (λ.χ. τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας στὸν Σολωμὸ) εἶτε κατευθύνει στὴν ἀνακάλυψη νέων ἀξιών (πού φυσικὰ μπορεῖ νά εἶναι παλιές ἀλλὰ νά ἔχουν ξεχαστεῖ) οἱ ὁποῖες σαφῶς θέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ἡδὴ ἀποδεκτὴ ἀλήθεια.

Τί γίνεται λοιπόν; Ἡ κάθε κοινωνία καὶ τὸ κάθε κράτος πληρώνουν τὴν ἐπιστῆμιν γιὰ νά ὑπονομεύει μέ τὴν κάθε νέα ἀλήθεια τῆς τίς ἡδὴ ὑπάρχουσες κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς δομὲς, στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ πολιτεία τους; Ἔτσι φαίνεται, ὅσο κι ἂν μοιάζει παρανοϊκὸ, μολονότι κάνομε καὶ κάτι ἄλλο. Καθὼς δέν ἔχουν προβλέψει, ὅπως ὁ Πλάτωνας, γιὰ τὴν ἐξορία τῶν ποιητῶν ἀπὸ τὴν πολιτεία τους, φροντίζουν μέ τοὺς μηχανισμούς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος νά τοὺς φέρουν στὰ μέτρα τους (παραδείγματα ἀφθόνα, ὅπως λ.χ. τὸ κουτσούρεμα ἐπικίνδυνων στίχων ἀπὸ ποιήματα πού ἐντάσσονται στοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἢ καὶ ἀποκλεισμὸς ποιημάτων ἢ συγκεκριμένων ποιητῶν γιὰ κάμποσο διάστημα ἀπὸ τὰ κείμενα διδασκαλίας).

Ἐπὶ τοῦ, ἐπομένως, ἓνα κρίσιμο ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο συνήθως τὸ ἀπρωθούμε. Αὐτὸ πού σχετίζεται μέ τὸ εἶδος τῆς προσωπικῆς μας ἐμπλοκῆς στὴ διαδικασία τῆς γνῶσης. Ἐμεῖς γιατί ἐπιλέξαμε τὴν περιπέτεια τῆς ἐρευνας, τῆς συνεχοῦς ἐνημέρωσης, τῆς διαρκοῦς νοητικῆς ἐγρήγορης; Γιὰ ν' ἀποκτήσουμε τίτλους καὶ ἀξιώματα καὶ ἐξουσία καὶ κοινωνικὴ ἀναγνώριση μόνο — γιατί, ἄς μὴν ὑποκρινόμεστε, συχνὰ συμβαίνει καὶ αὐτό, εἶναι δηλαδή ἐξαρχῆς στίς προθέσεις μας. Ὅμως, μήπως θά πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσει καὶ τὸ γεγονός ὅτι γνῶση σημαίνει ἀπόρριψη ἐνός μέρους τοῦ ἑαυτοῦ μας, σημαίνει μιᾶν ὀρατικὴν ἐμπειρία ἢ ὁποῖα θά μᾶς ὀδηγήσει στοῦ ν' ἀλλάξουμε κάποιες συνήθειές μας, κάποιες ἰδέες μας, κάποιες κοσμοθεωρητικὲς ἀντιλήψεις μας;

Γιατί μόνο έτσι θα είμαστε κατάλληλοι, ώρμοι και άξιοι για να έμβραθύνουμε στο πραγματικό νόημα των κειμένων, για να υποδεχτούμε την αλήθεια του Μαχαιρά, του Μιχαηλίδη, του Καβάφη, του Σεφέρη, του Μόντη.

Τι κάνουμε γι' αυτό τό θέμα; Τό άπωθούμε; Δέν τό συζητούμε άλλα άσυχολούμασε μόνο μ' έναν προοσκητικά άνώδυνο τεχνικό σχολιασμό τών κειμένων; "Όταν δηλαδή φεύγουμε από δώ ή από τή βιβλιοθήκη ή άπ' τό πανεπιστήμιο είμαστε διαφορετικοί; Έχουν αλλάξει κάποιες ιδέες μας; "Η όλ' αυτά συμβαίνουν κάπου άλλου, όποτε θα ξοφλήσουμε κάποτε άνώδυνα, κατά πώς λείει κι ό ποιητής, μ' εκείνο τό

Λυπάμαι γιατί άφησα να περάσει ένα πλατύ ποτάμι μέσα από τά δάχτυλά μου χωρίς να πω ούτε μιά στάλα.

Γιατί διαβάζουμε λογοτεχνία; Ειδικά τήν ποίηση και ειδικότερα τή νεώτερη ποίηση; Τι άντιπροσωπεύει για μäs ένα ποιητικό έργο; Είναι κάτι πού τό περιβάλλει ένας μύθος και μιά βιβλιογραφία, ή όποία ένιote τό έχει άποφυλώσει από κάθε γνήσια προοδευτικό του στοιχείο; "Η είναι κάτι πού όξύνει τήν εύαισθησία μας, μετατρέποντάς μας σε στοιχεία έπικίνδυνα για τούς συντηρητικούς μηχανισμούς του συστήματος; Γιατί μελετούμε τή λογοτεχνία; Για ν' άποκτήσουμε όπλα (ή εργαλεία γνώσης); Για ν' άποκτήσουμε τίτλους και γαλόνια (ή για ν' άπαλλαγούμε όριστικά από τήν τυραννία τών συμβατικών βαθμολογήσεων); Για να γίνουμε ένας κανονικός κρίκος στην άλυσίδα του συστήματος, να τό ενισχύσουμε και να τό δοξάσουμε (ή για να ύπνομεύσουμε κάθε άντιδραστική, ένιote και κρυπτοφασιστική νοοτροπία); Μέ ποιούς είμαστε;

Θά πρέπει ν' άποφασίσουμε, έπειγει ν' άποφασίσετε μέσα στά χρόνια τών σπουδών σας. Μέ τίς «γριές», «τούς συγγενείς» και «τούς ιερείς» ή μέ τόν «Μύρη» και τόν άφηγητή; Μέ «τόν κατασηματάρχη» ή μέ «τούς λαθραίους έραστές»; (Για να θυμηθούμε έδώ δύο έξαιρετικά έπώδυνα για τή καθεστηκυία τάξη ποιήματα του Καβάφη: τό «Μύρης· Άλεξάνδρεια του 34 μ.Χ.» και τό «Ρωτούσε για τήν ποιότητα»).

Προκειμένου για τόν Μόντη, σäs παραπέμω σ' ένα δήθεν άπλοϊκό διήγημά του (τό «Ένα παλιό αυτοκίνητο»), τό όποιο άφου διαβάσετε, καλό θά είναι ν' άναρωτηθείτε και πάλι μέ ποιανού τό μέρος είστε. Μέ τήν άνίδεια «νοικοκυρά» του άφηγητή και τό άναίσθητο «πλήθος πού άλλαλαξε» ή μέ τόν τραγικό ήρωα (στην προκειμένη περίπτωση τό αυτοκίνητο) πού έπέμενε να είναι τρυφερός και έρωτικός έως τήν ύστατη ώρα πού δρασκελίσε τό φοβερό κατώφλι περνώντας στην άνυπαρξία· πού προσηλώθηκε στο ιδανικό της άγάπης («κουράζεσαι όταν αγαπάς;») και μόρρεσε έτσι, ακόμα και ύστερα από τήν άποστράτευση του από τήν ένεργό δράση, ύστερα από τό ξεπέρασμα της νεότητας και της άκμής του, μόρρεσε να μείνει μέ τή ρομαντική του πίστη ότι μπορεί άκόμη ν' αγαπήσει, να προφυλάξει, να σκεπάσει πιο άδύναμους άπ' αυτόν, ν' αγαπήσει πιο καταφρονεμένους άπ' αυτόν, να μείνει όρθιος έως τήν ύστατη στιγμή του κατακυλήματος στο σκοτεινό χάος του φυσικού τέλους.

Πρόκειται, άν τό καλοπροσέξετε, για έναν μνημειώδη ύμνο στην άγάπη της δημιουργικής ζωής σε άντιπαράθεση προς αυτούς πού πεθαίνουν εν ζωή, σ' έναν ύμνο στον ήρωα πού έζησε από τή νεότητα έως τή άκμή και έως τή φθορά τών γερατειών γνήσια δημιουργικά. Αυτόν πού παρέμεινε έπί τών επάλξεων της άγάπης και της άνθρωπιός, της γνώσης και του έρωτα, έως τήν έσχατη στιγμή της έπίγειας παρουσίας του.

Ένας ύμνος, έπομένως, στη ζωή (μέ τέχνασμα τή νεκρή

φύση). Στη ζωή πού ύπηρεξε γεμάτη καθ' όλοκληρίαν, πού ύπηρεξε ζωή, πίστη στη ζωή, άγάπη στη ζωή έως τήν τελευταία στιγμή της ζωής της. "Ύμνος στον ήρωα πού δέν πέθανε ένόσω ζούσε, αλλά μόνο όταν πράγματι άφανίστηκε ως υλικό σώμα. Και γι' αυτό φαίνεται ή θέση του. Φαίνονται αυτά πού ύπηρεχαν σε συνάρτηση προς αυτό. Φαίνεται ή όρφάνια τους.

Συνεπώς: φεύγοντας ένας πραγματικά δημιουργικός ήρωας της ζωής ή της τέχνης ή της έπιστήμης, φαίνεται τό κενό. "Ο κόσμος μοιάζει όρφανεμένος. Αυτό θέλησε να μäs πει ό Μόντης σε τούτο τό παράξενα τρυφερό και έσκεμμένα (δηλαδή τολμηρά) άπλό κείμενό του. Τό ζήτημα είναι άν μπορούμε να δούμε αυτό πού θέλει ό ποιητής να δούμε και, εν συνεχεία, άν μπορούμε να μεταφέρουμε στη ζωή μας κάτι από τά φερσίματα πού ό δημιουργός κατόρθωσε να περιχαρλώσει μέσα στον άφθαρτο κόσμο της τέχνης του, έτσι ώστε να τήν αλλάξουμε: αυτό σημαίνει παιδεία και πραγματική καλλιέργεια.

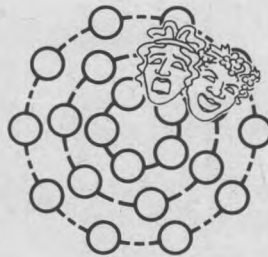
Υ.Γ. Μολονότι ό προβληματισμός αυτός είχε κρυσταλλωθεί σε γραπτές σημειώσεις, τό μάθημα άναπτύχθηκε στους φοιτητές προφορικά μέ τίς άναπόφευκτες αλλαγές και προσθαφαίρεσεις πού έπιβάλλει ό προφορικός λόγος, καθώς και οι άντιδράσεις (πού εύτυχώς ύπηρεξαν) του άκροατηρίου.

ΑΝΟΙΚΤΟ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΜΑΔΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΨΥΧΟΔΡΑΜΑ

ΔΗΜΕΡΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

Αθήνα, 3 - 4 Απριλίου 1993

Σ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ 1 & ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ, 114 72 ΑΘΗΝΑ • ΤΗΛ: 644.7533-643.5980-644.5140

‘Ο θρυμματισμένος καθρέφτης

του Κορνήλιου Καστοριάδη

Μετάφραση Ζήση Σαρίκα, Έκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 1992

Κυκλοφόρησε αυτές τις μέρες τό βιβλίον του Κ. Καστοριάδη μέ τόν τίτλον ‘Ο θρυμματισμένος κόσμος από τίς εκδόσεις Ύψιλον.

Είναι μιά αξιόλογη έκδοτική προσπάθεια σέ μιά εποχή «στεγνή», όταν ό κόσμος δέν διαβάζει ούτε εφημερίδα. “Όσοι πιστοί, λοιπόν, προσέλθετε.

Καλό είναι, βέβαια, νά γράφονται τέτοια βιβλία γιά τό ευρύτερο κοινό πού δέν έχει πολλές γνώσεις. “Όμως, αυτό είναι και τό θέμα του βιβλίου, ή εϋθύνη ενός διανοουμένου, και μάλιστα ευρωπαϊκού επιπέδου, είναι μεγάλη. Τό ζητούμενο είναι πώς τό βιβλίον θά κρατηθεί σέ κάποιο πνευματικό επίπεδο και ταυτόχρονα θά πουλήσει. Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο στην Έλλάδα γιά ευνόητους λόγους (μικρό αναγνωστικό κοινό, άγνοια ευρύτερων ρευμάτων της ευρωπαϊκής σκέψης κ.λπ.).

“Επειτα, ειδικότερα γιά τό βιβλίον του Κ. Καστοριάδη, αναρωτιέμαι αν αυτή ή ιστορία διανοουμένων/πολιτικής, σέ τόσο ευρεία κλίμακα, μπορεί νά ανταποκριθεί στον προορισμό της (νά εξηγήσει, νά δια φωτίσει, νά διαμορφώσει φρόνημα), χωρίς άπίθανες άπλουστεύσεις και άλλα παρατράγουδα.

“Επιτρέψτε μου νά εκφράσω τρία συγκεκριμένα ερωτήματα-ένστάσεις προς τόν κ. Καστοριάδη.

1. «‘Ο Πλάτων στην πόλη πού τόν εϋθρεψε και πού τόν έκανε αυτό πού είναι δέν πρόσφερε τίποτα από ό,τι κάθε πολίτης της οφείλει, ούτε στρατιωτική θητεία ούτε παιδιά (δέν γνωρίζουμε αν είχε οικογένεια) ούτε άποδοχή ευθυνών».

Αυτό κατά τόν κ. Καστοριάδη είναι επιχείρημα εις βάρος του Πλάτωνα. “Αν ό κ. Καστοριάδης έννοεί ότι ό άνθρωπος πού έχει παιδιά και εγγόνια

χρειάζεται μερικά χρήματα παραπάνω γιά νά ζήσει άπ’ τόν άνύπαντρο πού έχει μόνο τόν έαυτό του, τότε είναι σίγουρο ότι ό «μέσος» ιδίως “Ελληνας άναγνώστης θά άπορρίψει μαζί του τόν Πλάτωνα. “Ίσως διά παντός. Θα μείνει μέ τήν ιδέα ότι ό Πλάτων ήταν ένας χαμένος μαγκούφης.

“Αλλά αυτό τί σχέση μπορεί νά έχει μέ τό πνεύμα (τή διάνοηση) και τήν πολιτική; “Υπάρχει κατ’ άρχήν ό Αίσχύλος πού «τήν άνδρεία του τή γνώρισε ό Πέρσης» αλλά πού μίλαγε και γιά «ήμερόφαντον όναρ». Γιά τή φαντασική θέσμιση της κοινωνίας, μήπως αυτό είναι άντινομία; “Όμως υπάρχει κι ό ‘Αρχίλοχος, ποιητής κι αυτός, πού ήταν ρίψασπις και σχεδόν περήφανος γιά τήν πράξη του. Σέ μιά μάχη μέ τούς πολεμοχαρείς Θράκες, πέταξε, μās λέει, τήν άσπίδα του και τό ‘βαλε στό πόδι γιά νά γλιτώσει. Δέν ντρέπεται. «Θ’ αγοράσω άλλη άσπίδα», λέει. Δηλαδή τί; Νά διαγράψουμε τώρα τόν ‘Αρχίλοχο σαν ρεμάλι;

“Ο ‘Αλκιβιάδης πάλι έκανε μιά ζωή τρέλες, γύριζε στην ‘Αθήνα μ’ έναν κακάσχημο κολοβό σκύλο, έτσι, γιά νά «τούς τή σπάει», και πήγε στον πόλεμο όπου τά ‘κανε θάλασσα. Τέλος εξορίστηκε.

“Η ιστορία γράφει γι’ αυτόν όπως και γιά τόν Περικλή, πού είχε ή δέν είχε οικογένεια, ήταν σπουδαίος ήγέτης και «τήν έβρισκε», πάντως, μέ τήν ‘Ασπασία.

“Ο ‘Επίκουρος είχε οικογένεια; Πήγε φαντάρος; Ποιός ξέρει; Πότιζε τά λαχανικά στον κήπο του· αυτό τό ξέρουμε.

Πιό κοντά μας τώρα. ‘Ο Κάντ δέν ξέρω αν στρατεύτηκε. Πάντως ούτε παντρεύτηκε ούτε άσκησε δημόσιο λειτουργήμα. Γενικά άπέφευγε τά πολ-

λά πάρε-δώσε. Καί καλά έκανε. Γιατί έγραφε π.χ. τό μικρό βιβλιαράκι Γιά τήν αιώνια ειρήνη πού είναι πολύ πιό επίκαιρο από πολλά άλλα σημερινά. ‘Ο Κάντ μελετούσε κι έγραφε. “Εκανε περιπάτους ποδαράτα και σαφώς δέν ήθικολογούσε.

Μπορούμε νά συνεχίσουμε. ‘Ο Καραϊσκάκης ήταν γιός της καλόγιας και υπήρξε στά νιάτα του μισθοφόρος του ‘Αλη-πασά. ‘Ο Καποδίστριας είχε άραγε οικογένεια και τί πρόσφερε στην Έλλάδα;

Παρακάτω, δίπλα μας. ‘Ο κ. Καραμανλής παντρεύτηκε, χώρισε και έκτοτε παρέμεινε άγαμος. Παιδιά δέν έκανε. “Υπηρέτησε άραγε στον ελληνικό στρατό; Τό ίδιο αυτό ερώτημα γιά τόν κ. Παπανδρέου, πού παντρεύτηκε τρεις φορές και άνήκει στην ευτυχή κατηγορία των «πολυτέκνων», καθώς επίσης και γιά τόν τέως συμμαθητή και σύντροφο «έν όπλοις» εκείνου, Κορνήλιο Καστοριάδη.

2. «Παρά τά φαινόμενα, στον ίδιο κόσμο, ουσιαστικά θεολογικό, άπολιτικό, ά-κριτικό, άνήκαν και ό Νίτσε, ό Χάιντεγγερ, ό Χέγκελ».

Νομίζω ότι είναι τουλάχιστο άδύνατον νά βάλουμε στό ίδιο σακί τόν Νίτσε μέ τούς άλλους δύο και νά τούς φορτώσουμε στό άπορριμματοφόρο (της ιστορίας;) μέ τήν ένδειξη «θεολογικά άπόβλητα».

Τό άντιεκκλησιαστικό και άντιακαδημαϊκό του πάθος οδηγεί τόν κ. Καστοριάδη στην ίσοπέδωση των πάντων, σ’ ένα είδος κοσμικού όλοκληρωτισμού (χομεινισμού), πού μπορεί μέν νά ίκανοποιήσει προσωρινά τίς άνάγκες του λαού (ή Λαού), αλλά ουσιαστικά συσκοτίζει και οδηγεί σέ άδιέξοδο. Είναι εις βάρος του λαού.

Γιατί ό κάθε δημοκράτης είναι ταυ-

τόχρονα αυτός «ὁ ἄλλος Ταρτοῦφος» τοῦ Μπωμαρσαί, «ὁ ἀνθρωπιστής Ταρτοῦφος», ὅπως ἔλεγε ὁ Πεγκύ. Ἀντί, λοιπόν, γιά τό ἀντιεκκλησιαστικό μένος, ἄξιο ἐνός πρώην νεωκόρου, θά προτιμοῦσε κανεῖς αὐτή τή «γόνιμη ἀπιστία», πού διευκρινίζει, ἀποσαφηνίζει, χωρίζει, φωτίζει καί ἐνώνει.

Νά ποῦμε τόν Νίτσε ἀκαδημαϊκό ἢ θεολόγο στόν κοσμάκη πού δέν ξέρει εἶναι σκέτος λαϊκισμός. Ποίος ἄλλος ἀπό τόν Νίτσε ξεσκέπασε καί κατακεραύνωσε τήν ἀπάτη τῆς πολιτικῆς ὡς θεολογίας καί τῆς θεολογίας ὡς πολιτικῆς; Πού ἐπιτέθηκε μέ δριμύτητα στόν Βίσμαρκ καί τό Ράιχ. Πού μίλησε πρῶτος (ὑπογραμμίζω: πρῶτος – 1880) γιά τή «Μία Εὐρώπη» (das Eine Europa) καί μᾶς κληροδότησε τήν ἀντίληψη ὅτι «αὐτό εἶναι τό κύριο ἔργο γιά ὅλα τά βαθιά καί πλατιά πνεύματα... Ὁ Εὐρωπαῖος τοῦ μέλλοντος». Ὁπωσδήποτε παραμένει ἀνοιχτό τό ἐρώτημα κατά πόσο ἡ ζωή καί τό ἔργο τοῦ Νίτσε εἶναι ταυτόχρονα κραυγή ἐλευθερίας καί ψάξιμο Θεοῦ.

Ἄλλωστε χωρίς πραγματική θρησκευτική ἐμπειρία, τονίζει ὁ Πῶλ Ρικέρ, «οἱ ἄξιες μιᾶς κοινωνίας μοιάζουν μέ κομμένα λουλούδια σέ βάζο».

Βεβαίως ἡ ἀνωτερότητα τοῦ συγ-

γραφέα ὀφείλει πολλά στήν ἀνωτερότητα τοῦ ἀνθρώπου. Σέ κάθε περίπτωση ὅμως, ἔλεγε ὁ Σοπενχάουερ, δάσκαλος τοῦ Νίτσε, ὁ συγγραφέας δέν πρέπει νά θυσιάζει γιά λόγους συντομίας τή σαφήνεια κι ἀκόμη πιό πολύ τή γραμματική. Μήπως ἦταν σχολαστικός; Θεολόγος; Καί αὐτός!

Ἄλλά, τελικά, ποιά ἔννοια δέν ἔχει «θεολογικό» περιεχόμενο; Μήπως ἡ μαρξιστική, ντεμοντέ πιά, τοῦ «ἐποικοδομηματος» κ.λπ., ἰδίως στήν τροτσικιστική τῆς ἔκδοσης;

Οἱ ἀσαφεῖς ἔννοιες (δικαιοσύνη, ἐλευθερία κ.λπ.) εἶναι αὐτές πού ἐπιτρέπουν ἀκριβῶς τήν ἀποκρυστάλλωση μιᾶς προσπάθειας συνολικῆς καλῆς θέλησης.

3. Ὅσον ἀφορᾷ τήν κακοποίηση τοῦ μακαρίτη τοῦ Σάρτρ, τί νά πῶ; Τήν ἄξιζε; Ὅχι ὅτι δέν ἔκανε λάθη ὁ συγγραφέας. Ἄλλά ἡ ἀποκαθλωτική μανία τῶν πρώην ζηλωτῶν τῆς «ἀριστερῆς ὄχθης» ἐντάσσεται στό πλέγμα τους νά σταθοῦν ἰσότιμα μέ ἐκεῖνον στή διανοητική ἀγορά.

Πᾶει καιρός, ὅμως, πού ἡ ἀγορά ἔγινε «πιάτσα». Ἔτσι, ὅπως πάντα, «ἔχουμε δίκιο νά ἐπαναστατοῦμε».

Ἦστερόγραφο: Καιροί πού εἶναι, σᾶς ὑπενθυμίζω, γιά τήν ἱστορική καί ἀν-

θρώπινη ἀλήθεια, ὅτι πάμπολλοι διανοούμενοι «δέν καθαγίασαν τό πραγματικό».

Ὅσον ἀφορᾷ τή Γαλλία, θά ἀναφέρω τόν Βικτόρ Μπάς (ἐκτελεσθεῖς ἀπό τοῦς ναζί), τόν ἐξοχο καθηγητή τῆς φιλοσοφίας καί ἡγετικό στέλεχος τῆς Γαλλικῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης Ζάν Καβαγιές (βασανίσθηκε καί ἐκτελέσθηκε ἐπίσης ἀπό τοῦς ναζί), τόν ποιητή Ρενέ Σάρ, τόν ἐξαιρετο συγγραφέα καί πολιτικό διανοητή Ἀντρέ Σουαρές, τοῦ ὁποῦ τοῦ βιβλίου *Vues sur L'Europe* προτείνω σέ κάθε ἐνδιαφερόμενο λόγω τῆς μεγάλης του ἐπικαιρότητας.

Ἐπίσης θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε τοῦς πεσόντες στόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διανοούμενους Ἀλαίν Φουρνιέ, Σάρλ Πεγκύ, τόν ποιητή Γκιγιώμ Ἀπολλιναίρ (βαριά τραυματισμένος, πέθανε στό νοσοκομεῖο) καί, τέλος, τόν ἐλληνικῆς καταγωγῆς ἀξιωματικό καί συγγραφέα Ἐρνέστο Ψυχάρη.

Ὅλοι αὐτοί, νεκροί καί ζωντανοί, κάνουν ἕναν κόσμο σφιχτά δεμένο. Ἀνθρώπινο, πολύ ἀνθρώπινο.

Δημήτρης Γεωργιόπουλος
Θεσσαλονίκη

Παραδοσιακές κοινωνικές δομές

τοῦ Βασίλη Νιτσιάκου

Ἐκδόσεις Ὀδυσσεάς, Ἀθήνα 1991

Ὁ Βασίλης Νιτσιάκος προσμετρᾷ ὀλιγόχρονη παρουσία στήν ἐπιστημονική κοινότητα. Πολύ νωρίς, ὅμως, καταθέτει τοῦς θεωρητικούς του προβληματισμούς πού ἀπορρέουν ἀπό τίς σπουδές του, τήν ἐπιτόπια ἔρευνα καί τίς θεωρητικές του ἀνησυχίες. Συνδυασμός καί γέννημα αὐτῶν τῶν στοιχείων ἀποτελεῖ τό βιβλίο του, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, τό ὁποῖο κυκλο-

φόρησε πρόσφατα ἀπό τίς ἐκδόσεις «Ὀδυσσεάς».

Ὁ Β. Νιτσιάκος δηλώνει, ἀπό τόν πρόλόγο του κιόλας, τό στόχο τῆς συγγραφικῆς του προσπάθειας. Χαρακτηρίζει τό βιβλίο δοκιμή ἀπό πολλές ἀόψεις. Ἐκεῖνη ὅμως ἡ δοκιμή, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, εἶναι αὐτή πού σχετίζεται μέ τή λαογραφία καί τό μέλλον τῆς. Ὁ συγγραφέ-

ας εἶναι λέκτορας κοινωνικῆς λαογραφίας στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἡ ἰδιότητά του αὐτή τόν ἐντάσσει σ' ἕναν χῶρο ἐπιστημονικό, στά σπλάχνα τοῦ ὁποῦ, καί ἰδίως στό συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο, ἔχει ἀρχίσει τά τελευταῖα χρόνια ἕνας διάλογος γιά τήν πορεία τῆς λαογραφίας. Τό δεύτερο συστατικό στοιχεῖο τῆς ἐπιστημονικῆς οὐτότητας τοῦ Νιτσιάκου εἶναι οἱ σπουδές του. Εἶναι διδάκτορας κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας στήν Ἀγγλία. Ἐκεῖ ἐγκολπώθηκε τή θεωρία καί μεθοδολογία τῆς ἀνθρωπολογίας.

Στό βιβλίο ὑπάρχει διάχυτος ὁ προβληματισμός, πιό πολύ μάλιστα στήν «Εἰσαγωγή», γιά τό μέλλον τῆς λαογραφίας. Ὁ Β. Νιτσιάκος ἀναρωτιέται γιά τήν πορεία καί τό βάθος τῶν λαογραφικῶν ἐρευνῶν. Εἶναι ὅμως πεπεισμένος ὅτι ἡ φυσιογνωμία τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας ἐξαρτᾶται ἀπό

τό κατά πόσο είναι διατεθειμένη να αντιμετωπίσει διεπιστημονικά τὰ θέματα καί κυρίως να υιοθετήσει τή θεωρητική προβληματική τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας. Ὁ ἴδιος μάλιστα θέτει τή σύνδεση τῶν δύο ἐπιστημῶν ὡς στόχο τοῦ παρόντος ἔργου του. Θεωρεῖ τό βιβλίον του ὡς καρπό μιᾶς ἐπιστροφῆς στή λαογραφία μέ πρόθεση νά τήν «ἐμβολιάσει» μέ τίς θεωρητικές καί μεθοδολογικές ἀρχές τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας, τήν ὁποία σπούδασε.

Στό πλαίσιο τῆς παραπάνω ὀπτικῆς, ἡ δοκιμή τοῦ συγγραφέα κρίνεται πετυχημένη. Ἐπιλέγει πέντε θεματικούς ἄξονες (ὀργάνωση χώρου, κοινότητα, συγγένεια, οἰκογένεια, σχέσεις παραγωγῆς) γιά νά ἀναπτύξει τήν πρόταση μελέτης τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν κοινωνικῶν συνόλων. Δέν περιορίζεται σέ μιᾶ ἐξέταση τοῦ ἐποικοδομηματος, ἀποκομμένου ἀπό τό ὅλο κοινωνικό σύνολο. Πιστεύει ὅτι ὁ πολιτισμός δέν εἶναι ἓνα μέρος. Εἶναι τό σύνολο καί σ' αὐτό ἐντάσσεται καί ἡ οἰκονομία, ὅταν μάλιστα ἀφορᾷ πρωτόγονες ἢ ἀγροτικές παραδοσιακές κοινότητες. Ὁ συγγραφέας πηγαίνει στίς δομές καί ἐρευνᾷ τή λειτουργία τους, τήν ἀλληλοσυσχέτισή τους καί τίς μεταβολές πού ὑφίστανται.

Τό βιβλίον ἀποτελεῖ συνεπῶς ἀξιόλογη πρόταση γιά τή μελέτη τῶν λαογραφικῶν φαινομένων καί τῶν κοινωνικῶν συνόλων. Ἡ βιβλιογραφική ὑποστήριξη εἶναι πλούσια καί μέ τήν καλή χρήση τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου ὁδηγεῖ τόν ἀναγνώστη στήν κατανόηση τῆς λειτουργίας τῶν κοινωνικῶν συνόλων. Ἰδιαίτερα σημαντικά εἶναι τὰ παραδείγματα ἀπό τήν ἐπιτόπια ἔρευνα στήν Ἑλλάδα. Ἡ παραδοσιακή κοινωνία ἀνοίγει τούς ἀρμούς της καί ἀποκαλύπτεται ἡ λογική τῆς λειτουργίας της. Ἐξάλλου, τό ἔργο τοῦ Νιτσιάκου εἶναι μιᾶ κατάθεση καί συνεισφορά στόν δειλό διάλογο πού ἔχει ἀρχίσει στό χώρο τῆς λαογραφίας. Ἐχω τήν ἐντύπωση ὅτι μπορεῖ νά ταραῖξει τὰ λιμνάζοντα ὕδατα καί νά προκαλέσει ἀντιπροτάσεις. Ἡ δοκιμή του καί τό μπόλιασμα πού ἐπιχειρεῖ εἶναι ἀπαραίτητα καί ἔρχονται στόν σωστό χρόνο.

Ὁ Β. Νιτσιάκος ἀρχίζει τήν προσέγγιση τῆς παραδοσιακῆς κοινότητας μέ τήν ὀργάνωση τοῦ χώρου. Κι αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Πιστεύει —καί τό

ἀποδεικνύει— ὅτι «ἡ ἀνίχνευση τοῦ χώρου μπορεῖ νά ἀποτελέσει μιάν ἀσφαλῆ εἰσαγωγή τοῦ ἐρευνητῆ σέ μιᾶ κοινωνία. Ἡ σύλληψη τῆς δόμησης, ἡ κατανόηση τῶν λειτουργιῶν, ἡ αἰσθησιμότητα τοῦ τοπίου καί ἐν τέλει ἡ ἀνάλογη τοποθέτηση καί κίνηση τοῦ μελετητῆ στό χώρο συνιστᾷ, ἀπό μιᾶ μεθοδολογική σκοπιά, *conditio sine qua non* γιά μιᾶ συστηματική προσέγγιση τῶν κοινωνικῶν δομῶν» (σ. 37).

Ὁ ἐρευνητής ἀλλά καί ὁ ἀπλός παρατηρητής μπορεῖ νά διαβάσει τό περιβάλλον καί νά κατανοήσει τίς δομές καί λειτουργίες ἀλλοτινῶν κοινωνιῶν. Ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν κοινωνικῶν συνόλων μέ τό φυσικό περιβάλλον δέν ἐρμηνεύεται μέ ὅρους οἰκολογικοῦ ντετερμινισμοῦ. Ὑπάρχει μιᾶ διαλεκτική ἀλληλοσυσχέτιση, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στήν κοινωνικοποίηση τῆς φύσης, πού ἀποκτᾷ πολιτισμική συμπεριφορά.

Ἔτσι, ἡ φύση καί τό τοπίο προσφέρονται: α) γιά ἀνασύσταση τοῦ περιβάλλοντος. Τά χάνια, τὰ μονοπάτια, τὰ παζάρια, τὰ γιοφύρια, τὰ ξωκλήσια, τὰ δέντρα εἶναι ἀψευδεῖς μάρτυρες γιά νά διεισδύσουμε σέ μιᾶ ἐποχή ἀλλά καί νά καταλάβουμε τίς ἀλλαγές πού συνεπαγόταν ἡ μεταβολή στήν οἰκονομική καί κοινωνική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Διαβάζοντας τό κεφάλαιο αὐτό μου ἔγινε πιό συγκεκριμένη ἡ σκέψη ὅτι χρειάζεται μιᾶ ἄλλη ἀντιμετώπιση αὐτῶν τῶν σημαδιῶν. Στήν ἐποχή μας, ἐποχή ἀλλοτριώσεως, εἶναι ἐπιείγον νά τὰ ἀξιοποιήσουμε. Γίνεται σχεδόν ἀναγκαῖο νά ἐντάξουμε τὰ μονοπάτια, τὰ γιοφύρια, τούς οἰκισμούς καί τὰ ἄλλα σημάδια στίς δικές μας ἀνάγκες. Νά καταγραφοῦν ὅλες οἱ ἐνότητες πού διασώζονται καί νά ἀνακηρυθοῦν οἰκολογικά πάρκα γιά νά ἐξυπηρετοῦν μιάν ἄλλη σχέση μέ τή φύση, μιᾶ ἄλλου τύπου τουριστική πολιτική.

β) Ἡ δόμηση τοῦ χώρου, ἐξάλλου, εἶναι ἀλάνθαστος ὁδηγός γιά τήν ἀνίχνευση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ χτισμένος χώρος (σπίτι, μαντρότοιχος, μαχαλάς, οἰκισμός) δέν εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενα πού ἀποτυπώνουν τή σχέση μέ τόν κτήτορα. Ὅλα δείχνουν κοινωνικές σχέσεις, σχέσεις μεταξύ ἀνθρώπων πού διαμεσολαβοῦνται ἀπό τὰ ἀντικείμενα. Ἔτσι, ἡ μελέτη τῶν τοπω-

νυμίων τῶν μαχαλάδων, ἡ θέση τῶν σπιτιῶν σέ σχέση μέ τόν πλάτανο, ὁ μαντρότοιχος, ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἓνας ἀσφαλῆς ὁδηγός γιά νά ἀποκαταστήσουμε τή φυσιογνωμία τῆς κοινωνίας.

Στό δεύτερο κεφάλαιο ὁ Β. Νιτσιάκος ἀσχολεῖται μέ τήν κοινότητα. Ξεκινᾷ ἀπό τόν τρόπο πού τήν ἀντιμετώπισε ἡ λαογραφία, ἡ ὁποία δέν ἐβλεπε τό ὅλον ἀλλά ἐπί μέρους θέματα. Μόνον μεταπολεμικά οἱ ἐρασιτέχνες λαογράφοι ἔθεσαν τό πρόβλημα τῆς κοινότητας, μέ μιᾶ διάθεση βέβαια ρομαντική, μέ τό μάτι τοῦ μετανάστη πού ἀναπολεῖ τὰ περασμένα.

Προβάλλει ὁ συγγραφέας τήν προσφορά τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας στήν κατανόηση τῆς κοινότητας ὡς πεδίου γένεσης καί λειτουργίας τῶν κοινωνικῶν καί λαογραφικῶν φαινομένων. Ἡ ἀντιμετώπιση τῆς κοινότητας ὡς ὁλότητας βοήθησε πολύ τούς ἐρευνητές στό νά ἐρμηνεύσουν τήν ἐπιβίωση πολιτισμικῶν στοιχείων, καί ἰδίως τοῦ κοινοτικοῦ ἦθους, τῆς κοινοτικῆς συνειδητοῦ ἔξω ἀπό τό χωρικό της πλαίσιο. «Ἡ ἔννοια τῆς κοινότητας, ἐπομένως, δέν περιορίζεται στήν οἰκιστική, κοινωνικοοικονομική καί διοικητική πραγματικότητα τήν ὁποία ἐκφράζει. Ἀφορᾷ καί τήν αἴσθηση, τήν ἰδέα ἐνός κοινοῦ “ἀνήκειν”, πράγμα πού διαμορφώνεται σέ συγκεκριμένες δομές καί σχέσεις» (σ. 48).

Τό βιβλίον θίγει καί δύο ἀκόμη σημαντικά σημεῖα, γύρω ἀπό τὰ ὁποία ἐκφράστηκαν συγκεκριμένες ἀπόψεις. Τό ἓνα ἀφορᾷ τή σχέση κοινωνικῆς συνοχῆς μέσα στήν κοινότητα καί τήν κοινωνική ὁμοιογένεια. Ξεκαθαρίζεται ὅτι οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις καί ἡ συνοχή δέν ἀλληλοαποκλείονται. Τό δεύτερο σημεῖο σχετίζεται μέ τόν πολιτισμό τῆς κοινότητας. Ἡ κοινωνική διαστρωμάτωση τοῦ χωριοῦ πρὶν ἀπό τόν μετασχηματισμό του καί ἡ ἐμφάνιση ταξικῶν σχέσεων δέν ἀντιστοιχεῖ σέ μιάν ἀνάλογη πολιτισμική διαφοροποίηση (σ. 61).

Τό τρίτο κεφάλαιο διαπραγματεύεται τή συγγένεια. Ἡ ἐνασχόληση μέ τό θέμα προῆλθε ἀπό τὰ προηγούμενα, καθώς «οἱ συγγενικές δομές προέκυψαν ὡς θεμελιώδης παράγοντας κοινωνικῆς συγκρότησης στήν παραδοσιακή κοινωνία» (σ. 65). Πράγματι, ἡ

συγγένεια είναι ο οργανωτής της κοινωνικής ζωής. 'Ακόμη και σήμερα πού οι συγγενικές σχέσεις έχουν αποσυντεθεί, έντούτοις η συγγένεια ως σχέση και ήθος ή ιδεολογία εξακολουθεί νά επηρεάζει τίς κοινωνικές σχέσεις σέ πολλά επίπεδα.

Έτσι, η συγγένεια και ή πολυεπίπεδη λειτουργία της είναι σημαντική δομή και ή κατανόησή της διευκολύνει πολλά πράγματα. Στήν παραδοσιακή κοινωνία ή συγγένεια, σέ όλες τίς μορφές της, αποτελεί τή βάση για ή οικονομική συνεργασία, πολιτική συμμεχία και συμμετοχή στίς έθιμικές τελετές.

Ο Β. Νιτσιάκος διακρίνει τίς συγγενικές σχέσεις σέ αίματικές ή εξ άγχιστείας και σέ πλασματικές, οί όποιες καλύπτουν τά κενά πού μένουν. Πάντως, σέ κάθε περίπτωση οί συγγενικές σχέσεις διαπλέκονται μέ σχέσεις συμμαχίας ανάμεσα σέ διάφορες ομάδες, μέ σχέσεις οργάνωσης της ασφάλειας και μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων. Στό πλαίσιο αυτό οί δεσμοί συγγένειας αποκτούν νέα διάσταση. Οί μαχαλάδες, ή οικογένεια, ή έστιακή ομάδα, ή προίκα, οί συμμαχίες οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα γίνονται πιό σαφείς και ή λειτουργία τους εύεξηγητη βάσει τών μεθοδολογικών εργαλείων πού προτείνει ο συγγραφέας.

Τό επόμενο κεφάλαιο έρχεται ως φυσική συνέπεια του προηγούμενου. 'Η οικογένεια αποτελεί τόν βασικό πυρή-

να τών συγγενικών σχέσεων. Παράλληλα, συνοδεύεται από έναν θεωρητικό προβληματισμό του παρελθόντος, πού επικεντρώνεται στή γραμμική εξέλιξη της οικογένειας. 'Η αντίμετώπιση, όμως, αυτή παρέβλεπε τή λειτουργία της οικογένειας στό παρόν και προκάλλυσε μία διχοτόμο στήν προσέγγιση του θέματος. 'Υπήρχε μία σχηματοποίηση (ή οικογένεια παλιά — ή οικογένεια τώρα), πού βέβαια δέν ξεπληρουόσε ώστε νά μελετηθεί ο θεσμός στόν συγκεκριμένο χώρο και νά διερευνηθούν τά στοιχεία λειτουργίας στή λογική της δεδομένης κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. 'Ο συγγραφέας προβάλλει τίς έπιτυχίες της ανθρωπολογικής σκέψης (κύκλος ανάπτυξης — έστιακή ομάδα), πού πράγματι διευκολύνουν, γιατί προτείνουν τή διαδικασία εξέλιξης και τήν επίδραση τών έξωγενών παραγόντων στήν εξέταση τών κοινωνικών αυτών δομών.

'Η παρουσίαση τών επιστημονικών προτάσεων ολοκληρώνεται μέ τίς σχέσεις παραγωγής. Πρόκειται για ένα θέμα πού έχει ταλανίσει άρκετά τόν τομέα τών έπιστημών του άνθρώπου. Τό θέμα της σχέσης οικονομίας και πολιτισμού τό θίξαμε και στήν άρχή. Δέν ύπάρχει ο γνωστός οικονομικός ντετερμινισμός στήν παραδοσιακή κοινωνία. 'Υπάρχει τέτοια διαπλοκή τών κοινωνικών δομών, πού ή ιεράρχηση είναι κάθε φορά ένα ζητούμενο. 'Ο συγγραφέας εκθέτει τήν άποψη του ως εξής:

«Στήν παραδοσιακή κοινωνία οί "οικονομικές" σχέσεις είναι σέ μικρό ή μεγάλο βαθμό έξαρτημένες ή ένσωματωμένες στίς ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις κατά έναν τρόπο, ο όποιος καθιστά προβληματική τήν προσέγγισή τους μέ μεθόδους και κριτήρια πού είναι προσαρμοσμένα σέ σύγχρονους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς» (σ. 122).

Τό πιό σημαντικό είναι ότι αυτή ή άποψη του συγγραφέα δέν προτάσσεται της θεωρητικής του δοκιμής. Είναι άπόρροια της ανάπτυξης τών άπόψεών του και άνακύπτει μέσα από τήν άλληλοσυσχέτιση της οικονομίας μέ τίς άλλες κοινωνικές δομές.

Τό βιβλίο του Βασίλη Νιτσιάκου άρχίζει ως μία δοκιμή και τελειώνει ως μία ώριμη κατάθεση θεωρητικού προβληματισμού για τήν προσέγγιση τών παραδοσιακών κοινωνικών δομών. Είναι σημαντική συνεισφορά στό διάλογο πού έχει άρχισι στή λαογραφία. Γίνεται ακόμη πιό πολύτιμη ή συνεισφορά του μέ τήν επιστήμανσή του στό τελευταίο κεφάλαιο (σχέσεις παραγωγής): «'Ο όρος "μετάβαση" προσλαμβάνει διαφορετική έννοια και παύει νά παραπέμπει στή γραμμική αντίληψη της ιστορίας. 'Η μετάβαση έδώ νοείται ως μία δομική τομή, ή όποία δέν συνεπάγεται άναγκαστικά πλήρη άνατροπή του προηγούμενου σχήματος αλλά μιάν άλλαγή του προσανατολισμού της κοινωνίας ως προς τά στοιχεία πού τήν προσδιορίζουν, ή όποία συνεπάγεται σύνθετες άνακατατάξεις και πολυδιάστατες έσωτερικές συγκρούσεις μέ αποτέλεσμα όχι έναν άμεσο και μονολιθικό μετασχηματισμό αλλά μία μακρόσυρτη διαδικασία επαναπροσαρμογών, όπου στοιχεία του παρελθόντος μπορεί νά εκπίπτουν αλλά μπορεί και νά άντιστέκονται και νά προσαρμόζονται» (σ. 138-139). 'Η υιοθέτηση αυτής της άρχής μάς φέρνει και στή μεταπολεμική περίοδο. 'Ο πολιτισμός πού διαμορφώνεται μέ τήν άνάμειξη στοιχείων και ή άποσύνθεση τών κοινωνικών δομών του παρελθόντος άντιμετωπίζονται από άλλη όπτική γωνία. 'Αποκτούν λειτουργικό δυναμισμό. 'Η σύγχρονη έλληνική κοινωνία είναι ένα άμάλγαμα. Γι' αυτό και οί προβληματισμοί του Νιτσιάκου πολύ χρήσιμοι.

Βαγγέλης Αύδίκος

Ἀπό τήν ἦττα στά ὄπλα στή συντριβή τῆς προσωπικότητας

Μέ ἀφορμή τά κάπως ξεχασμένα βιβλία τῶν Στρατῆ Δούκα, Ἱστορία ἑνός αἰχμαλώτου, Βασιλικῆς Παπαγιάννη, Οἱ ἠπτημένοι, Θανάση Βαλτινοῦ, Ἡ κάθοδος τῶν ἐννιά, Δημήτρη Δημητριάδη, Πεδαίνω σάν χώρα καί Γιώργου Μιχαηλίδη, Ἡ Πύλη.

τοῦ Χριστοῦ Παπαγεωργίου

Πρέπει ἀπό τήν ἀρχή νά διευκρινισθεῖ πώς ἡ ἀπόσπαση τῶν πέντε παραπάνω βιβλίων ἀπό τόν ὄγκο τῶν καταθέσεων γιά τό δράμα τῆς Μικρασίας καί τήν ἦττα τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων στόν ἐμφύλιο πόλεμο εἶναι καθαρά προσωπική καί πάνω ἀπ' ὅλα σύμφωνα μέ τό γράμμα ὅτι ἡ κάθοδος, ἡ φθορά, ἡ πτώση, ἡ ἦττα, ἡ παρακμή, τά ἀρνητικά ἀποτελέσματα, ἡ βία, τά βασανιστήρια, ἡ ὠμίση, ἡ σκληρή ἀντιμετώπιση τῶν ἀγωνιστῶν, ἡ παρακρατική ἐξουσία, τά ξερονήσια κ.ο.κ. εἶναι οὐσιαστικά ὀλιγοσέλιδη ὑπόθεση. Μέ αὐτή τήν πρόταξη τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν πού βρῆκαν ἄπλετο πεδίο δράσης τόσο στήν πεζογραφία ὅσο καί στήν ποίηση, καθίσταται ὀλοφάνερο τό γεγονός ὅτι ὅσα ἱστορήθηκαν ἀπό συγγραφεῖς πού ἐξήγησαν τά γεγονότα ἡ ἀπό ἄλλους πού βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μέ τήν πληθώρα τῶν ἐρεθισμάτων πού αὐτή ἡ ἐποχή, εὐγενῶς θά ἔλεγα, προσέφερε, εἶναι πράγματα πού ἀνταπεξέρχονται τή φιλολογική καλλιτέπεια καί ἐντελῶς ψυχρά καί ρεαλιστικά, σέ λίγες μόνο σελίδες, πετυχαίνουν τό στόχο, τόν ὅποιο θέτουν καί δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τήν καταιγίδα πού ἐκδηλώνεται στή ρητά ὑποφιασμένη μικροαστική μας ὑπόσταση. Ἔτσι, λοιπόν, ἐκεῖ πού τό ὀγκῶδες προκαλεῖ μᾶλλον ἀπώθηση ὄχι μόνον στούς νεώτερους ἀναγνώστες ἀλλά καί σ' ἐκείνους πού ἀκόμη φάχουν στό βάθος τῶν γεγονότων γιά μιὰ πιό ὀλοκληρωμένη ἄποψη, ἔρχονται τά παραπάνω ἔργα, ἐν εἴδει ριπῆς, ἀπό ἀναμφισβήτητα κατα-

ξιωμένους πεζογράφους καί σχεδόν μᾶς ἐκτελοῦν, μέ τήν ἴδια εὐκολία πού ὁ Γεράσιμος Καλλιπολίτης κόβει τά γεννητικά ὄργανα κάποιου παρακρατικοῦ ἢ ὅπως ὁ Νικήτας βάζει τό ὄπλο στό λαιμό του καί αὐτοκτονεῖ ἢ ὅπως ὁ Βαγγέλης Γιαννόπουλος θάβεται ζωντανός, γιά νά μήν παραδοθεῖ, κάτω ἀπό ἄχυρα καί κοπριά. Θά ἔλεγα δέ πώς ἡ ἀνάσα πού χρειάζεται πρὶν τό ξεκίνημα τῆς ἀνάγνωσης τῶν ἔστω ἄς παραδεχθοῦμε χρονικῶν καί ἐν πλήρει συντομία ἀφηγηματικῶν τεχνικῶν, πού παρατηροῦνται στά συγκεκριμένα ἔργα, δέν μᾶς χρησιμεύει μόνο γιά νά σταθοῦμε στά πόδια μας ἀπό τήν ἀνελέγητη καί ἀπεγνωσμένη θεματική τους ὄντότητα πού μᾶς ἀποδυναμώνει, ὅσο γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή γενναία ἀπόφαση πίστεως σέ κάποια ἰδανικά καί ἐπιπλέον τήν ὑποκειμενική προσταγή γιά νά φθάσει ὁ ἀγώνας στή δικαίωσή του, κάτι πού δέν ἔγινε ποτέ καί λόγω λαθῶν τῆς ἡγεσίας καί λόγω ὑπεροπλίας τῆς ἀντίπαλης παράταξης, μέ τή συμμετοχή τῶν Συμμάχων στό πλευρό της. Πρῶτο προτέρημα, δηλαδή, ἡ ἐπίθεση στά κοιμισμένα ἐγκεφαλικά μας κύτταρα, πολλές φορές ἡ ἀποστροφή, ἡ περιεκτικότητα, τό ξάφνιασμα, ἡ ἀδημονία, ἡ συντριβή, μέ μιὰ λέξη ἡ ἐσωτερική καί ψυχική, ὅπως συμβαίνει συχνά, ἀνυπαρξία, γιά μιὰ χώρα (καί τούς πολίτες της) πού ἔφτασε στό σημεῖο νά τή βαριοῦνται πιά ἀκόμη καί οἱ πάλαι ποτέ καλοῖ της φίλοι, γιά μιὰ πτώση, πάνω ἀπ' ὅλα γιά μιὰ φωτισμένη περιοχὴ πού ἔδωσε τά φόντα

στήν ἀνθρωπότητα καί κατέληξε στήν πλήρη πολιτική καί πολιτισμική ἀποξένωση, συμπαρασύροντας ὅ,τι καλό καί μαχητικό στοιχεῖο τήν ἀντιπροσωπεύει στή διάρκεια τῶν αἰώνων πού περνοῦσαν, πάντα μέ τή δική της πρωτοπορία καί ἐπαγρύπνηση.

Ἡ πανωλεθρία στίς στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις στή Μικρασία καί ὁ ξεριζωμός τῶν κατοίκων, πού, πρόσφυγες πλέον, ἀναζητοῦν ἕνα καλύτερο αὐριο στήν πατρίδα, εἶναι ἕνα γεγονός τετελεσμένο πολύ νωρίτερα ἀπό τό 1929, ὅταν ὁ Στρατῆς Δούκας συναντᾷ τόν Νικόλα Κοζάκογλου, ὁ ὅποιος τοῦ ἀφηγεῖται τήν περιπέτεια τοῦ αἰχμαλωσία, ἀπόδραση, ζωὴ σάν ἄγριο θηρίο στήν ἐνδοχώρα, κρυφῶνες οἱ σπηλιές καί τά ἀνώμαλα ὄρεινά ἐδάφη, ψεύδη πού συνιστοῦν ἱστορική ἀλήθεια καθῶς, γιά νά βγάλει τό ψωμί του, αὐτοαποκαλεῖται Μακεδόνας ἀπ' τό Κοσσυφοπέδι πού πάει νά συναντήσει τούς Σέρβους συγγενεῖς του, ἀντιστροφή τῆς ἐθνικῆς του ταυτότητας κάτω ἀπ' τό βλέμμα τοῦ Τούρκου ἐργοδότη καί, τέλος, πραγματικές θυσίες, δραματικά ἀνθρώπινες ἀλλά καί οἰκονομικές γιά νά φθάσει σέ χῶμα ἐλευθερίας καί νά ἀποσαφηνίσει τήν τραγική στάση τῆς πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς ἡγεσίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς πρὸς ἕνα κομμάτι τοῦ ἑλληνισμοῦ πού, ἂν μή τί ἄλλο, εὐήμεροῦσε, σέ πλήρη σύμπτωση καί ἀγάπη μέ τόν τουρκικό λαό.

Κι ἀκόμη: τό δεύτερο ἀνάρτητο ἔχει τό 1948-49 γιά μιὰ ἀκόμη φορά καταρρεῦσει, οἱ περισσότεροι, ἀφήνοντας

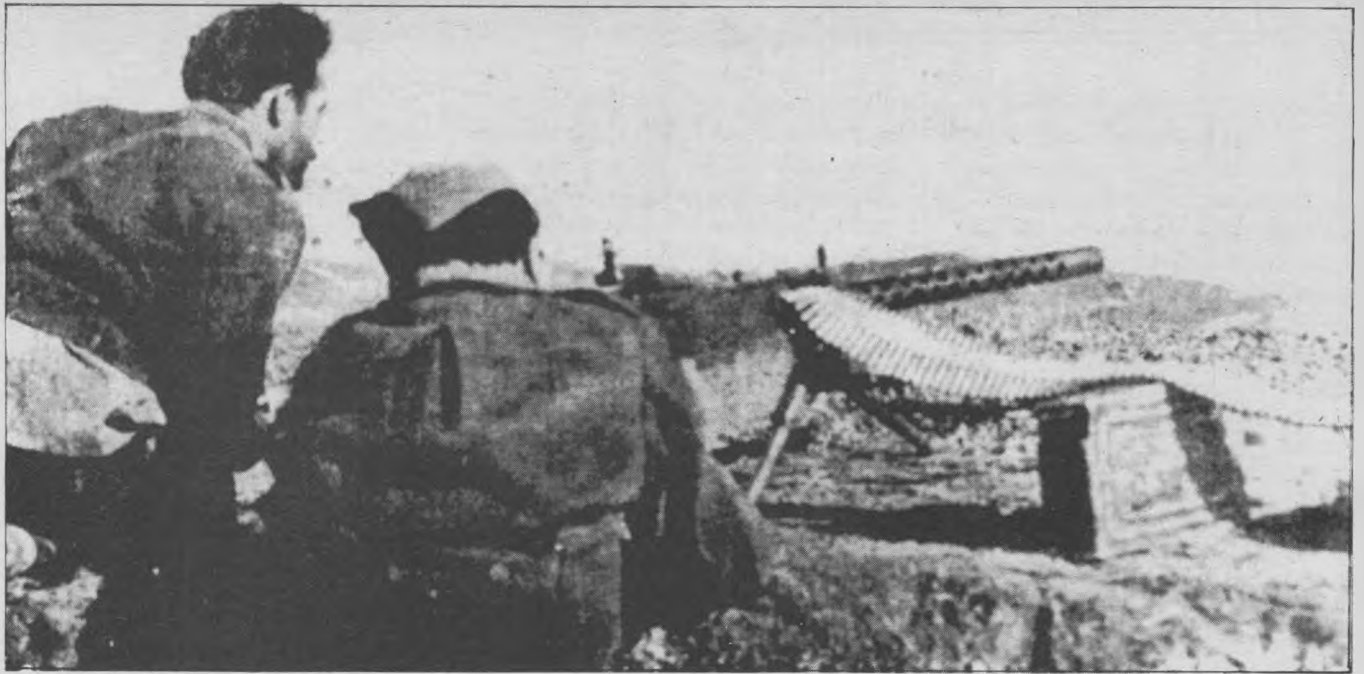
πίσω τους τήν πατρίδα, περνούν τά σύνορα, οί ἐλεύθεροι σκοπευτές, ὅμως, ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν σπίτι τά βουνά, τροφή τά χορτάρια, ἐχθρούς — πλὴν τῶν παρακρατικῶν — καί τούς ἴδιους τούς συγγενεῖς τους, μάχονται χωρίς σκοπό, ἄν καί πιστεύουν πάντα στήν ἰδέα μιᾶς δικαιοτέρας κοινωνίας, εἶναι σίγουρο πώς δέν θά γλιτώσουν, παρ' ὄλ' αὐτά δέν σταματοῦν. Τί ἄλλο μπορεῖ νά δρομολογεῖ ἡ Κάθοδος τῶν ἐννιά παρά τήν παρομοίωσή της μέ τήν Κάθοδο τῶν Μυριῶν, πού ἀναζητοῦν θάλασσα γιά νά ξαναζωντανέψει τό ὄνειρο, τί ἄλλο μπορεῖ νά σημαίνει γιά ἕνα ἀπ' τούς τελευταίους τοῦ ἀντάρτικου, τόν Βαγγέλη Γιαννόπουλο πού, ὄντας νικημένος, δέν τοῦ μένει ἄλλο παρά νά παραδοθεῖ καί νά μεταφερθεῖ στή Μακρόνησο, κάτω ἀπ' τήν κατακραυγή τῶν «ὑγιῶν» ἐθνικοφρόνων τῆς Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς, τί ἄλλο μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς ἀπό μιᾶ λογοτεχνική ἐπεξεργασία ὄλων τῶν σταδίων καί τῶν βαθμίδων τῆς κραυγῆς μέ τά ὄπλα, ἤ, ἀντίστροφα, τῆς λαμπρότητας τῆς σιωπῆς, ἀπό μιᾶ συντετριμμένη καί αὐταπόδεικτα πνιγηρή ἀτμόσφαιρα, μιᾶς χώρας πού οἱ κάτοικοί της αὐτομολοῦν, ὅπως ἡ ἴδια, ὅταν ἡ ἀπειλή παίρνει σάρκα καί ὄστα μέ ἀρνητική ἐμπροσθοφυλακή. Καί, τέλος, πόσο θά μπορούσε νά ἀντέξει κανεῖς ἕνα θεῖο γυναικεῖο πλάσμα, πού ἀγαπιέται παράφορα, νά διέρχεται ὅλα τά στάδια τῆς καταρράκωσης τῆς προσωπικότητάς της καί νά χάνεται, βιασμένη καί σχεδόν ἀνύπαρκτη σάν ὄντοτητα, ἀπό τή θερμή προστασία τοῦ ἀγαπημένου της, πού μετέρχεται ὅλα τά μέσα, πού περνάει στό χωῖο τῆς ἄγριας καί θηριώδους προσωπικῆς ἔκρηξης, προκειμένου νά τή σώσει χωρίς νά τά καταφέρει ἄλλά καί χωρίς νά ἀπελπίζεται, κάπου στίς ἀρχές τοῦ '47 στόν Πύργο, ὅπου ὅλα παρομοιάζονται μέ εἰκόνες ἀπό τήν Ἀποκάλυψη. Θά ἔλεγα πώς ἡ βούληση κι ὁ ἐνθουσιασμός δέν ἀπέχουν πολὺ ἀπ' τή δίψα καί τήν προσμονή γιά κάτι καλύτερο, πού, ὅμως, ὄχι μόνο δέν κάνει τήν ἐμφάνισή του στό σήμερα, προκειμένου ἄνθρωποι πού ὑπέστησαν χίλιες δυό ταιλαιπωρίες σ' ἕναν ἀγῶνα κυριολεκτικά ἄνισο καί φονικό νά βροῦν τήν ἰδεολογική καί συνειδησιακή τους ἰσορροπία, ἀλλά τό ἀντίθετο, κάθε ἥττα αὐ-

τῆς τῆς χώρας, πρὶν στίς ἰδέες καί τώρα στά τραπέζια τῶν συνεχῶν διαπραγματεύσεων καί διαβουλεύσεων, ἔχει ἀξία διαχρονική, ὑπόκειται στή ζοφερή ἀντιμετώπιση τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτισμικῶν τεκταινόμενων πού τήν ἀφοροῦν, μέ ἀποτελεσμα ἡ συντριβή τῆς προσωπικότητας νά ἔρχεται σάν ἀπό καιρό προδιαγεγραμμένη καί συνάμα ἀναμενόμενη. Ἡ πλήρης σύγχυση πού ἐπικρατεῖ σήμερα ὄχι μόνο στίς πολιτικές ἡγεσίες ἀλλά καί στούς ἀπλούς πολίτες, σέ ὅποια παράταξη κι ἄν ἀνήκουν, καί παρ' ὅτι ἀντιδρῶν διαφορετικά, οἱ μὲν ὡς ἐξουσιαστές οἱ δέ ὡς ἐξουσιαζόμενοι, εἶναι ἀπόρροια γεγονότων πού τάραξαν τόν ἑλλητισμό ἀπό ἱστορική καί γεωγραφική συνιστώσα καί τοῦ προσάρτησαν τή σχιζοφρένεια καί τήν παράνοια, τόν συμβιβασμό καί τήν ἀσυνεπή θητεία στούς ὀραματισμούς, μέ δυό λόγια τήν, ἐκτός πάσης λογικῆς, ἰδεολογική πρόκληση καί μιζέρια.

Εἶναι πράγματι σπάνιος ὁ τρόπος πού ἡ παρούσα σέ κάθε ἀγῶνα νεοελληνική λογοτεχνία ἄφησε στόν τομέα τῆς διαμόρφωσης μιᾶς ἠθικῆς καί ταυτόχρονα μιᾶς ἀνηθικότητας νά φανεῖ μέσα ἀπό ἀράδες προοδευτικῶν συγγραφέων ἀλλά καί αὐτοπτῶν μαρτύρων ὀλόκληρο τό δράμα ἑνός λαοῦ πού ὑπέστη τή μιᾶ καταστροφή μετά τήν ἄλλη καί πυροδότησε ἕνα μέλλον γεμάτο ἀναπάντητα ἐρωτηματικά καί πρωτόγνωρα ἥθη. Παρ' ὄλ' αὐτά, ἀκόμη κι ἄν ἡ τέχνη εἶναι ὁ σπουδαιότερος καθρέφτης τῆς ἱστορίας, ἐκεῖνο πού ἀποκτᾶ τήν πιό ἀπαισιόδοξη θέση γιά μιᾶ νέα ἀρνητική τροπή τῶν ἐθνικῶν θεμάτων σήμερα εἶναι τό γεγονός ὅτι οὐδέποτε κανεῖς ἀπ' τούς κρατοῦντες ἐνδιαφέρθηκε εἰλικρινά καί ἀληθινά νά ἐμφυσήσει σ' αὐτόν τό λαό μιάν ἀποψη ἔθνους χωρίς ἐθνικιστικές ὑπερεκτιμήσεις καί ρατσιστικές παράτες, ἀλλιῶς ἐκφραζόμενο, δέν δικαιολόγησε μιᾶ καθαρή καί προσδιοριστική ματιά τῶν ἀπόψεων ὀλόκληρου τοῦ πολιτικοῦ φάσματος τῆς κοινοβουλευτικῆς μας δημοκρατίας, πού, οὕτως ἢ ἄλλως, ἔχει διαφορετικές ἀποκλίσεις καί ἀξιολογήσεις τῶν πεπραγμένων λόγω αὐτοῦ τοῦ ἀδυσώπητου κοντινοῦ παρελθόντος. Ἐντούτοις — γιά νά ἐπανέλθουμε καί πάλι στή συγκεκριμένη κατάσταση τῶν πέντε σπουδαίων πεζογρά-

φων μας — στά ἔργα, μέσα ἀπ' τά ὅποια ἡ ἀριστερή-προοδευτική συνιστώσα ἄφησε κατά μέρος τήν προσωπική δράση ἀπ' τήν εὐθύνη τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας, πού οὕτως ἢ ἄλλως ἦταν προδοτική, ὡς κάποιος βαθμός, ἄν ὄχι στό σύνολό της, ἀναδύεται καί ἀναφέρεται περισσότερο ἔντονα ὁ ἀνθρώπινος παράγων, ἡ ψυχική καί χαρισματική ἰκανότητα τόσο στόν τομέα τῆς πολεμικῆς ἔκφρασης πού καταλήγει σαφῶς εἰς βάρος τῶν ἀνταρτῶν, ὅσο καί ἡ ἀρετή τῆς μετριοφροσύνης, ἡ ὅποια, ἀκόμη κι ἄν προήρχετο ἀπ' τήν ἥττα, ἦταν σαφῶς δικαιολογημένη. Μέ δυό λόγια, στήν Πύλη ἡ μοναδική ἀναφορά γίνεται ὅταν ὁ ἥρωας, ὄντας σχεδόν ἀνύπαρκτος, ἀφοῦ τά χαρτιά του εἶναι πλαστά, ρίχεται στή φυλακή ὅπου ἀκούει ἀπό τούς ὑπόλοιπους φυλακισμένους τή λέξη «σύντροφε», κάτι πού σχεδόν τόν «ἀφοπλίζει». Στήν Κάθοδο τῶν ἐννιά, τό ὅλο θέμα σ' αὐτό τό πλαίσιο, δηλαδή τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας ἀκόμη καί ὑπό διάλυση, εἶναι μιᾶ πολύ μικρῆς διάρκειας ἀνυπακοή πού γρήγορα ξεπερνιέται, ἐνῶ στούς Ἡττημένους ἡ κριτική στήν ἡγεσία δέν ἔχει ἀντιδραστικό περιεχόμενο ἀλλά μάλλον μιᾶ ἔκφραση λύπης κι ἑνός τεράστιου «γιατί». Στή Μικρασία, λοιπόν, στά δύσβατα βουνά τῆς θεσσαλικῆς γῆς, στήν ἄκαρδη κι ἀφιλοξενη πατρίδα τῶν πελοποννησιακῶν χωμάτων καί ἀπό κεῖ σέ κάθε μορφή πάλης ἐνάντια σέ βρόμικα κατεστημένα πού ἐξουσιάζουν, μέχρι τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50, κύρια τό φθαρμένο ἀπό τίς κακουχίες καί βασανιστήρια σῶμα, ἐνῶ στή συνέχεια συντρίβουν τήν προσωπικότητα μέ τόν θανάσιμα καλλιεργούμενο ἀποπροσανατολισμό, ὁ ἑλλητισμός θρηνεῖ θύματα καί ὄνειρα χαμένα, ἐνῶ παράλληλα παρουσιάζει μιᾶ, χωρίς περιορισμούς, κατάσταση πένθους, ἀπομόνωσης κι ἀπογοήτευσης.

Εἶναι ἀλήθεια συνταρακτικός ὁ ρόλος πού διαδραματίζει τόσο γιά τό δράπέτη τοῦ Στατῆ Δούκα, ὅσο καί γιά τούς ἄλλους ἥρωες, πού εἶναι ξεκομμένοι ἀπό τή συνολική ἐπαναστατική πράξη ἡ ὅποια δέν εὐδοῶθηκε, ὁ χώρος, στόν ὅποιο κινοῦνται, καί οἱ ἄγριες καί ὀδυνηρές, δηλαδή, συνθήκες, ὅπως εἶναι τά βουνά, οἱ ποταμοί, τά ἀπομακρυσμένα χωριά καί οἱ κωμοπόλεις, οἱ το-

ποθεσίες, τά λαγκάδια. Ένω ό χρόνος φαίνεται ότι υπολείπεται σέ άξία, ένώ ή νύχτα περικλείει στό έσωτερικό της κάθε τολμηρή προσπάθεια για άποφυγή τών κυνηγών πού, όδηγούμενοι από «άνανίφαντες», πλησιάζουν σέ άπόσταση βολής, ένώ ή μία μέρα διαδέχεται τήν άλλη χωρίς τήν παραμικρή διαφορά πλύν τής έξοικονόμησης τροφής και νερού, πού όδηγεί σέ νέες περιπέτειες, ή ακόμη κι ενός έφιαλτικού ύπνου, ό τόπος είναι τό σημείο αναφοράς, παίρνει στά μάτια τών άγωνιστών τήν όψη μιá διαφυγής τόσο από τό θάνατο όσο και από τήν παράδοση και τήν έξορία. 'Η Θεσσαλία είναι για τόν Βαγγέλη Γιαννόπουλο κομμάτι από τή ζωή του, πού τόν όδηγεί με άλλους σχεδόν πράξεις πρós τήν άυτοσυντήρηση και έπιπλέον πρós τήν έλευθερία, έστω κι άν τελικά δέν τά καταφέρνει. 'Η Πελοπόννησος τό 'διο. Και φυσικά όλα τά έλληνικά έδάφη, πού δέχτηκαν άφ' ενός τήν πολεμική ύστερία, άφ' έτέρου τό σφιχταγκάλιασμα κάποιων έλευθερων πολιορκημένων, οί περισσότεροι από τούς όποιους άφησαν τήν τελευταία τους πνοή εκεί, ένω όσοι σώθηκαν, παρά τά βασανιστήρια και τίς έκτοπίσεις, δέν θά ξεχάσουν ποτέ. 'Υπ' αυτή τή λογική δέν θά ήταν δυνατόν νά διαφύγει τής προσοχής ικανότατων πεζογράφων ό ρόλος, όπως είπαμε, του έλληνικού έδάφους και γι' αυτό τό σηματοδοτούν σάν σκηνικό όπου παίζεται ένα έργο πνοής, είναι ό,τι άκούστηκε από τά λόγια και τούς συντομους διαλόγους τών άγωνιστών, εί-

ναι μία ιστορική, δοσμένη άλλοτε με άπλετο φως και άλλοτε στό μισοσκόταδο, σχεδόν θαυματουργή κατάληξη και έκφραση. Κι άν τό θέατρο μένει χωρίς χειροκροτητές, κι άν γίνεται πραγματικά του παραλόγου, ή άξία πού ό θίασος προσφέρει είναι άνυπολόγιστη, καθώς αφήνει πίσω του όλόκληρο κόσμο έμπλουτισμένο με άλλεπάλληλες και άυτοπροσδιοριστικές επαναστάσεις σέ όλους τούς τομείς, μέχρι πού ή κρατική μηχανή θά τίς ίσοπεδώσει, θά τίς τεμαχίσει και έν τέλει θά τίς προσφέρει μασημένη τροφή, πού δέν καταπίνεται. Τά έλληνικά βουνά, όμως, ακόμη και για τούς νοσταλγούς, θά προσφέρουν με τή φύση τους μία καινούργια άνάσα για άγώνες πού τροφοδοτούν ένιοτε τήν έλπίδα, ή όποία δέν εξέλιπε, ούτε στιγμή, ακόμη και μερικά δευτερόλεπτα πριν από τό θάνατο, τήν άυτοκτονία, τήν έξορία, τή συντριβή και, έν γενει, τήν ιδεολογική σύγχυση και άναπηρία.

'Η έξαγωγή συμπερασμάτων για τή νεώτατη έλληνική ιστορία μέσω τής λογοτεχνίας θεωρώ ότι είναι έπαρκής, όταν τά φάσμα τών διαβασμάτων είναι όσο τό δυνατόν μεγαλύτερο και κυρίως όταν άποφεύγει κανείς τήν πολιτικολογία ή τήν κριτική πολιτικών θέσεων και άπόφσεων πού ασπάζεται ή όχι. Τά βιβλία πού αναλύθηκαν παραπάνω υπερασπίζονται φανατικά αυτή τήν εκτίμηση και διαγράφουν μία τροχιά στόν πεζογραφικό χώρο τέτοια πού νά δυναμώνει τήν άξία και τή διαχρονική της έμπνευση, ή όποία στηρίχτη-

κε άλλοτε σέ άφηγήσεις και χρονικά κι άλλοτε στή δυναμική καταγραφή υποκειμενικών άντιλήψεων, πού πάντα έχουν σχέση τόσο με τό συμβάν όσο και με τή φαντασία ή ακόμη και με τήν τελική μυθοπλαστική διεργασία. Τό κείμενο δέν απέφυγε κάποιους προβληματισμούς του γράφοντος αλλά ή άλήθεια είναι πώς ή πρόθεση είχε ως κύριο σκοπό νά καταδείξει τή φθίνουσα πορεία ενός έθνους κι ενός λαού πού έφτασε στό σημείο τής πλήρους άποδυνάμωσης. Γι' αυτό, εκτιμώντας ιδιαίτερα λογοτεχνικά έργα πού προβάλλουν τήν άνθρώπινη όδύνη ως μέγιστο συστατικό τής ύπαρξης, ένω με τρόπο έντελώς άποσπασματικό άσκοούν κριτική σέ ήγεις, πρωτοποριακές ή όπισθοδρομικές, του τότε και του τώρα, βρίσκουν σύμφωνους του έγχειρήματος πολλούς άναγνώστες, ακόμη και σήμερα πού ό άποπροσανατολισμός βρίσκεται στήν τέλεια άποθέωσή του. "Έτσι, δέν μένει τίποτε περισσότερο νά προσθέσουμε άπ' τό γεγονός πώς άν ύπάρχει έστω και σέ περιορισμένη δόση μιá έκφραση έλευθερίας τών έγκεφαλικών και ψυχικών διαδρόμων μας, αυτό όφείλεται στό όλιγοσέλιδο υπαρξιακό μαρτύριο πού, έλπίζουμε, διαρκώς θά ανανεώνεται σύμφωνα με τά μηνύματα τών καιρών και ταυτόχρονα σύμφωνα με τίς έπιταγές τόσο τής τέχνης, όσο και τής έπιρροής πού άσχει πάνω σέ δέκτες οί όποιοι όντως διψούν για νέες λογοτεχνικές και επαναστατικές έξάψεις.

ΑΦΟΡΙΣΜΟΙ

Γκεόργκ Κριστόφ Λίχτενμπεργκ

Εισαγωγή – Μετάφραση: Παν. Κονδύλης, Έκδ. Στιγμή, 1992

τῆς Βάσως Κιντῆ

Κυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Στιγμή μία επιλογή από τους *Άφορισμούς* του Λίχτενμπεργκ σε μετάφραση του Παναγιώτη Κονδύλη. Με άφορμή την έκδοση αυτή ἄς πούμε δύο λόγια για τόν Γερμανό αυτό διανοητή, ἡ ἐπιρροή του ὁποῖου στά γερμανικά γράμματα ὑπῆρξε ἀνιστρόφως ἀνάλογο τῆς φήμης πού ἔχει στόν μή γερμανόφωνο κόσμο. Εἰδικά στήν Ἑλλάδα δά λέγαμε ὅτι εἶναι πρακτικά ἄγνωστος.

Ὁ Γκεόργκ Κριστόφ Λίχτενμπεργκ γεννήθηκε τό 1742 κοντά στή γερμανική πόλη τοῦ Ντάρμστατ, ὁ νεότερος ἀπό δεκαεπτά ἀδέρφια, τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα πέθαναν στή γέννα ἢ πολύ μικρά. Ὁ ἴδιος ἔπασχε ἀπό κάποια παραμόρφωση τῆς σπονδυλικῆς στήλης — ἦταν, ὅπως σημειώνει στήν εἰσαγωγή του ὁ Π. Κονδύλης, ἕνας «σπιθαμιαῖος καμπούρης». Ὁ πατέρας του ὅπως καί οἱ δύο του παπποῦδες ἦταν προτεστάντες κληρικοί· μάλιστα αὐτός ἀπό τήν πλευρά τοῦ πατέρα εἶχε ἀσπασθεῖ τῆς ἰδέας τοῦ κινήματος τῶν πιεπιστῶν, ἰδέες πού γνώρισαν μεγάλη ἀνδηση στή Γερμανία ἀπό τό μέσον τοῦ 17ου αἰῶνα (ὁ Κάντ ἦταν ἐπίσης πιεπιστής). Ὁ Λίχτενμπεργκ, ἐνῶ ὑποστήριζε ὅτι ἔπαυε νά εἶναι χριστιανός ἀπό πολύ νέος, ποτέ δέν φαίνεται νά ἀμφισβήτησε τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ. Ὑποστήριζε βέβαια ὅτι ἡ ὑπαρξη του δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ, ἰσχυρισμός πού θυμίζει ἐντονα κανπανές ἰδέες.

Σπούδασε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Γκέτιγκεν μαθηματικά καί φυσικές ἐπιστήμες, κυρίως φυσική καί ἀστρονομία, χωρίς ὅμως νά περιοριστεῖ σ' αὐτές.

Μελέτησε ἐπίσης ἱστορία, λογοτεχνία καί φιλοσοφία. Ἀπό τό 1770 ἀνέλαβε καθήκοντα καθηγητῆ φυσικῆς στό ἴδιο Πανεπιστήμιο. Στούς μαθητές του περιλαμβάνονταν ὁ Humboldt καί ὁ Gauss, ἐνῶ ἄλλοι διάσημοι ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ Herschel καί ὁ Volta, ταξίδευαν στό Γκέτιγκεν εἰδικά γιά νά τόν συναντήσουν. Ὡς δάσκαλος ἦταν πολύ δημοφιλής. Ἦταν ἀπό τούς πρώτους πού χρησιμοποίησαν πειραματικές μεθόδους γιά παιδαγωγικούς σκοπούς καί προκαλοῦσε τό θαυμασμό ὄχι μόνο γιά τήν εὐρυμάθεια ἀλλά καί γιά τό πνεῦμα του. Μέ τήν παρότρυνση Ἀγγλων φοιτητῶν του, γόνων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, ταξίδεψε στήν Ἀγγλία δύο φορές: τό 1770, ὁπότε συνάντησε, μεταξύ τῶν ἄλλων, γιά πρώτη φορά τόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας Γεώργιο τόν III, ὁ ὁποῖος, λέγεται, ἐπισκέφθηκε ἀπροειδοποίητα τόν Λίχτενμπεργκ στό διαμέρισμά του γιά νά συζητήσει μέ τόν Herr Professor ἰδιωτικά, καί τό 1774-75. Ὁ Λίχτενμπεργκ διακρινόταν ἀπό παλιά γιά τήν ἀγγοφιλία ἢ ἀγγομανία του, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀντίπαλοι, στάση χαρακτηριστικότερη ἄλλωστε πολλῶν διανοητῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ (πρβλ. Βολταῖρο, Μοντεσκίε, Μπεκάρια) ἀλλά μετά τῆς ἐπισκέψεως αὐτές τά αἰσθηματά του ἐντάθηκαν.

Ἡ ἰδιωτική του ζωή ἦταν κάπως ἰδιόρρυθμη. Σέ ἡλικία 35 ἐτῶν γνώρισε τή δεκατριάχρονη Μαρία Στέχαρντ, μέ τήν ὁποῖα ἔζησε ὡς τό θάνατό της τό 1782. Τόν ἐπόμενο χρόνο γνώρισε τήν εικοσιδυάχρονη Μαργκρέτε Κέλνερ, τήν ὁποῖα παντρεύτηκε τό 1789 καί μαζί της ἀπέκτησε δέκα παιδιά. Πέθανε τόν

Φεβρουάριο τοῦ 1799.

Ἡ ὑστεροφημία του διασφαλίστηκε μέ τήν έκδοση, ἀμέσως μετά τό θάνατό του, τῶν σημειώσεων πού κρατοῦσε σέ μεγάλα τετράδια, τά ὁποῖα ὀνόμαζε ἀγγλικά «Waste-books». Τέτοια σημειωματάρια κρατοῦσαν ἐμπορικοί οἴκοι στήν Ἀγγλία γιά νά καταγράφουν πρόχειρα παντός εἶδους καθημερινές συναλλαγές ἕως ὅτου τῆς μεταφέρουν ταξινομημένες στά ἐπίσημα βιβλία. Οἱ παρατηρήσεις καί οἱ σκέψεις τοῦ Λίχτενμπεργκ εἶχαν ἀκριβῶς αὐτή τή μορφή καί ἦταν διατυπωμένες μέ ἀφοριστικό τρόπο. Χρονολογοῦνται ἀπό τό 1764, ὅταν ἦταν ἀκόμη φοιτητής, ἐνῶ διακόπονται τό 1799 μέ τό θάνατό του. Ἀπό τά ἄλλα ἔργα του ἐλάχιστα εἶναι γνωστά. Κυρίως οἱ *Ἀναλυτικές ἐπεξηγήσεις γιά τῆς χαλκογραφίες τοῦ Hogarth* ἐνῶ τά ἐπιστημονικά του κείμενα, ἂν καί ἀντανακλοῦσαν τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς (ὁ Λίχτενμπεργκ ἦταν μέλος τῆς Royal Society), δέν ἀντεζαν τή δοκιμασία τοῦ χρόνου.

Ὁ Λίχτενμπεργκ φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ ἀγαπημένος συγγραφέας τῶν μεγάλων Γερμανῶν διανοητῶν. Ὁ Κάντ καί ὁ Γκαίτε εἶχαν ἐκφραστεῖ ἐγκωμιαστικά γιά τό ἔργο του καί συνδέονταν φιλικά μαζί του, ὁ Σοπενχάουερ τόν θεωροῦσε ὑπόδειγμα ἀληθοῦς φιλοσόφου πού σκέφτεται γιά τόν ἑαυτό του καί ὄχι γιά νά διδάξει τούς ἄλλους, ἐνῶ ὁ Νίτσε συνιστοῦσε τούς *Άφορισμούς* ὡς ἕνα ἀπό τά τέσσερα βιβλία, πλὴν αὐτῶν τοῦ Γκαίτε, πού ἄξιζε κανεῖς νά διαβάσει καί νά ξαναδιαβάσει. Ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τό ἔργο τοῦ Λίχτενμπεργκ στίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα

σπόν γερμανόφωνο κόσμο μπορεί να αποδοθεί σπόν Αυστριακό θετικιστή φιλόσοφο Έρνστ Μάχ, ὁ ὁποῖος πρόβαλε ἰδιαίτερα τή φιλοσοφική σπουδαιότητα τῶν κειμένων τοῦ Λίχτενμπεργκ. Στούς καλλιτεχνικούς καί πνευματικούς κύκλους τῆς Βιέννης τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, ὡς ἀποτέλεσμα καί τῆς ἐπιρροῆς πού ἄσκησε ὁ Μάχ, ὁ Λίχτενμπεργκ ἦταν πολύ δημοφιλής. Ὁ Κάρλ Κράους, γνωστός γιά τήν καυστική σάτιρα καί κριτική τῆς βιεννέζικης κοινωνίας τῆς ἐποχῆς μέσα ἀπό τό περιοδικό του *Die Fackel*, τόν θαύμαζε ἀπεριόριστα. Ὁ Λούντβιχ Βιγκενστάιν τόν ἀνέφερε συχνά — χάρισε μάλιστα τούς *Ἀφορισμούς* σπόν Ράσελ.

Πολλοί μελετητές τῶν κειμένων τοῦ Λίχτενμπεργκ σημείωσαν συγγένειες καί ἀναλογίες —στό ὕφος καί στό περιεχόμενο— μέ πολλούς διανοητές, τόν Κάντ, τόν Βιγκενστάιν, τόν Φρόντ (πολύ πρῖν ἀναζητήσει ὁ Φρόντ τήν ἀξία τῶν ὀνείρων ὁ Λίχτενμπεργκ εἶχε παρατηρήσει ὅτι τά ὄνειρα μποροῦν νά ὀδηγήσουν σπὴν αὐτογνωσία), ἀκόμη καί σήμερα μέ τόν Τόμας Κούν, τόν Ἀμερικανό φιλόσοφο τῆς ἐπιστήμης. Ἐχει ἄλλωστε ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ περίφημος ἐπιστημολογικός ὄρος τῶν *παραδειγμάτων* κατάγεται ἀπό τόν Λίχτενμπεργκ.

Ὁ ἴδιος ὁ Λίχτενμπεργκ εἶχε μελετήσει πολύ τόν Κάντ, τόν Λάιμπνιτς καί τόν Σπινόζα, εἶχε γράψει γιά τό καρτε-

σιανό *cogito* καί εἶχε ἐπηρεασθεῖ πολύ ἀπό τόν ἐμπειρισμό καί τόν σκεπτικισμό τοῦ Χιούμ. Δέν δά ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ νά παρουσιάσουμε τίς ἀπόψεις τοῦ Λίχτενμπεργκ γιά τήν ἐπιστήμη, τά μαθηματικά, τή φιλοσοφία, τή γλώσσα, τήν ψυχολογία, τόν ἄνθρωπο. Ἐκτίθενται διάσπαρτες σέ ἓνα πλῆθος ἀφορισμῶν καί εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἄσκοπο, νά συγκροτηθοῦν σέ κάποιο ὅλον. Δυστυχῶς ἡ ἐπιλογή γιά τήν ἐλληνική ἐκδοση τῶν *Ἀφορισμῶν* περιορίζεται μόνο στά «ἀνθρωπογνωστικά» του ἀποσπάσματα, αὐτά πού προσομοιάζουν, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἐπιμελητής, σπὴν «εὐρύτερη εὐρωπαϊκή παράδοση τοῦ γένους». Ἐτσι δέν μᾶς δίνεται ἡ σφαιρικότερη εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ σπουδαίου διανοητῆ τοῦ Διαφωτισμοῦ, πού τόσο φαίνεται νά ἐπηρεάσει ἄμεσα τά γερμανικά καί ἔμμεσα τά εὐρωπαϊκά γράμματα. Ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης πρέπει νά ἀρκεστεῖ σπὴν ἀρκετά κατατοπιστική εἰσαγωγή τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη. Νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἐνδεικτικά ὀρισμένες ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ Λίχτενμπεργκ γιά τή φιλοσοφία, οἱ ὁποῖες προλέγουν, ἤδη ἀπό τόν 18ο αἰῶνα, τή στροφή τῆς φιλοσοφίας στή φιλοσοφία τῆς γλώσσας σπόν 20ό αἰῶνα, καί μάλιστα τήν εἰδική σφραγίδα πού ἔβαλε ὁ Λούντβιχ Βιγκενστάιν μέ τό ὕστερο ἔργο του. Ἐγραφε ὁ Λίχτενμπεργκ ὅτι φιλοσοφία εἶναι ἡ διόρθωση τῆς γλωσσικῆς χρήσης. Δέν συμμερίζοταν ὡστόσο

τή γνώμη ὅτι ἡ κοινή γλώσσα ἔπρεπε νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό κάποια ἰδεώδη, ἡ ὁποία δά περιελάμβανε τίς αὐστηρά προσδιορισμένες ἀπό τή φιλοσοφία καί ἀποκαθαρμένες ἀπό ἀμφισημίες ἔννοιες. Ἡ διασάφηση τῶν λέξεων δέν ἀποτελεῖ λύση, ἔλεγε, διότι ἡ ἀποσαφήνιση τῶν ἐνοιῶν γίνεται τελικά σπὴν καθομιλουμένη. Ἡ διόρθωση τῆς καθημερινῆς χρήσης, πού, ὑποτίθεται, ὀδηγεῖ σπὴν ἀληθῆ φιλοσοφία, γίνεται μέ τή γλώσσα πού συμπεκνώνει τήν γευδῆ φιλοσοφία. «Διδάσκουμε συνεχῶς τήν ἀληθῆ φιλοσοφία μέ τή γλώσσα τῆς γευδοῦς». «Ἡ φιλοσοφία, ὅποτε μιλάει, εἶναι ὑποχρεωμένη νά μιλάει τή γλώσσα τῆς μῆ φιλοσοφίας... Ἡ καθαρῆ φιλοσοφία ἐξακολουθεῖ νά χαίρεται ἀδιόρατα τήν ἀπόλαυση τῆς ἀγάπης της γιά τήν ἀκάθαρτη (καί δέν μπορεῖ νά τό ἀποφύγει)».

Ἄς κλείσουμε τήν σύντομη ἀναφορά μας σπόν Λίχτενμπεργκ μέ ἓνα χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα ἀπό αὐτά πού περιλαμβάνονται σπὴν ἐλληνική ἐκδοση:

«Ἐνα βιβλίο εἶναι σάν ἓνας καθρέφτης, κι ὅταν κοιτάζει ἐντός του ἓνας πῖθηκος τότε αὐτό δέν μπορεῖ νά δείχνει τήν ὄψη κάποιου ἀγίου ἀποστόλου. Δέν ὑπάρχουν λόγια νά μιλήσεις μέ τόν μωρό γιά σοφία. Ὅποιος καταλαβαίνει τόν σοφό εἶναι ἤδη σοφός».

Νέα Οικολογία

Κάθε 15η του μηνός στα περίπτερα και τα βιβλιοπωλεία

Λεβιάθαν

Τριμηνιαία έκδοση της Έταιρείας Έρευνας και Μελέτης του Πολιτισμού και της Κουλτούρας, τεύχος 13, Β' περίοδος 1993

Στό καινούργιο τεύχος του *Λεβιάθαν* που κυκλοφορεί, ανάμεσα σε ενδιαφέρουσες μελέτες, όπως αυτή του Βάλτερ Μπένγιαμιν: «Έμπειρία. Έμπειρία και φτώχεια», του Πώλ Ρικέρ: «Η ανθρώπινη κατάσταση και η Hanna Arendt», του Κάρλ Σμίτ: «Η νόμιμη παγκόσμια επανάσταση», δημοσιεύεται ένα σημαντικό κείμενο του Κύρκου Δοξιάδη για την «Ίδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα». Η υποβαλλόμενη, και συζητήσιμη θέση, πρόταση του συγγραφέα συνορίζεται από τον ίδιο ως εξής: «...Ο λαϊκισμός, ως έννοια, τελικά δεν υποδηλώνει τίποτε άλλο από την έλλειψη ιδεολογικής κυριαρχίας της οποιασδήποτε ιδεολογικής κυριαρχίας. Μ' αυτή την έννοια, ο λαϊκισμός στην προκειμένη περίπτωση της μεταδικτατορικής Ελλάδας δεν είναι παρά η πικρή αλήθεια της άποτυχίας της ιδεολογικής κυριαρχίας της εθνικοφροσύνης, και τίποτε πέραν αυτού. Όπως η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης δεν είχε τελικά κανένα περιεχόμενο πέρα από την ταύτιση με τον νικητή της προηγηθείσας σύγκρουσης, με τους "από πάνω", έτσι και ο λαϊκισμός στηρίζεται σε μία κενή περιεχομένου ταύτιση με τους "από κάτω", που απλώς υποδηλώνει ότι οι "από πάνω" ποτέ δεν ήταν πραγματικά "από πάνω", ιδεολογικά μιλώντας».

Έλληνική Έπιθεώρηση Πολιτικής Έπιστήμης

Περιοδική έκδοση της Έλληνικής Έταιρείας Πολιτικής Έπιστήμης, τεύχος 1, Θεμέλιο, Ιανουάριος 1993

Θά ήταν σίγουρα υπερβολή αν, υποδεχόμενοι τό πρώτο τεύχος της *Έπιθεώρησης Πολιτικής Έπιστήμης*, υποστηρίζαμε με τον γνωστό κοινότοπο τρόπο ότι ο οικείος τομέας βρίσκεται στή χώρα μας ακόμα στά «σπάργανα». Βέβαια, δεν συμβαίνει ούτε και τό αντίθετο. Έντούτοις, ή φωνή των «ειδικών» τά τελευταία χρόνια ακούγεται πιό σθεναρά, επιχειρώντας, με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία, νά επαναποδοτεϊ κάποια προβλήματα, νά προσεγγίζει με αναλυτική πειθαρχία τίς λειτουργίες

του πολιτικού, ξεφεύγοντας από τή μονομέρεια και μερικές φορές τήν κενότητα της «δημοσιογραφικής ανάλυσης».

Τό παρόν τεύχος της *Έπιθεώρησης*, που δά κυκλοφορεί δύο φορές τό χρόνο, περιλαμβάνει πέντε μελέτες. Ό Κωνσταντίνος Τσουκαλάς ασχολείται με τή σύγχρονη ιδιοσυστασία, τήν άνορθολογική έν πολλοίς συμπεριφορά στή χώρα του *rien ne va plus*: «Τζαμπατζήδες» στή χώρα των θαυμάτων. Περί Έλλήνων στήν Ελλάδα». Ό Νίκος Μουζέλης συνεχίζει νά θεωρεί, πάντα μέσα από μία συγκριτική οπτική, τήν κοινωνική ανάπτυξη, συσχετίζοντας τήν με τή διαμόρφωση και τό μετασχηματισμό του κράτους: «Τό κράτος στήν ύστερη ανάπτυξη: ιστορικές και συγκριτικές διαστάσεις». Ό Νίκος Δεμερτζής επιχειρεί νά αναγνώσει τίς νέες πολιτικές δομές, όπως αυτές εμφανίζονται με τήν άνάδυση των «πράσινων» πολιτικών σχηματισμών: «Κόμματα "νέας πολιτικής". Πολιτικές και πολιτισμικές όρίζουσες». Ό Περικλής Βαλλιάνος άποπειράται νά συναρθρώσει τό θεωρητικό υπόδειγμα του Κούν με τήν περί μεθόδου συζήτηση στή νεώτερη φιλοσοφία: «Μέθοδος και κόσμος». Τέλος, οι Χρήστος Λυριντζής και Μιχάλης Σπουρδαλάκης επιχειρούν μία συνοπτική κριτική παρουσίαση της ελληνικής βιβλιογραφίας περί λαϊκισμού: «Περί λαϊκισμού: μία σύνθεση με άφορμή τήν ελληνική βιβλιογραφία».

Θανάση Διαμαντόπουλου

Τό κομματικό φαινόμενο: μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993

Τό πανόραμα των κομματικών οικογενειών σε πανευρωπαϊκή κλίμακα παρουσιάζει ό Θανάσης Διαμαντόπουλος στό νέο του βιβλίο: *Τό κομματικό φαινόμενο*. Πέρα από τή συγκριτική προσέγγιση των κομματικών συνοματώσεων, ό συγγραφέας μελετά τίς μορφές και τά χαρακτηριστικά του πολιτικού κόμματος, διαγράφοντας παράλληλα μία αναλυτική τυπολογία των κομματικών συστημάτων. Αναμφισβήτητα, ή συνθετική και έξαυλητική, πολλές φορές, παρουσίαση του αντικειμένου εισάγει τόν αναγνώστη σε μία πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου, σε μία εποχή που ή κρίση του συστήματος κομματικής διαμεσολάβησης έν γίνεται δέν παύει νά άποσυνδέεται τό πολιτικό έποικοδόμημα.

τεύχος 21 δρχ. 500
Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1993

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟ

Τα φράγματα της Δ.Ε.Η. στον ποταμό ΝΕΣΤΟ
Άμεση απειλή για το μοναδικό οικοσύστημα του ΔΕΛΤΑ

ΛΥΓΚΑΣ: υπάρχει ακόμα στην Ελλάδα το μυθικό αιθουροειδές; Μύθος & πραγματικότητα

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: πόλη των νερών ή του τσιμέντου;

ΒΑΤΣΛΑΒ ΧΑΒΕΛ: Και η Γη έχει υυχή

1492 - 1992
Η κατάκτηση της αμερικάνικης φύσης

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ για το ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ της Μαρίας Αδελαΐδα Αηλιέτα, προέδρου της ομάδας των Ευρωπαίων Πράσινων

και ακόμη: ΑΡΘΡΑ για Οικολογική Γεωργία, ● Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ● Οικολογική - Εναλλακτική Μουσική ● Ποδήλατα ● Βιβλιοπαρουσίαση ● και πολλά άλλα

ΟΙΚΟΤΟΠΙΑ, το οικολογικό περιοδικό από την Θεσσαλονίκη
Τ.Θ. 10551 - 541 10 Θεσσαλονίκη
ΤΗΛ. 241.791 - FAX 273.483

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
ΑΘΗΝΑ: (01) 3602.644
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: (031) 237.463

Α.Π.